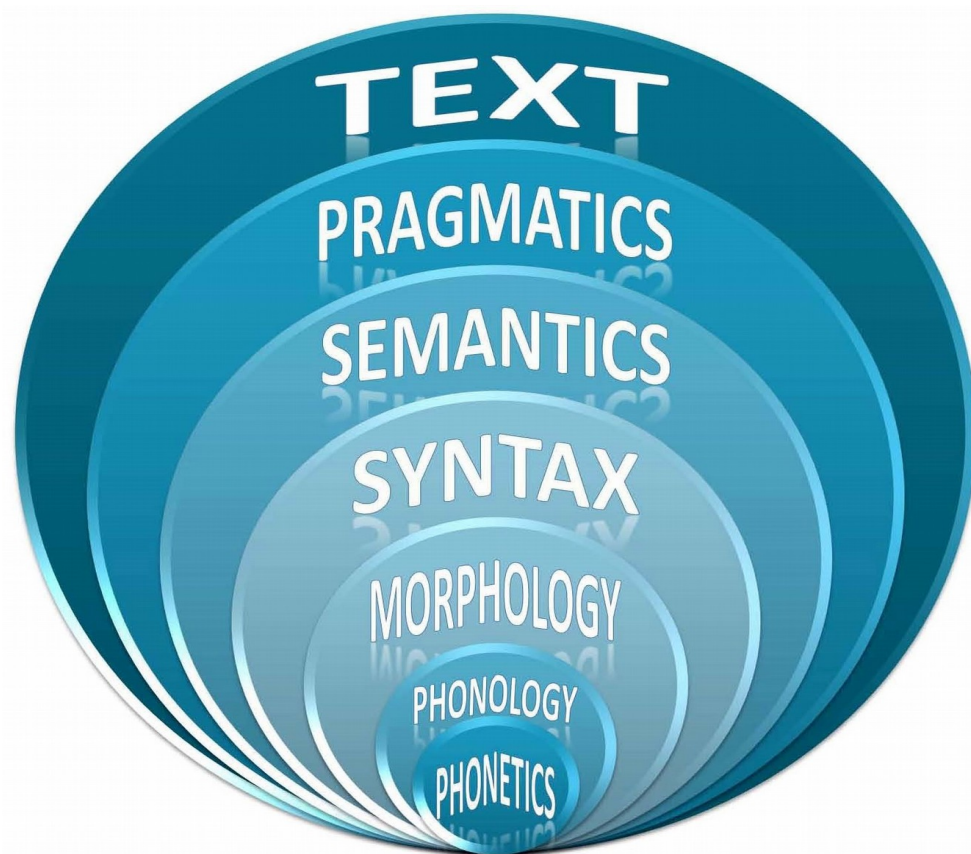

Omitê Mistefê

6 STÛNÊN ZIMAN Û ZIMANNASIYA KURDÎ

2024

6 STÛNÊN ZIMAN Û ZIMANNASIYA KURDÎ

NAVEROK

PÊŞGOTIN

ŞÛNWARA ZIMANÊ KURDÎ LI SER ETLESA ZIMANÊN CÎHANÊ 1

ZIMAN 3

Pênesaya zimên 3

Cureyên zimanan 3

Taybetmendiyan zimanê mirovan 3

Ramanên li ser destpêka zimên 4

Teoriyan ayînî yên sereke 4

Ceribandînen pêşîn û hîpotezên zanistî 6

Pêvajoya hîpotez û teoriyan 7

Guherîna zimên 8

Peydabûna zarava û devokan 9

Malbatên zimanên cîhanê û malbata hind-ewropî 10

ZIMANNASIYA GIŞTÎ 12

ZIMANÊ KURDÎ 14

Pênesaya zimanê kurdî 14

Taybetmendiyan zimanê kurdî 14

Ramanên li ser destpêka zimanê kurdî 15

Reh û rişeyên zimanê kurdî û nîrxandîna belgeyan nû 19

Zimanê kurdî û malbata wî ya zimanî 20

Dîrok û sedemkarên guherîna zimanê kurdî 20

Peydabûna zaravayên kurdî 24

Kurdî wekî endamekî malbata zimanên aryayî 25

Awireke giştî li serdemên zimanê aryayî 26

Serdema Pişdadiyan: Aryayiya pêşîn û geşedana dengsaziya wê 27

Serdema medoparsî/keyanî: Nivîştên "Bîstûn"ê û fermîkirina zimanê aryayî yê kevnare 28

Serdema eşkanî: Bandora dagirkeriya romîyan li ser qelsbûna zimanê aryayî û zêdebûna zaravayan 31

Serdema sasanî: Zindîkirina ziman û hêmanên aryayî li ser bingehê destkeftiyên eşkanî 32

Rotayên dagirkerîyan û bandorên wan li ser pişaftina zimanên aryayî 33

Rizgarkirina zimanên aryayî ji mengeneya hind-ewropayî 35

Li gorî resenî û pişaftinê polînkirina zimanên aryayî 38

Zimanên aryayî yên zayendbar û pişaftî 39

Zimanê kurdî: movika piştî "Ayriyanê Vajjah"ê 40

ZIMANNASIYA KURDÎ YA GIŞTÎ 41

ZARBÊJÎ WEKÎ KANA ZIMANÊ KURDÎ 42

Pênase û girîngiya zarbêjiyê di çarçoveya zimên û zimannasiyê de 42

DENGNAŞÎ Û PERGALA DENGÊN KURDÎ 44

1. Rûdana "deng"î 44

2. Cureyên dengan 44

3. Endamên dengsaz û taybetmendiyan wan 45

4. Pêvajoya hilberandîna peyaman bi riya dengan 45

5. Girîngiya dengên zimên 46

6. Bandora “paqijiya dengan” li ser xurtkirina şiyânên zimanî	46
7. Bandora “qirêjîya dengan” li ser qelskirina şiyânên zimanî	46
8. Derbarê dengan de çend tecrubeyên kesane	46
DENGSAZÎ	47
1. Dengsazî wekî zanistekê	47
2. Qada xebatê ya dengsaziyê	
DENGNASÎ	48
1. Dengnasî wekî zanistekê	48
2. Rûpelek ji dîroka dengnasiya kurdî	48
3. Dengsazî û dengnasî	49
DENGBÊJÎ WEKÎ KANA DENGÊN KURDÎ	50
Pênesaya dengbêjiyê di çarçoveya dengnasiya zimên de	50
PEYVNASÎ Û SAZÛMANA PEYVÊN ZIMANÊ KURDÎ	51
PEYV	51
Pênaseya “peyv”ê	51
Vekolîna hêmanên peyvê	51
PEYVNASÎ (MORFOLOJÎ)	52
1. Pênaseya morfolojiyê	52
2. Qada morfolojîya zimannasiyê	52
PERGALA PEYVÊN ZIMANÊ KURDÎ	52
Peyva kurdî	52
Cureyên peyvan	53
Taybetmendiya peyvan: zayend, tewang, mêjer û kêş	53
WATE Û RÊBAZÊN WATEDAYÎNA KURDAN	55
WATE55	
Pênesaya “wate”yê	55
Rêbazên watedayîna kurdan	55
Pêwendîya deng, peyv, komepeyv, biwêj û hevokan di navbera hev de	56
WATENASÎ (SEMANTÎK)	57
Pênesaya watenasiyê	57
Wate di zimannasiyê de	57
HEVOKNASÎ Û PERGALA HEVOKÊN KURDÎ	59
HEVOK	59
HEVOKNASÎ (SENTAKS)	59
Pênesakirina “hevoknasî”yê	59
Hevoknasiya kurdî li navbera dibistanên zimannasiyê yên şîroveker	60
REWANÎ Û RÊBAZÊN REWANBÊJÎYA KURDÎ	62
REWANÎ	62
Pênesaya “rewanî”yê di ziman û çanda kurdî de	62
PRAGMATÎK: REWANIYA KURDÎ WEKÎ ZANISTEKÊ	63
REWANBÊJÎ WEKÎ LÛTKEYA HIZIRÎN Û AXAFTINÊ	64
HUNERÊN REWANIYA KURDÎ	64
Cureyên hunerên wêjeyî	65
1. Çend hunerên vegotinê (ilmê beyanê)	65
2. Hunerên ciwankariyê (ilmê bedî’ê)	67
ŞÊWAZÊN AXAFTIN Û NIVÎSANDINÊ YÊN KURDIYA NÛJEN	68
ŞÊWAZ	68
Taybetmendiya gelemperî yên şêwazên axaftin û nivîsandinê	68
Ji aliyê teşeyê ve şêwazên zimanê nivîskî yê kurdî	68

ŞÊWAZÊN AXAFTIN Û NIVÎSANDINÊ YÊN KURDIYA NÛJEN	68
<i>a. Zimanê axaftin û nivîsandinê yê rojane</i>	68
<i>b. Zimanê zanist û perwerdehiyê</i>	69
<i>c. Zimanê fermanî yê li nava dezgehên leşkerî</i>	70
<i>d. Zimanê fermî yê li nava saziyên fermî û civakî</i>	72
<i>e. Zimanê çapemenî û rojnamegeriyê</i>	73
<i>f. Zimanê wêjeyî û hunerî</i>	74
<i>g. Zimanê ayînî yê çalakiyên dinî</i>	76
KURTASIYA RÊZIMANA KURDÎ	78
DENGNASÎ	78
<i>Kîte (hece)</i>	78
<i>Cureyên tîpan</i>	78
<i>Alfabeya kurdî: nişaneyên dengên kurdî</i>	78
PEYVNASÎ	79
PEYV	79
<i>Cureyên peyvan</i>	79
<i>Taybetmendiya peyvan: zayend, tewang, mêjer û kêş</i>	80
A. PEYVÊN ERKDAR	80
1. DAÇEK	80
<i>Cureyên daçekên bingehîn</i>	81
<i>Taybetmendiya daçekan</i>	82
2. VEQETANDEK	83
<i>Cureyên veqetandekan</i>	83
<i>Taybetmendiya veqetandekan</i>	83
3. BANEŞAN	84
<i>Cureyên baneşanan</i>	84
4. GIHANEK	85
<i>Cureyên gihanekan</i>	85
<i>Taybetmendiya çend gihanekan ji aliyê watenasiyê ve</i>	86
B. PEYVÊN WATEDAR	87
1. NAVDÊR	87
<i>Cureyên navdêran</i>	87
<i>Taybetmendiya navdêran</i>	88
2. CÎNAVK	89
<i>Cureyên cînavkan</i>	89
<i>Taybetmendiya cînavkan</i>	90
3. JIMARNAV	91
<i>Cureyên jimarnavan</i>	91
<i>Taybetmendiya jimarnavan</i>	92
4. HEVALNAV (RENGDÊR)	93
<i>Cureyên hevalnavan</i>	93
<i>Taybetmendiya hevalnavên çawaniyê: Paye</i>	93
5. HOKER (HEVALKAR)	94
<i>Cureyên hokeran</i>	94
6. LÊKER (KAR)	96
<i>Cureyên lêkeran</i>	96
<i>Taybetmendiya sereke yên lêkeran</i>	98
A. Raweyên pêşkerî yên zindî	100
1. Demên bihurî	100
<i>a. Dema bihurî ya nêzik (dema borî ya têdeyî)</i>	100

<i>Taybetmendiye</i> n dema bihurî ya nêzik	101
<i>b. Dema bihurî ya dûdar</i>	102
<i>Taybetmendiye</i> n dema bihurî ya dûdar	103
<i>c. Dema bihurî ya dûr</i>	104
<i>Taybetmendiye</i> n dema bihurî ya dûr	104
<i>d. Çîrokiya dema bihurî ya dûdar</i>	106
<i>Taybetmendiye</i> n çîrokiya dema bihurî ya dûdar	106
<i>e. Dema bihurî ya berdest</i>	107
<i>Taybetmendiye</i> n dema bihurî ya berdest	108
2. Demên niha	109
<i>Cureye</i> n dema niha û dema dûdar	109
<i>Taybetmendiye</i> n dema niha	110
3. Demên bê	111
<i>Cureye</i> n dema bê	111
<i>Taybetmendiye</i> n dema bê ya sereke	112
B. Raweye n fermanî yen zindî	113
<i>Taybetmendiye</i> n raweya fermanî	114
C. Raweye n daxwazî û sêwirandinê yen zindî	115
<i>Cureye</i> n raweyen daxwazî û sêwirandinê	115
<i>Teşeyê demên raweyî</i>	115
<i>Pîşeyê amrazên raweyî</i>	116
D. Raweya çêbiwar	121
<i>Lêkerên alîkar</i>	121
<i>Cureye</i> n lêkerên alîkar	122
<i>a. Lêkerên alîkar ên pêşkerî</i>	122
<i>b. Lêkerên alîkar ên raweyî</i>	123
<i>Avaniya lêkeran</i>	124
<i>a. Raweye</i> n zindî	126
<i>b. Raweye</i> n kutabûyî	127
<i>Taybetmendiye</i> n raweya kutabûyî	127
RAVEKNASÎ	129
<i>Ravek</i>	129
<i>Cureye</i> n ravekan	129
<i>Taybetmendiye</i> n ravekan	129
HEVOKNASÎ	131
<i>Hevok</i>	131
<i>Hêmanên hevokê</i>	131
<i>Cureye</i> n hevokê	134
ÇAVKANIYÊN SEREKE	138
ÇAVKANIYÊN ALÎKAR	139

PÊŞGOTIN

Ev xebat ji çend nîşeyên me yên li ser ziman û zimannasiya kurdî pêk tê û îdiayeke wê ya mezin tuneye; lewre mirov dikare wekî berheme alîkar ji bo xebatên berî xwe bihesibîne.

Bêguman dil dixwest ku em bi 6 zimaniya xwe tevahiya xebatên li ser ziman û zimannasiya kurdî di ber çavan re derbas kin; kêmasiyên vê qada berfireh raçav kin û çareseriyên ji rewşên awarte yên zimên re bibînin, lê temenek hema hema dibihure ku em hê di pêlikên pêşîn ên zimannasiya kurdî de ne. 28ê Sibata 1991ê rojnameyeke yekhejmarî ya bi navê "Rojname" hatibû weşandin; hê di wê çaxê de em bûbûn çavnasê alfabeya kurdî û ji wê rojê heta niha gelek nîşeyên me yên li ser zimanê kurdî kom bûbûn. Me hinek ji wan weşandibûn û hinekên wan jî bûn para vê xebatê; lê em baş dizanin ku ev xebat di deryaya zimanê kurdî de dilopek e.

Dîsan dil dixwest ku em tevahiya mijarên zimanê kurdî li gorî rêbazên zimannasiya hevçerx ji nû ve binirxînin; heta niha ew derfet çênebûye, lê em dikarin bi hinek pêşniyarên di hişê me de kombûyî xebatê raspêrin zimannasên ciwan ku hêvîdar in rojekê vê keleha zimanê kurdî bikemilînin.

Divê em bibêjin ku heke derfetên me hebûna me dê xebateke wiha amade bikira: 1. Nexşeyeke dîroka zimanê kurdî û zaravayên wî derxista, her zaravayek bi devokên wê zengîntir bikira. 2. Me dê ji bo hemû mijarên dengnasî, peyvnasî, watenasî, hevoknasî û rewaniyê berhemeke serbixwe binivîsanda. 3. Me dê mijar wiha vekolana: a. dengnasî, dengsazî û dengbêjî b. peyvnasî, peyvsazî, qewlikbêjî c. watenasî, watesazî, lafezanî d. hevoknasî, hevoksazî, gotarbêjî e. fesahet, belaxet, rewanbêjî f. şêwazên axaftin û nivîsandinê yên kevneşopî û hevçerx.

Lê belê her çawa hebe, me hinek valahiyên ziman û zimannasiya kurdî dagirtin; nîşeyên xwe yên bi qasî 35 salan bi zimannasên kurd re parevekirin û em kêfxweş in ev xebat dê ji bo lêkolînên wan bibe alîkar. Em hêvîdar in ku temenê me têrê bike ku kemilîna zimannasiya kurdî bibînin.

Tika ye, her hevalekî ku vê e-pirtûkê dixwîne ji heweskar û pisporên ziman û zimannasiya kurdî re jî bişîne ku faydeya wê bigihêje girseyeke zêdetir. Sipasî ji bo eleqedariyê digel niyazên xweşbextiyê

Omitê Mistefê

01.05.2024, Bazîd

ŞÛNWARA ZIMANÊ KURDÎ LI SER ETLESA ZIMANÊN CÎHANÊ

Gava em behsa zimên dikin, bêguman gelek kes mirûzê xwe tirş dikin û diperçifin; lê em neçar in ku rabin, rûnin û bibêjin “*ziman*”. Ji ber ku ziman bi xwe pergalek e û pergala rêveberiya her neteweyê jî li ser zimanê wê tê avakirin. Bifikirin ku dikaneke we heye û tê de hemû keresteyên jiyanê, têkberên malê û alavên teknîkî hene; lê belê we kilîta wê ji cîranekî xwe deyn kiriye, wî kûp û zimanekî kilîdê daye we û çend zimanên din ên zêde jî li ba xwe ragirtine. Gelo dilê we bi vê deyndariyê dê rehet bibe û hûn ê bi dilniyayî bibêjin ku “*dikana min di ewlehiyê de ye, parastî û kilîdkirî ye*”? Îcar xwediyê kilîdê mirovekî diz û keleş be, rewş dê çawan be gelo?

Her wekî ku ziman pergala axaftin û lihevkerinê ya gelekî ye û rêveberî jî pergala civakî ya wî gelî ye; her neteweyek bi zimanê xwe diaxive, rêveberiya xwe li ser xîmê wî zimanî ava dike, ferman û qanûnan bi wî zimanî derdixe û berpirsiyariyan jî li ser perwerdehiya bi wî zimanî ava dike. Bi kurtî mirov dikare bibêje ku “*ji bo her rêveberiyê pêwistî bi zimanekî heye*”; ne tenê ji bo rêveberiya neteweyekê, her wiha ji bo bikaranîna amûreke elektronîk a mîna telefona destan jî pêwistî bi zimên heye. Her wiha - ne tenê ji bo rêveberiya alaveke elektronîk – ji bo berdewamkirina pêwendiya di navbera du mirovan de jî pêwistî bi zimanekî hevpar heye; ma karên takekesî yên wekî hizirîn, hişmendî û ferasetê bi xwe jî ne rengvedanên zimên in? Lewre ji aliyê zanistî û pratîkî ve jî gava mirov li cîhanê dinihêre, hemû welatên pêşkeftî xwe dispêrin zimanekî hevpar; balansa serkeftina xwe bi ziman û wêjeya xwe diparêzin.

Li gorî pirtûkên pîroz karê pêşîn ê ku mirovê pêşîn kiriye “*hînbûna zimên*” e; ne ibadet, şikir û sipasî ne. Ji xwe ibadet, şikir û sipasî jî bêtî zimanekî ne mumkin in; dibe ku ew zimanekî axaftinê be (lavahî, dua û dirozge), dibe ku zimanekî îşaretan be (xwe xwarkirin, sijde û destvekirin) dibe ku ligel zimandariyê zimanekî bêdengmayînê be jî (ayînên yogayî û bûdîstî yên bêdeng). Mumkin e ku mirov li ser pergaleke rêveberiyê ya baş bihizire, gelek nimûneyên serkeftî berawird bike û di encamê de rêveberiyê baş ava bike; lê belê gava rêveber zimanê bikaranîna wê pergale nizanibin an jî di fêmkirina zimanê wê de xwedî-kêmasiyên mezin bin, ew rêveberiya baş dê biçe gilêşdankê, çopê, zibilxaneyê. Destûra (makeqanûna) pêşkeftî ya welatekî asta tîkûziya wî zimanî jî nîşan dide; asta dadweriyê ya civakekê jî girêdayî asta tîkûziya zimanê civakê ye, ev mijar bi qasî pirsar “*gelo mirîşk ji hêkê çêbûye yan hêk ji mirîşkê çêbûye?*” tîkel û girîng e.

Divê bê zanîn ku rêveberiya bi zimanekî biyanî, hizirîna bi zimanekî biyanî û xeyalkirina bi zimanekî biyanî rizamendiya bi pergala qeyûman e; zimanê biyanî yê deynkirî bi hostayê wî zimanî ve tê nava civakekê, wekî qeyûmekî dixebite û sermeya zimanê îhmalkirî, taloqkirî û paşguhkirî talan dike. Rizamendiya bi berbelavkirina zimanê biyanî razîbûna bi mamosteyê wî zimanî ye; gotin, plan û projeyên wî zimanî bi destî van mamosteyên qeyûm tînan sepandin û tetbîqkirin. Mebest ji vê gotinê ne ew e ku “*ji bilî zimanê xwe hîni tu zimanê biyanî nebin û pêwendiya xwe ji tevahiya zimanên din bibirin!*”; lê mebest ew e ku “*serweriya zimanê xwe nedin tu zimanî, li ser qedexekirina zimanê xwe nîqaş û bazarê nekin û bi her awayî li ber xwe bidin*”. Bêguman pêwistiyên mirovan ên biyolojîk, psîkolojîk û civakî hene; ji bo dabînkirina van pêwistiyan her mirov mihtacî danûstandina digel kesên din û lihevkerinê ye. Wekî ku peyv ji dangan, hevok ji peyvên, paragraf ji hevokan û pirtûk ji paragrafan pêk tînin, rêveberî jî ji dezgeh û saziyan pêk tînin; her wekî ku hêmanên zimên sazûmana zimên pêk tînin û bêtî wan ziman ji zimantiyê derdikeve, hiyerarşiya rêveberiyê jî li ser bikarhatina karîger a çendek sazî û dezgehan dimeşe. Zimanê we çiqasî

xurt û rojane be, bikaribe pêdiviyên her cureyê axaftinê dabîn bike, pergala we ya civakî jî ewqasî gewherî, orjînal û xweparêz e. Heke zimanê we li ser kar be, rêveberiya we ya gewherî jî li ser kar e; zimanê we çiqasî dûredest, paşguhkirî û qedexe be ewqasî jî zimanên qeyûm li ser kar in, ew qeyûm talanger in, ew talanger xwecihî-biyani ne û li dijî rêveberiya gewherî ya serbixwe dixebitin.

Her ziman û xwediyê her zimanî bi destî zimannasên xwe rêveberiya xwe ya zimanî û civakî ava dike; gava zimanek nikaribe pêwistiyên rojane yên axivgerên xwe dabîn bike, bikeve bin deynan û li ser sermayeya xwe ya heyî qumbar bilîze, ew dê ji holê rabe yan jî nemir-nejî be. Her kîjan rêveberiya ku li ser zimanekî avabûyî gava nikaribe jîngehekê ji bo endam û welatîyên xwe dabîn bike, ew dê bikeve bin deynên hêzdar-dagirkeran û kuştina zimanê xwe yê resen hêsan bike. Gotina dawîn: zimanê we hêza we ya gewherî ye û zimanê dagirker ê ku zimanê we nas nake û pênase nake qeyûmekî xedar e. Hêza rêveberiya we rengvedana hêza zimanê we ye; zimanê dagirkeran bi qeyûm û ceşan tê sepandin û bi talankirina zimanên bindest tê têrkirin û mezinkirin.

Bêguman rewşa parçebûyî ya welatê kurdan ferz dike ku ziman, çand, dîrok û wêjeya wan jî parçebûyî be; jixwe ne mumkin e ku xaka niştimanî ya gelek ji gelên cîhanê badeşkirî be, lê zimanê wan yekgirtî, çanda wan hevpar, dîroka wan nederizî û wêjeya wan tenê ji kaniyekê bizê. Rewşa parçebûyî ya welatê kurdan pêkutî daye ser zimên; -li gorî lêkolînên berdest- zimanê kurdî di destpêkê de wekî kurmanciya jorîn û jêrîn pareve bûye. Bi domana demê re qelş û derz li her du parên jorîn û jêrîn jî ketine; di encamê de zaravayên jorîn ên zayendbar (kurmancî, kurdkî/zazakî, goranî/hewramî) û zaravayên jêrîn ên bêzayend (sorani, kelhurî, feylî, şexbizinî, lekî, lorî, beluçî, biraxoyî...) peyda bûne. Gava mirov vedigere her zaravayekî û li devok-bindevokên wê digere, rastî gelek şêwezaren wî zaravayî tê; wekî mînak: di xebatên klasîk ên kurdî de qala devokên botî/cizîrî, silîvî, colemêrgî û bazîdî tê kirin. Îro nêzikî deh devok û bindevokên kurmanciyê hene ku serekeyên wan bazîdî/celalî, amedî/farqînî, botî/cizîrî, colemêrgî-goyî, semsûrî-meletî, behdînanî (zaxoyî, duhokî, sêmêlî), cihanbegî, efrînî, aranî-kafkazî, şikakî, xoresanî... ne. Bêguman çandên wan li gorî çandên serdestên wan teşe girtiye û heta radeyekê ketiye bin bandora çandên serdest; lê piştî parçebûna piralî dîrokê her beşeke serbixwe ye û naşibihe dîroka parçeyê li kêlekê. Wekî mînak: di dîroka nêzik a kurdên Osmanistanê de kurd hertim muxatabê wê dewletê ne û li gorî bûyerên wê dewletê wan jî rojeva xwe dagirtiye; her wiha kurdên Qeceristan û Êrisatê jî wisan in. Di roja îroyîn a ku hejmara parçeyên Kurdistanê gihiştîye şeş-heftan ne mumkin e ku wêjeya wan qala heman mijarên hevpar bike û ev kambaxî didome jî. Mixabin kurd -bi awayekî fermî û li ser navê kurdan- di lêkolîn, berhevkerin û dabeşkirina zanistên grekoaryayî û hindoaryayî de beşdar nebûne; lewre mirov nikare biselmîne ku xebatên pêkhatî û weşandî rast û durist in. Rast e, di dîroka wêjeya kurdî de tema û hêmayên siyasî yên helbestî li ber çavan dikevin; lê belê divê bê zanîn ku zimanê dîwanî yê siyasî cureyên pexşanî ne û nimûneyên pexşana kurdî jî nagihêjin sedsalên navîn.

Divê bê gotin ku aliyên civakî yên bikaranîna zimên di rêza pêşîn a rojeva gerdûnî de ne; zimanê civakekê di nava nasname, raman, nirx û huner-estefîka bikarhêneran de dijî; her wiha cihêrengiya çandî, wekheviya siyasî û çanda pêkvejiyana aştîyane pirî caran serencameke azadiyên zimanî ne. Di demeke ku cîhana pêşketî mijarên zimanî ji qada kaxezî vedigihêze ser qadên dijîtal û bi awayekî dualî (kaxezî û dijîtal) bervepêş diçe, deverên paşvemayî yên cîhanê jî wan teqlîd dikin, toz û xubara vê paşvemayîne ji zimanê xwe dadiweşînin. Mixabin roja îroyîn rêjeyeke kurdan a mezin di bin gefa zimanên biyanî de ye; dagirkerên welatê wan derfetê nadin bikaranîna zimên a li nava qadên cemawerî û cîhana azad bi şêwazê sêqirdikî (wekî ku bibêjin: “*nizanim, nabînim, nabihîzim*”) li bûyerê temaşe dike.

ZIMAN

Pênesaya zimên

Di bin ronahiya lêkolînên zimannasiyê yê hevçerx de ziman wiha tê pênasekirin : “Ziman pergaleke nîşanan e ku bi awayekî xwezayî di civakê de bi pêş dikeve û bi domana demê re diguhere.”. Diyar e ku di lêkolînên akademîk de ziman bi pîvanên cuda tê pênasekirin û naşibihe pênaseyên wêjeyî û rojnamevaniyê. Bi rastî gelek pênase hene ku bersivê nadin pirsra “ziman çi ye?”; lê berovajî vê yekê, balê dikêşin ser karîgeriyên wî yê wekî “ziman bi kêrî çi tê?”. Lewre ev cureyên pênaseyan dibêjin ku “ziman alava ragihandinê ye” yan “ziman alava danûstandinê ya di navbera mirovan de ye” yan jî “ziman alava derbirîna hest û ramanan e”. Hema hema her kes dipejirîne ku ziman mirovan jî zindiyên din cuda dike. Dîsa her gotindar û bihîstyar têdigihêje ku bi zimanê wî yê zikmakî çi gilî-gotin rast û meqbûl in yan jî çi şaş û nemeqbûl in. Rast e, di navbera cureyên din ên zindî de jî asteke pêwendiyên heye; lê şewazên wan ên pêwendîgirêdanê wekî zimanê mirovan sazûmaneke têkel û piralî nahewînin. Kurd jî peyva “zar”î hertim bi wateya “qabiliyeta axaftinê” bi kar tînin; carinan peyva “ziman”î jî pê ve girêdidin û dibêjin “heywanê bê zar û ziman”.

Cureyên zimanan

Zimannasî zimanan li ser sê beşan dabeş dike: “zimanên axaftinê”, “zimanên nîşandanê” û “zimanên nivîsandinê”. **Zimanê axaftinê** amûreke ragihandinê ya bi dengên naskirî ye, ango zimanekî devkî yê rojane ye. **Zimanê nîşandanê** amûreke ragihandinê ya ker û lalan e ku bi riya dest û nîşaneyan tê axaftin, ango zimanê nîşaneyên destî û nedestî ye. **Zimanê nivîsandinê** amûreke ragihandinê ya bi riya nîşaneyên nivîskî ye, ango zimanekî xudanalface ye ku zimanê wêjeyî, zimanê şifrekirî yê îstixbaratî û zimanê koran jî digire nava xwe. Divê bê gotin ku ev her sê ziman jî li gorî rê û rêçikên rêzimanekê tînan axaftin an nîşandan an jî nivîsandin.

Taybetmendiyên zimanê mirovan

a. *Zar -ango ziman- taybetmendiyê mirovan e; tê de potansiyela bişivîn, guherîn, pêşxistina têgehên şênber û razber heye.*

b. *Ziman amûreke ragihandinê ya karîger e; mirov zanîn, raman, hest û ezmûnên xwe bi riya zimên vediguhezî û pêşkêş dikin.* Bêguman mirov jî bo danûstandinê hinek bizavên dest û rûyan, nîşaneyên hevpar (ên wekî îstixbarat û trafikê) û dengên bêwate jî bi kar tînin; lê belê qada wan ewqasî ne fireh e. Ji aliyekî din ve “tûrikê dangan” ê zimanan heye; lewre hebûn û tunebûna hinek dengdar û dengdêran jî bo xurtî-qelsiya zimanekî ne pîvanên zanistî ne.

c. *Ximê dengsaziya zimanekî li ser zimanê devkî tê avêtin; her çiqas zimannasiya giştî bi hinek zimanên mirî û kêmnas eleqedar bibe jî, zimanê rojane yê bikarhatî bingehe lêkolînê li ser zimanekî pêk tîne.* Mirov di destpêkê de fêrî zimanê devkî dibe; îcar heke perwerdehiyê nivîskî hebe jî, noqî kûrahiya zanyariyên wî zimanî dibe. Ji ber ku axêverên zimanên nenivîsandî, zarokên pêşdibistanê û kesên nexwenda jî dikarin bi awayekî serkeftî zimanê xwe yê zikmakî rast bi kar bînin, li ser wî zimanî danûstandinan bikin û pê biryaran bidin; wisan e, veguhastina devkî yekane rê ye ku zimên digihêjîne nîşên paşerojê.

d. *Ziman diyardeyê civakî ye; dema ku mirov ji dayika xwe dibe, hin alavên zimên bi xwe re tîne.* -Asta hişmendiya wan çi dibe bila bibe-, zarokên tendurist teqez dê rojekê

biaxivin an jî bi zimanekî têkiliyan daynin; lê belê ji bo ku ev alav veguherin zimanekî diyarkirî yê hevpar, pêwistî bi hawirdoreke civakî jî heye; her wiha ziman li gorî 'rêjeya beşdariya civakî' rastî guherîn û pêşveçûnan tê, xurt û qels dibe. Di nava civakekê de mirovek nikare bi tena serê xwe zimên biguherîne; lê -heke şopîner û piştgiran bibîne- dikare gava pêşîn bide avêtin, bibe sedemkarê guherîn û pêşveçûna zimanekî, bi dostî an jî dijminahiya xwe zimanekî xurt an jî qels bike.

e. *Zimanê mirovî di heman demê de berhemdar û hilberîner e; li gorî pêdiviyên nû dikare şewazên vegotinê yên nû û wateyên nû biafirîne.* Sînorê berhemdarî û hilberînê hem digihêje deng û peyvan hem jî şewaz û cureyên hevoksaziyê yên nû. Carinan axêverek dikare di zimanê xwe yê zikmakî de bêjeyeke ku berê kesî bi kar neaniye biafirîne yan jî hevokeke qet avanebûyî saz bike.

f. *Ziman guherbar e; hemî zimanên xwezayî ji ber sedemên curecureyî di nava guherîneke domdar de ne.* Tekstên pêşîn ên dîrokî tenê di encama perwerdehiyê diyarkirî de tîr fêmkirin; lê belê çarçoveya guherbariyê gelekî berfireh e: ji ber sedemkarên dîrokî, civakî, derûnî, rewşa serweriyê, erdnîgariyê û gelekên din birek guhertoyên zimanê pêşîn derketine holê. Lewre zimannasî van guhertoyan li ser malbatên zimanan dabeş dike, her zimanekî li gorî zarava û devokên wî dinirxîne.

g. *Zimanê axaftinê ji zimanê nivîskî zûtir diguhere; gava ji bo zimanên nivîskî rêbazê nimûneyî hate destnîşankirin û li ser vê rêbazê çend niş hatin perwerdekirin, êdî civak li ser zimanê nivîskî radibe û rûdine, ji guhertinên nû hez nake.* Wisan e, zimanê axaftinê di nava guherîneke berdewam de ye; ji ber ku zimanê nivîskî statîk e û zimanê axaftinê jî dînamîk e, ferqa di navbera rastnivîsîn û bilêvkirinê de bi domana demê re mezin dibe û pêwistî bi çaksaziya zimanê nivîskî çêdibe.

Ramanên li ser destpêka zimên

Derbarê destpêka zimên de gelek ramanên neceribandî hene; lê ji ber dûrbûna pêkhatina bûyerê rastiya wan nayê piştrastkirin. Lewre ev raman wekî hîpotezan dimînin; ji ber ku ji ezmûnekê nayên derbaskirin û nayên dubarekirin. Her wiha tevahiya van ramanan texmîn û hizirînên kesane ne; xwe naspêrin belgeyên dîrokî, veguhastinên ceribandî û delîlên eqlî. Loma jî zimannasên sedsala 21an bi wêrekî dergehê vê mijarê girtiye û lêkolîna derbarê wê de bêsûd hesabandîye. Dîsa jî naskirina van ramanan dê sûdmend be û sedemkarên vê biryarê şîrove bike.

Teoriyên ayînî yên sereke

Li gorî teoriyên ayînî ziman ji aliyê Xwedê, xwedayan an jî aqilmendên xwedayî ve hatiye afirandin. Ev hîpotez di ayînên neteweyên cuda de xwe dide der:

a. ***Teoriyên sindohindûyî:*** Li gorî Vedayên Hindistanê (sedsala 20an BZ) xwedayê sereke navên xwedayên din danîne û navên tiştan jî ji hêla aqilmendên pîroz ve bi alîkariya xwedayê sereke hatine destnîşankirin. Di Ūpanîşadan de (tekstên ayînî yên sedsala 10an BZ) tê gotin ku hebûnê germahî, germahiyê av û avê jî xwarin ango zindî afirandiye. Di destpêkê de Xwedê dikeve dirûvê zindiyekî, nav û teşeyê wî zindiyekî diafirînin. Piştî ku ev xwarin ji hêla kesekî ve tê givartin (givirandin, hezmkirin), li beşa hera gewre, beşa navîn û ya herî nazik tê dabeşkirin. Bi vî awayî xwarin di nava goşt, hiş û gemara derxistî de tê dabeşkirin. Av vedigere mîz, xwîn û nefesê; her wiha germahî jî vedigere hestî, mêjî û axaftinê.

b. ***Teoriyên tewratî:*** Li gorî pirtûka "Pêkhatin"ê ya Peymana Kevn (Tewrat), Xwedê navandina tiştan sipartiye Ademî; di destpêkê de tevahiya mirovahiyê bi heman zimanî axiviye û heman peyv bi kar anîne. Lê belê dema ku mirov gihiştine asta bajarvaniyê, karibûne her biryareke xwe bisepînin û tu sînorî nas nekin, Xwedê zimanên wan tevlihev

kirine û ew li ser rûkalê cîhanê belawela kirine: “Xudan Xwedê Adem (ew mirovê ku afirandibû) hilda û danî baxçeyê Edenê, da ku wî biçîne û biparêze. Her wiha fermanî wî kir: «Ji mêweyên daran tu kîjanê bixwazî, dikarî jê bixwî; lê belê ji dara naskirina qencî û nepakiyan nexwe. Ji ber ku gava tu jê bixwî, tu dê teqez bimirî.» Piştî Xudan Xwedê got: «Ne baş e ku Ademê meriv tenê bimîne; Ez dê alîkarekê ji bo wî biafirînim.» Xudan Xwedê hemû ajelên zevînê û hemû balindeyên esmanan ji xakê afirandibûn û da ku bibîne ka ew ê çî navî li wan bike, ew anîbûn ba Ademî. Ademî çî nav li kîjan jîndarî kir, navê wî jî wisan ma. Ademî ji bo her ajeleke kedîkirî û biyanî, ji bo her balindeyeke ku li esmên difire navek hilbijart; lê ji bo Ademî alîkarekeke guncayî nehat dîtîn. Lewre Xudan Xwedayî xeweke kûr şande ser Ademî. Dema ku Adem di xewê de bû, Xudan Xwedayî ji parsiyên wî hestiyek hilda û li şûna hestî goşt hêşîn kir; ji wî hestiyê ji parsiya Ademî hildayî jinek afirand û ew anî ba Ademî.” (Peymana Kevn: Pêkhatin, 2:15-22). “Di destpêkê de tevahiya mirovahiyê bi heman zimanî diaxivîn û heman peyv bi kar dianîn. Dema ku koçî aliyê rojhilatê bûn, li devera Şînarê dolek (besteke rast) dîtîn û li wê derê bi cih bûn. Wan gote hev: «Werin, em kerpiçan (agûran) çêkin û wan baş bipijînin.» Wan li şûna kevîran agûr (kerpiçên pijandî) û ji dêla xercê jenîne jî qîr bi kar anîn. Piştî wan got: «Em ji xwe re bajarêkî ava bikin, bila bircên me bigihêjin ber perê esmên û em bi wan bînan naskirin. Bi vî awayî em ê li cîhanê belawela nebin.» Ji bo ku bajarê avakirî û bircên çikandî bibîne, Xudan hate xwarê û got: «Va ye, ev bûne neteweyeke yekgirtî û heman zimanî diaxivin; wisan e, ew dê her biryareke xwe bisepînin û tu sînori nas nekin. Îcar werin, em dakevin jêrê û zimanên wan tevlihev bikin ku ji hev fêm nekin.» Xudan ew ji wir hildan û li seranserî cîhanê belav kirin; bi vî awayî avakirina bajarê rawestand. Ji ber vê yekê navê Babilê li bajarî hate danîn; bi sedema ku Xudanî zimanê hemû mirovan tevlihev kiribû, ew ji wir derxistibûn û li seranserî cîhanê belav kiribûn.” (Peymana Kevn: Pêkhatin, 11:1-9).¹

c. Teoriyên incîlî: Li gorî pirtûkên “Yûhena” û “Karên Şandiyân” ên Peymana Nû (Mizgînî/Incîl) hê di destpêkê de peyv hebûye û bi Xwedê re bûye; her wiha hevalbendên Îsa Pêxemberî ziman wekî bûyereke xwedayî hesibandîye: “Di destpêkê de Peyv hebû. Peyv bi Xwedê re bû û Peyv bi xwe Xwedê bû. Ew di destpêkê de bi Xwedê re bû.” (Peymana Nû: Yûhena, 1: 1-2)² “Gava ku Roja Pentikostê hat, ew hemû bi hev re li derekê civiyabûn. Û ji nişkê ve ji esmên dengê hat ku dişibihî bayekî xurt û ew mala ku lê rûdiniştin tijî kir. Zimanên wekî pêlên êgir di nava wan de xuya bûn û li ser her yekî ji wan danîn. Hemû bi Ruhê Pîroz tijî bûn û bi gotina ku Ruhê Pîroz dabû wan, wan dest pê kir bi zimanên din peyivîn. Hingê li Orşelîmê, cihûyên xwedêtirs ji hemû milletên li ser rûyê erdê hebûn. Li ser vî dengî elaleteke (hêwirze) mezin civiya û tevlihev bû, çimkî her kesî dibihîst ku bi zimanê wî dipeyivin. Wan bi awayekî matbûyî û şaşmayî pirsî: «Ma ev hemû yên ku dipeyivin ne ji Celîlê ne? Ma çawa çêdibe ku her yek ji me zimanê xwe yê dê dibihîze? Di nav me de partî, medî û îlamî hene. Ji Mezopotamyayê, Cihûstan, Kepedokya, Pontos û Asyayê; ji Firîgya û Pamfilyayê, ji Misrê û ji herêma Kûrenê ya Lîbyayê, mêvanên ku ji Romayê hatine; cihû û xwedêperestên ji milletên din, girîtî û ereb hene. Em dibihîzin ku ev bi zimanên me li ser karên Xwedê yên mezin diaxivin.» Hemû şaş û heyirî man û wan ji hev pirsî: «Ma ev çî ye?» Lê hinekên din jî tinaze dikir û digot: «Ev bi meya nû serxweş bûne.» Lê Petrûs bi yanzdeh hewariyan ve rabû, dengê xwe bilind kir û ji wan re got: «Gelî cihûyan û hûn hemû kesên ku li Orşelîmê ne! Guh bidin peyvên min, vê yekê qenc bizanin!» (Peymana Nû: Karên Şandiyân, 2: 1-14).³

¹ <https://incil.info/kitap/Yaratis/11>; dema ghiştinê: 08.12.2021; 23:10.

² <https://mizginiyakurdi.com/kiteba-piroz/yuhenna-1/>; dema ghiştinê: 08.12.2021; 21:43.

³ <https://mizginiyakurdi.com/kiteba-piroz/karen-sandiyân-2/>; dema ghiştinê: 08.12.2021; 21:31.

d. Teoriyên quranî: Hesên Xalib di berhema xwe ya bi navê “*Di Quranê de Teoriya Zanistê û Destpêkeke Nû ji bo Tefsîrê*” de mijara zimên li ser du serdeman, “*serdema jiyana li bihuştê*” û “*serdema jiyana li cîhanê*” dabeş dîke: “*Dema ku Adem li bihuştê dijiya, Xwedê Adem perwerde kir û derxiste pêşberî firîşteyan: <Xwedê hemû nav hînî Adem kirin, paşê ew pêşkêşî firîşteyan kir û got: «Derbarê navên van tiştan de min agehdar bikin.» Firîşteyan jî got: «Tu bêhevta yî, ji bilî fêrkirinên Te zanyariyeke me tune. Zana û serwerê mitelq Tu yî.»»*” (Quran, Beqere 2:31-32). Beriya ku Adem bi girîngiya laşê xwe bihese, Xwedê ew hînî navan kiriye; ev enerjîya wî ya hişmendiyê dibe ku ji ber zanîne be yan jî ji ber vê hejmara giştî ya navan be. Lê belê di vê keliyê de Adem bi zanyariyeke berfireh re mijûl e; dema ku dadikeve rûkalê cîhanê, ev pisporiya wî kêr dibe yan jî têrê nake. Wekî ku ji zimanê serpêhatiyê jî diyar dibe, Adem ji dara qedexekirî maweyan dixwe û ji bihuştê tê qewartin; lê piştê peyvan ji Xwedê werdigire (Quran, Beqere 2:37) û tê bexşandin. Bêguman cûdahiyê mezî di navbera her du dozanan de heye: Adem nav ji bîr kirine û xwe bi peyvan girtiye. Zanîna navan ji bo serbilindî û xwepêşandanekê bû, lê zanîna peyvan ji bo xebat û danûstandinê bû. Adem eleyhisselam ji bo destpêkirina destana peyvê, bi tevahî ji zanîna navan qut bûye û daketiye meydana dijwar. Ji ber ku dem ne heman dem e û cih jî ne heman cih e.”⁴ Dr. Elî Es-Sallabî jî derbarê heman mijarê de dibêje ku “*Yekem tiştê ku Xwedê hînî Ademî kiriye ne nimêjkirin, ne bidestxistina debara jiyane ne jî pêçandina laşê wî yê tazî bûye; lê belê yekem tiştê ku piştî afirandinê yan jî bi afirandinê re hînî wî kiriye, rewanbêjî û navên pêwist ên ji bo vê rewanbêjiyê bûne.*”⁵

Ceribandinên pêşîn û hîpotezên zanistî

Li gorî vegotinên Herodotî, destpêka bikaranîna zimên ji mêj ve hişê mirovan mijûl kiriye; wekî mînak li Misira kevnare mirov dihizirîn bê ka kîjan ziman herî kevnare ye û ji bo diyarkirina destpêka zimên ketibûn nava hewldanekê. Gava Psammetichus [663-610 BZ] derkete ser têxt, dest bi berhevkirina agehiyên li ser zimanê herî kevnare kir... Padişahî ferman da ku du zarokên nûbûyî ji dê û bavên gundî bîn standin; bi fermana padişahî li ba şivanekî û di nava pêz de bîn mezinkirin û li hinda wan tu axaftinek neyê pêkanîn. Bi vî awayî zarok di holeke vala ya cihê de hatin bicihkirin; li wê derê şivan di wextekî diyar de bizin dianîn, şîr didot, dida zarokan û her tiştê pêwist dikir. Psammetichusî dixwest ku bibihîze bê ka ev zarokên fêrnekirî cara yekem kîjan peyvê bi lêv dikin. Li ser fermana padişahî şivên bi qasî du salan ev zarok xwedî kirin. Carekê gava şivên derî vekir û ket hundirê holikê, her du zarokan xwe bi lingên wî girt, destên xwe yê biçûk dirêj kirin û peyva “*bekos*” bi lêv kirin... Dema ku Psammetichusî bi xwe jî ev peyv bihîst, ferman da ku wateya peyvê di nava zimanan de bê diyarkirin; piştî lêgerînê derkete holê ku frîgî ji nêre dibêjin “*bekos*” û misrî gihîştin wê encamê ku frîgî ji wan mezintir û kevnaretir in... Li gorî çîrokeke helenî ya din jî Psammetichusî ferman daye ku zimanên çend jinan were jêkirin û zarok bi destî wan bîn mezinkirin.

Di dîroka tomarkirî de ev ceribandina yekem a zimannasiyê tê hesibandin ku li dû wan hinek hewldanên ewqasî ne hovane hatine pêkanîn. Wekî mînak, di sedsala yekem a piştî zayîne de rewanbêjê romayî Quintilianî qala ezmûnekê kiriye ku “*çendek zarok li çolan bi destî dadikên (hemşîreyên) lal hatine mezinkirin; her çend ev zarok hinek peyv bi lêv kiribin jî, hatiye peyitandin ku nikaribûne bi hev re biaxivin û hev serwext bikin.*” Dîsa împaratorê almanî Frederîkê Duyem di sedsala 13an de li ser bingehe van ceribandinan ezmûnek daye destpêkirin û zarokên ceribandî mirine; lê sedsala 16an di ezmûna mîrê skotlandî Jamesê Çarem de zarok bi ibranî axivîne û diyar e ku duristiya vê serpêhatiyê nehatiye piştrastkirin.

⁴ Hesên Xalib (2001), *Nezeriyyet'ul-Ilmi fi'l-Quran we Medxelun Cedîdun li't-Tefsîr*, Dar'ul-Hadî: Beyrût, r. 185-186.

⁵ Dr. Elî Sallabî, *Et-Te'biru we'l-Beyanu fi De'weti Adem eleyhi's-selam*, <https://www.aljazeera.net/blogs/2021/1/17/التعبير-والبيان-في-دعوة-آدم-عليه>; dema gihîştinê: 09.12.2021; 05:09.

Her wisa împaratorê muxalî Xan Celaladdîn Ekberî jî li Hindistanê heman ceribandin daye dubarekirin û di encamê de zarok bi zimanê îşaretan peyivîne...⁶

Pêvajoya hîpotez û teoriyan

Xîmê teoriyên nûjen (ewro-amerîkayî) ên derbarê destpêka zimên de ji aliyê filozofên Yûnanistana kevnare ve hatine danîn; lê belê yûnaniyan bi xwe jî hem di şerên lîdayî-medî de ji medan zanistên zimanî wergirtine, hem di têkçûna li hemberî Kûroşê Duyem de fêrî zimannasiya medoparsî bûne, hem jî di şerên Aleksanderê Makedonî yên heta Hindistanê de zimannasiya medî-parsî-sanskirîtiyê nas kiriye. Ji aliyekî din ve, ewropî di dagirkirina ereban a parzemîna Ewropayê û şerên xaçperestan de hînî bingegehên zimannasiya erebî bûne; her wiha ewropiyan piştî Şoreşa Pîşesaziyê, şoreşên azadîxwaziyê yên fransî-amerîkî û şerên parvekirinê yên sedsala 20an (şerên cîhanî yên yekem û duyem) lêkolînên kûr li ser ziman û çandên gelek neteweyên dagirkirî û hevrik meşandine.

Dîtînen yûnaniyan ên li ser destpêka zimên bi du ekolên zanistî tîn şîrovekirin: alîgirên “*ramana xwezayî*” û alîgirên “*ramana peymanî*”. Alîgirên ramana xwezayî -bi taybetî jî Heraklîtosê Efesî (535-475 BZ)- ji bo navên tiştan sedemeke xwezayî digeriyan û wan bawer dikir ku nav bi teqlîdkirina xwezayê hatine dayîn. Li gorî wan, gava mirovan li hawirdora xwe tişteke dîtîye û dengê jê bihîstiye, dengê yekem ê vî tiştî teqlîd kiriye û navek lê kiriye. Lewre nav siha tişteki xuyayî ye; teşe yan jî pîşeyê wî tiştî ronî dike. Kesê ku tiştan bi nav dike, divê navê rast ê ku ji hêla xwezayê ve afirandî kifş bike; heke ev yek neqewime, axêver tenê dengêki derdixe. Alîgirên ramana peymanî jî -bi taybetî Demokrîtosê Abderî (470/460 BZ) û Arîstotelesê Stagîrayî (384-322 BZ)- bawer dikir ku navandina heyberan bi lihevkirineke di navbera mirovan de pêk hatiye, ango ziman li gorî peymaneke civakî hatiye afirandin.

Divê bê gotin ku zimannasiya nûjen a ewro-amerîkayî ji du serdemên dîrokî re derbas bûye û heta radeyekê pijiyaye; lewre bandor li ser piraniya zimannasiya cîhanê kiriye. Di destpêkê de zimannasiya serdema navîn a ewropayî bi zimannasiya erebî re bûye hevnas; hem di pêvajoya dagirkeriya ereban a Spanya û Îtalyayê de hem jî di pêvajoya dagirkeriya xaçperestan a Quds û Şamê de gelek danûstandinên zimannasiyê çêbûne. Hêjayî gotinê ye ku di vê pêvajoyê de li welatên ewropî zimanê erebî wekî pêwistiyê perwerdehiyê hatiye dîtin; di asta zimanê ingilîzî yê îroyîn de li zanîngehên Ewropayê hatiye hînkirin. Lê belê piştî Şoreşa Pîşesaziyê û şoreşên azadîxwaziyê yên li Fransa û Amerîkayê gelek ewropayî belavî cîhanê bûn; derbarê ziman, çand û wêjeya gelên cîhanê de xebatên civaknasî û mirovnasiyê meşandine.

Zimannasiya nûjen a ewro-amerîkayî jî destpêka zimên spartiyê du ekolên zanistî yên kevnare “*ramana xwezayî*” û “*ramana peymanî*”. Di çarçoveya ramana xwezayî de, filozofê alman Gottfried Leibniz (1646-1716), nivîskar û filozofê fransî yên wekî Charles de Brosse (1709-1777), Etienne Bonneau de Condillac (1715-1780), Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) û xwezaparêzê ingilîz Charles Darwin (1809-1882) hinek hîpotez pêşkêş kirine. Wekî mînak: Gottfried Leibnizî deng li ser dengên hêzdar (hişk) û bêhêz (nerm) dabeş kirine û li gorî wî, “*dema ku mirovan teqlîda dangan kiriye, bandora tişt û heywanan li ber çavan girtiye û peyvên têkildar derketine holê; lê peyvên nûjen ji deng û wateyên bingegehî derketine*”. Dîsa Charles de Brosseyî (1709-1777) li reftarên zarokan mêze kiriye û nihêriye ku di destpêkê de qîrînen zarokan ên bêwate vediguherin navdêran; lewre wî biryar daye ku mirovên seretayî jî ji heman qonaxê re derbas bûne û gotinên wan ên pêşîn navdêr bûne. Bi baweriya Etienne Bonneau de Condillacî ziman ji ber pêdiviyên mirovan derketiye holê û civakê ziman wekî alîkarê pêwistiyên bi kar aniye. Di çarçoveya ramana peymanî de “*hîpoteza peymanî civakî*” ya Thomas Hobbsî (1588-1679) û “*teoriya îşaretên dest û rûyan*” a Wilhelm Wundtî (1832-1920) ramanên herî navdar in. Li gorî Hobbsî, “*bi riya pêwendiyên*

⁶ https://www.langust.ru/review/lang_h01.shtml; dema gihiştinê: 24.12.2021; 22:06.

zayendî zêdebûna mirovan rewşeke xwezayî ye. Berê malbat bi tena serê xwe dijiyan; têkiliyên di navbera wan de bi asteke nizm dimeşiyên û di nava dijayetiye de her kesî li dijî kesên dîtir û nejişwe şer dikir. Lê ji bo ku bikaribin di nava aramiyê de bijîn, diviyabû wan sîwanek ava bikira, ango divê wan di bin banê dewletekê de yekîtiya xwe saz bikira û di navbera xwe de peymanek girêdana. Ji bo vê yekê jî pêdivî bi dahênana zimanekî ku bikaribe vê sazûmanê damezirîne derketibû holê ku ew jî ziman e.” Wilhelm Wundt jî dihizirî ku “ziman bi dilxwazî û bêyî mebesteke plankirî çêdibe. Lê di destpêkê de serdestiyeke kiryarên laşî (pantomîm) li ser mirovan hebû; her wiha sê cureyên tevgerên wan hebûn: bertek, nişandan û nîgarkirin. Têvgerên wan ên bertekî hestên wan şîrove dikirin; paşê ev bertek vejeriyên asta baneşanan. Piştî mirov gihiştin asta nişandan û nîgarkirinê; ramanên xwe yên derbarê tiştan de bi nişandana rasterast û xêzkirinê vegotin. Hevokên wan ên pêşîn li ser pêveberên lêkerî dihatin avakirin û kirde nedihatî diyardin (wekî “dibirîq” û “bang dîke”).”⁷

Dema ku inglîzîyan Hindistan dagir kir û gihiştê armanca Skenderê Makedonî yê ku nikaribû vê parzemînê bi dest bixîne, propagandayeke çandî ya berwarkî jî meşand; di vê çarçoveyê de ji bo rewakirina dagirkeriyê “teoriya zimanên hîndoewropayî” avête bazarê, ango mafê dagirkirina erdnîgariya di navbera Ewropa û Hindistanê de bexişande gelên pêşketî yên ewro-amerîkayî. Lewre zimannasiya ewro-amerîkayî hewl dida ku pêwendiyêke zimanî û çandî bi Hindistanê re girêde; dema ku hindek belgenamêyên zimanê sanskirîti bi dest ketin, ewropiyên demildest li ser xîmê ramanên zimannasê sanskirîtiyê Panîniyê Qendeharî (sedsala 6an an jî 4an BZ) teoriyên xwe yên zimannasiyê xurt kirin û bi pêş ve birin. Piştî ku zanyarên ewropî yên sedsala nozdehan xebata wî ya bi navê “Eştadhayî” vedît û weşand, Panîni hem wekî “zimannasê yekem ê raveker” hate hesabandin hem jî wekî “damezirînerê zimannasiyê” hate binavkirin. Rêzimana Sanskirîtiyê ya Panîniyî, bandor li ser zimanzanên wekî Ferdinand de Saussure û Leonard Bloomfield jî kir; her wiha Noam Chomsky jî teoriyên xwe yên zimannasiyê li ser xebatên vê pêvajoyê ava kirin.⁸ Lê belê cudahiyeke bingehîn di navbera xebatên Chomsky û teorisyenên berê de heye; divê bê zanîn ku Chomsky teoriyên mîrateya çandî-zimanî ya berî serdema xwe ji ezmûna geşedan (evaluation) û bîrkariyê re derbas kirine. Li gorî wî, “geşedana mirovan nişan dide ku her guhertoyeke zindî ya organîzmayekê ji guherîneke genetîkî ya kesekî dest pê dibe û ev guherîna genetîkî ya bêserûber bi riya nişfa ji wî peydabûyî berdewam dibe û belav dibe. Ji aliyê bîrkariyê ve, hişê mirovî xwediyê lez û hêzeke nedîtî ye; madem ku mêjiyê mirovî dikare heta asteke bêsînor tiştan bijmêre û vê kapasîteya xwe bi hejmara bêdawî, ango bi formûlên wekî “n” û “n+1”ê nişan bide, wisan e qabiliyetên mêjiyê mirovî û hişmendîya wî jî ji nişkê ve û bi lez peyda dibin û bi pêş ve diçin; çawa ku krîstal bi dilopekê dest pê dibe û dilopên dîtir qewareya wê mezin dikin, hişê mirovî jî qabiliyetên zimanî bi pêş ve dibin û digihînin çandêke civakî ya serdest.”⁹

Guherîna zimên

Zimannasê kurd Diyar Evdîlkerîm Seîd Halo guherîna zimên dispêre çendek sedemkaran ku li ser du beşan pareve dibin: “hokarên nezimanî” û “hokarên zimanî”. Li gorî wî, “desthilatdariya ramyarî û leşkerî” (bi her du şaxên xwe yên wekî “ramyariya derveyî” û “ramyariya navxweyî” ve), “baweriyên mezhebî-ayînî”, “şêwazê bicîhbûna li jîngeh û erdnîgariyê”, “hişmendîya tevger û dibistanên rewşenbîriyê”, “rewşa giyanî û civakî ya neteweyekê” sedemkarên nezimanî ne ku zimên ji riya kevneşopî averê dikin; ev averêbûn carinan erênî ne, zimên dikemilînin û geşeve dibin. Her wiha carinan jî neyînî ne, zimên sist

⁷ https://www.langust.ru/review/lang_h01.shtml; dema gihiştinê: 25.12.2021; 01:52.

⁸ <https://en.wikipedia.org/wiki/Pāṇini>; dema gihiştinê: 24.12.2021; 23:55.

⁹ Ji bo vê gotarê bnr: Noam Chomsky (2004), *Language and Mind: Current thoughts on ancient problems*, Part I & Part II. <Lyle Jenkins (ed.), *Variation and Universals in Biolinguistics*. Amsterdam: Elsevier, r. 379-405.>; her wiha ji bo vê gotarê jî bnr: Noam Chomsky (2005), *Three factors in language design*, *Linguistic Inquiry*. 36 (1): 1–22.

dikin; heke ji aliyê civak û desthilatdariya wê ve tivdîrên demildest û rast neyên hilbijartin, ev averêbûn zimên mîna birîndarê margestî ditevizînin û dikujin. Li milê din, hez û viyana mirovî li ser teralî û kêmbizaviyê radiweste ku sedemkara sereke ya guherîna zimên e; wisan e, “*bikaranîna kêmtirîn hêzê ji bo axaftinê*” sedemkareke navxweyî ya guherîna ye ku bi asta dengsazî, peyvsazî û hevoksaziyê re berwarkî dimeşe û li gorî her asteke guherîna rêjeyeke ciyawaz nîşan dide. Zimannas li ser wê baweriyê ne ku guherîna dengsaziyê û rêzimanê du hokarên zimanî ne; zimên rût û tazî dikin, şêwazekî sivik û sade yê zimên diafirînin. Bi gotineke zelaltir, dem û wizeya bikarhatî bandorê li pevgirêdana rêzedengan û barkirin-vereşandina wateyan dikin; di vê pêvajoyê de gotindar hertim dixwaze bi rêzedengên kêmtir wateyan ragihîne û guhdar jî dixwaze rêzedengên kêmtir bibihîze û wateyên barkirî vereşîne.¹⁰

Peydabûna zarava û devokan

Ziman pergaleke ragihandinê ya bi dangan e ku komeke mirovan heman wateyê ji wê axaftinê fêm dikin; her wiha ziman parçeyekî girîng ê çandê û pergala ragihandina nivîskî ye ku li ser bingehe “*kevneşopiyeke wêjeyî*” hatiye avakirin. Her wekî berê jî hatibû gotin, guherîna zimên di encama veqetîn an jî veqetandina fizîkî de diqewime ku dibe sedema guherîna dangan, peyvên nû û hevoksaziya cihêreng; di van rewşan de çend bûyer rûdidin: **a. zarava** (guhertoya herêmî ya zimanekî ye; axivgerên makezimanekî bi peyvên cihêreng, rastnivîsîn û bilêvkirinê ve wê guhertoyê bi pêş dixînin û carinan digihêjin asta zimanekî nû jî) **b. devok**: (guhertoya herêmî ya zaravayekî ye; axivgerên makezaravayekî bi peyvên cihêreng, rastnivîsîn û bilêvkirinê ve wê guhertoyê bi pêş dixînin û carinan digihêjin asta zaravayekî nû jî) **c. cihnîşan/îzoglos** (di guherîna zimanan a ber bi zaravayan de -li gorî nezikatî û girêdankên civakî û erdnîgariyê- komeke peyvên hevpar derdikevin holê ku şop û astên guherîna nîşan didin) **d. tîpnîşan/îzograf** (di guherîna dangan a zimanekî de werar û taybetmendiyên cihêreng ên pergala nivîsandinê dişopîne)

a. Zarava axaftinê cihêreng ên heman zimanî ne; ango pareke heman neteweyê di bin sîwana giştî ya zimanê giştî yê wê neteweyê de bi cureyekî ciyawaz diaxive. -Her çawa kesek dizewice, bavtiyê ji zarokên xwe re dike û heke derfetê bibîne cihê dibe û bi awayekî serbixwe dijî- **zarava jî** “*pergaleke zimanî ye ku bi domana demê re ji zimanê bav veqetiyaye; bi dengsazî, peyvsazî û hevoksaziya xwe ya cuda ve bûye xwediyê devokan*”. Wisan e, ziman li ser zaravayan û zarava jî li ser devokan pareve dibin; divê bê zanîn ku her zaravayê çalak dikare gelekî bi pêş ve here û bibe zimanekî serbixwe jî. Di çarçoveya vê pênaseyê de, zarava -yan jî axaftinê cihêreng ên zimanekî- ji gelek aliyan ve nêzikî hev in û bi hev ve girêdayî ne; tevî cudahiyan pêkhatî, bi gelemperî axivgerên wan ji hev fêm dikin. Ev têgihîn piranî ji bo qalibên axaftinê yê herêmî tê bikaranîn; lê belê dibe ku zaravayek ji ber sedemkarên din ên wekî cihêrengiya çîna civakî (sociolect), bicihbûna li deverêkê/erdnîgariyekê (regiolect/geolelect/topolect) û cudahiya nijadî (ethnolect) jî derketibe holê. Wisan e, ferqa di navbera “*zimanê standard*” (ango “*zaravayê standard*” û serdest ê zimanekî) û “*zaravayên nestandard*” (zaravayên gelêrî) de hinekî kêfî ye û ne li gorî pîvanên zanistî-mentiqî ye; dibe ku ev statû li ser bingehe sedemkarên civakî, siyasî, çandî, ramanên dîrokî, belavbûna li jingehê û hêza desthilatdariyê jî hatibe avakirin.¹¹ Bi kurtasî peydabûna zaravayan girêdayî komeke sedemkarên dîrokî, civakî û zimanî ye; zarava di nava xwe de jî guherbar in, ji aliyê

¹⁰ Diyar Evdilkêrîm Seîd Halo (2011), *Yasayên Dengî di Kurdiya Jorî da: Govara Behdînan*, Spîrêz: Duhok, r. 63-71.

¹¹ Ebdusselam Necmedîn Ebdullah, Şêzad Sebrî Elî (2011), *Zimanvaniya Tiyorî*, Spîrêz: Duhok, r. 103-124.

şêwe û naverokê ve veqetandî ne, huner an jî pratîkeke çandî ne ku di jiyana neteweyekê de xwediyê roleke diyarker dilîzin.¹²

b. Devok cureyekî axaftinê yî heman zaravayî ye ku di nava beşeke axêverên dorgirtî de bi pêşketina demê re û bêyî hemdê wan diqewime; di encamê de li ser hinek cureyên peyvan û bilêvkirina wan lihevkerineke nerasterast çêdibe, ji van guhertinên biçûk nîşaneyên herêmî derdikevin holê ku ji hêla kesên derveyî herêmê ve bi hêsanî nayên fêmkirin. Di zimannasiya civakî (sosyolinguîstîk) de devok awayê bilêvkirinê ye ku taybetmendiyê kes, şunwar an jî neteweyekê taybet nîşan dide.¹³ Dibe ku devok bi şunwareke taybet bê nasîn ku axêverên wê lê dijîn û devokeke herêmî yan jî erdnîgarî be; her wiha dibe ku ji ber rewşa civakî-aborî ya axêverên wê, nijada wan (etnolekt), çîna wan a civakî (devoka civakî) yan jî bandora wan a li nava civakê ev devok pêk hatibe. Di hinek rewşan de hînbûna zimaneke wekî zimanê duyem jî devokekê derdixe holê. Devok bi gelemperî di qalîteya deng û bilêvkirinê, cihêbûna dengdêr û dengdaran, kirpandin, rîtm û tonaja dengan de ji hev cihê dibin.¹⁴ Carinan bi domana demê re rêziman, watenasî, ferheng û taybetmendiyên zimanî yên din ên devokê ewqasî diguherin ku bi xwe jî dibin zaravayekî serbixwe; lê belê bi awayekî gelemperî “devok” tê wateya cudahiyên bilêvkirinê, lê peyva “zarava”yê komeke berfireh a cudahiyên zimanî dinimîne ku birekî devokan dikevin bin sîwana wî.

c. Cihnişan (a ku jê re îzoglos û heteroglos jî tê gotin) sînorê erdnîgarî yê taybetmendiyekê zimanî ye; di vê rewşê de bilêvkirina dengdêrekê, wateya peyvekê, yan jî bikaranîna hin taybetmendiyên peyvسازی û hevoksaziyê diqewimin. Wisan e, cihnişan şunwara komeke peyvên hevpar derdixin holê ku li gorî nezikatî û girêdankên civakî û erdnîgariyê teşe girtine; her wiha şop û astên guherînê nîşan didin û ji bo veqetandina jîngeha peyvan tê bikaranîn. Zaravayên sereke bi gelemperî bi xetên cihnişanan tên veqetandin; wekî mînak: Xeta Benrathê almaniya jorîn ji zimanên almanî yên din ên rojavayî cuda dike û Xeta La Spezia–Rimini jî zimanên îtaliya bakurî ji zaravayên îtaliya navîn vediqetîne. Lê belê, hinek cihnişanên taybet hene ku tu pêwendiyê wan bi tixûbekî zimanî re tune; wekî mînak: dengê /y/yê yê hinek peyvên fransî û almanî di heman peyvên ku derbasî îtalî û spanî bûne de tune.

d. Tîpnîşan (îzograf) pêvajoya guherîna tîpan şîrove dike; wisan e, dema ku cihnişan (îzoglos) bandorê li ser alfabe û rastnivîsê dike û ev rewş bi tîpnîşanê (îzograf) tê şopandin. Îcar îzoglos (a ku sînorê erdnîgarî yê taybetmendiyekê zimanî nîşan dide) û îzograf (a ku werar û taybetmendiyên cihêreng ên pergala nivîsandina zimaneke dişopîne) du têgihînên pêwendîdar in û di zimannasiya dîrokî de tên bikaranîn.¹⁵

Malbatên zimanên cîhanê û malbata hind-ewropî

Xebatên paşîn ên li ser hejmara zimanên cîhanê ji aliyê du saziyan ve sala 2021ê hatine weşandin; li gorî kovara “*Ethnologue*”ê hejmara zimanên cîhanê 7139 e û 13 malbat in. Lê li gorî bingeha zanyariyan a “*Glottolog*”ê hejmara wan 8494 e û ji 14 malbatan pêk tên. Glottolog danegheke bîbliyografîk a zimanên kêmnaskirî yên cîhanê ye ku cara pêşîn li Enstîtuya Max Planck (li Leipziga Almanyayê) hatiye avakirin û parastin; li gorî zanyariyên wê, polînkirina malbatên zimanan û hejmara endamên her malbatê wiha ye: Malbata zimanên atlantîk-kongoyî (1403 ziman), awistralî-endonezî (1274 ziman), hind-ewropî (583 ziman),

¹² <https://en.wikipedia.org/wiki/Dialect>; dema gihîştinê: 19.01.2022; 19:34.

¹³ *The New Oxford American Dictionary* (2005), 2nd edition, Oxford University Press. ISBN 978-0-19-517077-1.

¹⁴ David Crystal (2008), *A Dictionary of Language and Linguistics*, Malden-Oxford: Blackwell.

¹⁵ <https://en.wikipedia.org/wiki/Isogloss>; dema gihîştinê: 19.01.2022; 21:36.

sîno-tîbetî (497 ziman), afro-asyayî (377 ziman), nûgîneyî (317 ziman), pama-nyunganî (250 ziman), oto-manguanî (181 ziman), awistiryaya-asyayî (157 ziman), tayî-kadaî (95 ziman), dravîdî (79 ziman), arawakanî (77 ziman), mandeyî (75 ziman), tupiyani (71 ziman).¹⁶

Zimannasê kurd Fuad Heme Xurşîd derbarê rêzbenda zimanî ye tofa zimanên hind-ewropî de xebateke kûr amade kiriye; pêwendiya zimanê kurdî ya bi van zimanan re baş daye nasandin û hin rastiyên dîrokî derxistine ber nîqaşê: *“Arkeologan bala xwe daye tevgereke hevpar a şaristaniyeke mirovahiye ya kevnare ku piştî serdema kevirîn a nû li ser aqareke pir fireh belav bûye; wan dîtiye ku vê şaristaniyê li ser zemînê cihana kevnare ya wekî Romanya, başûrê Rûsyayê, Sûs, Belûçistan, Hindistan, Tirkmenistan û Kurdistanê heyamek bihurandiye. Di encama vê yekê de zanyar gihaştine wê biryarê ku bêguman ev şaristaniya hevpar divê ji aliyê neteweyekê ve hatibe avakirin; ji ber ku nîşaneyên vê şaristaniyê ji Hindistanê heta Ewropayê belav bûbûn, wan li hev kir ku navê vê neteweyê bikin hind-ewropî.”*¹⁷

¹⁶ https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_language_families; dema gihiştinê: 19.01.2022; 23:51.

¹⁷ Fuad Heme Xurşîd (1989), *Zimanê kurdî û belavbûna cografî ya zaravayên wî* (beşa yekem), kovara Têkoşer a Yekîtiya Karker û Xwendekarên Kurd li Belçikayê, hejmar 32an, r. 18-22.

ZIMANNASIYA GIŞTÎ

Her zimanekî mirovan komeke zanîn û qabiliyetan e ku di navbera gotindar û guhdarên wî zimanî de pireyêke pêwendiyar ava dike; di encamê de mirov bi amûra zimên raman, hest, xwestek, gilî-gazind, hîpotez, teorî û hemû tiştên vegotinê radigihînin.¹⁸

Îcar zimannasî şaxêke zanistê ye ku zimên ji aliyê rêziman, dengsazî, dengnasî, peyvnsazî, peyvnsasî, hevoksazî, hevoknasî, watesazî, watenasî, rewanîsazî û rewanbêjiyê ve vedikole; bi vî awayî sazûman, watedayîn, hêmayên nimandî, peyamşandin, hêza ragihandinê ya zimên eşkere dike. Wisan e, zimannasî vekolîna tevahiya pergalên vê zanîne ye ku bersivê dide çendek pirsên wekî “ev ziman çawa hatiye avakirin?” “beşên avahiya vî zimanî çi ne?”, “beşên zimên bi kêrî çi tînin û çi peyaman didin?”, “beşên zimên li gorî dem û rewşê çi wateyan werdigirin û çawan diguherin”, “bi domana demê re şewaz û wate çawan diguherin û digihêjin nişên peyhatî?”

Bêguman zimannasî piranî li ser xwezaya zimanan dixebitin, wan bi hev re berawird dikin, wan li gorî malbatên biyolojîk-organîk vediqetînin û keys dikin û bersivê didin hinek pirsên wekî “di navbera zimanên mirovan de çi taybetmendiyên hevpar hene?”, “ziman çawan ji hev cuda dibin û digihêjin binaşeyêke hevpar”, “ev cudahî û hevparî heta çi radeyê rêkxistî û têkuz in?”, “gelo mirov dikare van cudahî û hevpariyar bi nimûneyan şirove bike?”, “zarok çawan zimanê zikmakî hîn dibin û astên hînbûn-fêrkirinê çawan tînin kemilandin?”, “mîrov çawan hînî zimanê duyem, sêyem... dibin?”, “mîrov çawan dikare zimanekî hînî xudanzimanekî din bike?”, “çi tişt bandorê li ser guherîn an jî pişaftina zimanekî dikin?”, “kesên ker, kor û lal çawan hînî zimanan dibin?”, “sînorên zimên çi ne û kîjan sînor dikarin zimanekî biguherînin?”, “dema ku mirov bi zimên peyaman hildiberîne, çawan vediguhêze guhdarê xwe?”, “pêvajoya rêzkirina peyaman çawan tê plankirin û rêbazên hevparên hilberandina peyaman çi ne?”, “gelo çi pêwendî di navbera hiş, ziman, dil û hestan de hene?”, “mîrov çawan ji hev fêr dibin û çima dikevin nava nakokiyar?”... Ji van pirsan diyar e ku zimannasî ne tenê ew kes in ku çendek zimanan digel rêzimanên wan dizanin an jî evîndarên mijarên zimanî ne, parsenga devê xwe dizanin, her gotina xwe baş dipîvin-diedilînin û lîstikvanên vê qadê ne; digel ku ev taybetmendî xisletên zimannasan in jî, roja îroyîn ew bi rêbazên zanistî çavdêriyan li ser zimên dikin, hîpotez û teoriyan dihînin-diafirînin û zimên ji qeyranên zimanî rizgar dikin û bi pêş ve jî dibin. Wisan e, zanista vekolîna zimên ji naskirina deng, rêziman û wateyê wêdetir e; gava mirov dikeve nava kêrîhiya babetên zimên, xwe li xaçerêyêkê dibîne ku hema hema riyên tevahiya disîplînen zanistî lê vedibin.¹⁹

Beşên zimannasiyê yê zanîngehan avahiya zimên li gorî çendek aliyên sereke ve vedikolin: dengsazî (phonetics), dengnasî (phonology), peyvnsazî (morphology), hevoksazî (syntax), watenasî (semantics), rewanbêjî (pragmatics)²⁰.

Îcar **dengsazî** hem pêvajoya pêkhatina dengên axaftinê di laşên mirovî de hem jî hêma û tevgerên hevwaterê yê zimanên îşaretan di nava kêmlêbatan de vedikole; lê **dengnasî** li ser pergala dengên bilêvkirî yê zimanekî xebatan dimeşîne. **Peyvnasiya** ku li zanîngehan tê fêrkirin hem peyvnsaziyê hem jî peyvnsasiyê dihewîne; ev zanist hem rêbaz û pêvajoya çêkirina peyvnan hem jî pênesakirina cureyê peyvên dariştî (çêkirî) dihewîne. Dîsan **hevoksazî** hem sazîkirina hevokê hem jî pênesakirina hêmanên hevokê vedikole; **watenasî** jî bi heman awayî

¹⁸ <https://linguistics.ucsc.edu/about/what-is-linguistics.html>; dema gihîştinê: 23.12.2023; 22:20.

¹⁹ <https://www.linguisticsociety.org/what-linguistics>; dema gihîştinê: 23.12.2023; 22:23.

²⁰ <https://en.wikipedia.org/wiki/Linguistics>; dema gihîştinê: 23.12.2023; 23:33.

hem bi barkirina wateyên nû li peyvan û pênasikirina wateyan re eleqedar dibe hem jî li ser wateyên ji mêj ve di zimên de pêkhatî û cureyên wan lêkolînan dike. Her çî ku *rewanbêjî* ye, ew jî li ser bikaranîna zimên ji hemû aliyan ve lêkolînan dimeşîne; bi kurtî ev zanist jî hem li ser rastaxaftinê (fesahet) hem jî li ser xweşaxaftinê (belaxet) dixebite.

Li van dezgehên perwerdehiyê bi awayekî pisporane ziman tê hilsengandin û ji aliyê çend dîmen û çarçoveyan ve ziman tê nirxandin: *zimannasiya dîrokî* (*historical linguistics*), *civaknasiya zimên* (*sociolinguistics*), *giyannasiya zimên* (*psycholinguistics*), *mirovnasiya zimên* (*ethnolinguistics/anthropological linguistics*), *zaravanasî* (*dialectology*), *zimannasiya jimarekirî* (*computational linguistics*), *zimannasiya hişmendiyê* (*neurolinguistics*).

Ji ber ku ziman taybetmendiyêke bingehîn a mirovbûnê ye, zimannasî jî xudanê gelek pêwendiyên rewşenbîrî ye; di vê çarçoveyê de bi gelek disîplînên din ên wekî mirovnasî, civaknasî û zanistên xwezayî re dixebite: felsefe, wêje, perwerdekariya zimên, giyannasî, fîzîka akûstîkê, zindînasî (laşnasî, mêjînasî), zanistên komputerê, endazyariya komputerê, pizîşkî (çareseriya nexweşiyên axaftinê)...

Armanca sereke ya fêrkirina zimannasiyê ew e ku li ser asteke zanistî ya bilind ziman bê vekolan, pîvandî û pêşdebirin; lewre zimannas di pêvajoya perwerdehiya xwe de gelek warên zanistî yê cihêreng bi kar tînin: pedagojiya zimên, patolojiya axaftinê, senteza axaftinê, navgînên zimanê xwezayî, motorên lêgerînê, wergera dîjîtal, wergera dadweriyê. Bêguman hemû cureyên nivîsandinê, sererastkirina nivîsan û kar û barên weşandinê qada xebatê ya zimannasan e.

ZIMANÊ KURDÎ

Pênesaya zimanê kurdî

Zimanê kurdî pergaleke nîşanan e ku bi awayekî xwezayî di nava civakên kurd de bi pêş ketiye û bi domana demê re rastî guhertinên bingehîn hatiye. Zimannasên kurd zimanê kurdî li ser sê beşan dabeş dikin: “*zimanê axaftinê*”, “*zimanê nîşandanê*” û “*zimanê nivîsandinê*”. **Zimanê axaftinê** amûra ragihandinê ya bi dengên kurdî yê naskirî ye, ango zimanê kurdî yê devkî û rojane ye ku li ser gelek zarava û devokan dabeş dibe. **Zimanê nîşandanê** amûra ragihandinê ya ker û lalên kurdîaxêv e ku bi riya dest û nîşaneyan tê axaftin, ango zimanê nîşaneyên destî û nedestî yê kurdan e; perwerdehiya wî li gorî zaravayên kurdî ji aliyê dezgehên kurdî yê fermî ve tê destnîşankirin. **Zimanê nivîsandinê** amûra ragihandinê ya bi riya nîşaneyên nivîskî yê kurdî ye, ango zimanê kurdî yê xudanalfabe ye ku li gorî zaravayan teşe girtiye; ev cureyê zimên “*zimanê wêjeyî*”, “*zimanê zanistî*”, “*zimanê fermî yê serweriyê û perwerdehiyê*”, “*zimanê çapemeniyê*”, “*zimanê taybet ê leşkerî-îstixbaratî*” û “*zimanê koran*” jî digire nava xwe. Divê bê gotin ku ev her sê ziman jî li gorî rê û rêçikên rêzimana zaravayekî kurdî yê devereke tîne axaftin an nîşandan an jî nivîsandin.

Taybetmendiyên zimanê kurdî

Zarê kurdî, ango zimanê kurdî zimanekî taybet bi tevahiya kurdan û niştecihên nekurd ên Kurdistanê ye; tê de potansiyela bişivîn, guherîn, pêşxistina têgehên şênber û razber jî heye.

*Zimanê kurdî amûreke ragihandinê ya karîger e; kurdan zanîn, raman, hest û ezmûnên xwe (çi bi devkî, çi jî bi nivîskî) bi riya zimanê kurdî vediguhastine û pêşkêş kirine. Bêguman kurd ji bo danûstandinê hinek bizavên dest û rûyan, nîşaneyên hevpar (ên wekî îstixbarat û trafikê) û dengên bêwate jî bi kar tînin; lê belê qada wan ewqasî ne fireh e. Ji aliyekî din ve “*tûrikê dangan*” ê zimanê kurdî heye; lewre hebûn û tunebûna hinek dengdar û dengdêran ji bo xurtî-qelsiya zimanê kurdî ne pîvanên zanistî ne.*

*Xîmê dengsaziya zimanê kurdî li ser zimanê devkî hatiye avêtin; her çiqas kurd bi hinek zimanên cînar û serdest axivîbin û berhem nivîsîbin jî, zimanê rojane yê bikarhatî ji nişkekê derbasî nişkeke peyhatî bûye. Kurdên ku li Kurdistanê dijîn di destpêkê de fêrî zimanê devkî dibin; îcar heke perwerdehiyeke nivîskî bibînin jî, noqî kûrahiya zanyariyên zimanê zikmakî dibin. Axêverên zimanê kurdî zimanê xwe yê zikmakî rast bi kar tînin û li ser wî zimanî danûstandinan dikin; her wiha hinek sedemkarên wekî “*veguhastina devkî*”, “*stranên dengbêjiyê û govendan*”, “*çanda gelêrî*” û “*perwerdehiya kevneşopî*” zimanê kurdî gihandiye nifşên paşerojê.*

*Zimanê kurdî diyardeyeke civakî ye; dema ku kurdek ji dayika xwe dibe, hin alavên zimên bi xwe re tîne. -Asta hişmendiya kurdan çi dibe bila bibe- zarokên wan ên tendurist teqez rojekê bi kurdî diaxivin an jî bi zimanekî ji aliyê kurdan ve naskirî tîkiliyan datînin û ajelên wan ên kedîkirî jî ji wî zimanî fêrî dikin. Li gorî hawirdora kurdan a civakî devok û zaravayên kurdî derketine holê; her wiha devok û zaravayên kurdî li gorî ‘*rêjeya beşdariya civakî*’ rastî guherîn û pêşveçûnan hatine, xurt û qels bûne. Bêguman di nava civaka kurd de mirovekî nikaribûye bi tena serê xwe zimên biguherîne; lê -heke şopîner û piştgir dîtîbin-karibûye gava pêşîn bide avêtin, bibe sedemkarê guherîn û pêşveçûna zimanê kurdî. Wekî mînak, li devera Bazîdê Ehmedê Xaniyî zimanê vegotinê yî kurdî bi tehrê helbestkî hûnaye; lê belê Mele Mehmûdê Bazîdî hem pexşana kurdî derxistiye asteke hêja hem jî naveroka wê ya helbestî bi pexşankî vegotiye ku şewaza her duyan jî şoreşeke zimanî ye. Her wisa xebat û*

çalakiyên Ziya Gokalp û peyrewên wî yên kurdnijad nekarî kurdan û zimanê kurdî ji holê rakin; lê belê wan karî agirê dijminahiyekê dadin, berê êgir bidin tevahiya erdnîgariya kurdnişîn û pifi wî agirê dij Kurd bikin.

Zimanê kurdî di heman demê de berhemdar û hilberîner e; li gorî pêdiviyên nû dikare şewazên vegotinê yên nû û wateyên nû biafirîne. Sînore berhemdarî û hilberîne hem digihêje deng û peyvan hem jî şewaz û cureyên hevoksaziyê yên nû. Carinan kurdek dikare di zimanê xwe yê zikmakî de bêjeke ku berê kesî bi kar neaniye biafirîne yan jî hevokê qet avanebûyî saz bike; Celadet Bedirxanî peyva “*balafir*”ê ji devoka goyîyan wergirtiye ku riyeke nû li pêşiya peyvsaziya kurdî vekirîye.

Zimanê kurdî guherbar e; her wekî hemî zimanên xwezayî, ji ber sedemên curecureyî di nava guherîneke domdar de ye. Tekstên pêşîn ên kurdî tenê di encama perwerdehiyêke diyarkirî de tîr fêmkirin; lê belê çarçoveya guherbariyê gelekî berfireh e: ji ber sedemkarên dîrokî, civakî, derûnî, rewşa serweriyê, erdnîgariyê û gelekên din birek zarava û devokên zimanê kurdî derketine holê. Lewre zimannasiya kurdî ya giştî van zarava û devokan li gorî deveran dabeş dibe (Xuristan, Belûçistan, Luristan, Lekistan, Mukriyan, Hewraman, Behdînan, Xerzan, Cizîr, Aran, Anatolya...); her zaravayekî jî (kurmançî, kirmanckî, soranî, goranî, hewramî, şahzênî/şêxbizînî, pehlî/feylî, kelhurî, lekî, lurî, belûçî) li gorî dever, şax û devokên wî dinirxîne.

Zimanê axaftinê yê kurdî ji zimanê nivîskî zûtir diguhere; gava zimanê devkî yê kurdî bi riya kevneşopî hate veguhastin û ji nişkekê derbasî yeke din bû, êdî civak li ser zimanê devkî radibe û rûdine, ji guhertinê nû hez nake. Duh jî îro jî, zimanê kurdî hertim nimûneyên çanda devkî û nivîskî parastine; lê belê zimanê kurdî yê axaftinê di nava guherîneke berdewam de ye. Ji ber ku îro zimanê kurdî yê nivîskî statîk e, -ango li hinek deveran fermî ye-, kurd jî her roj statûya xwe bi zimanê xwe xurtir dikan; her wiha ji ber ku zimanê kurdî yê axaftinê dînamîk e, her ku diçe şewazên nû yên helbestkî û pexşankî li ziman û wêjeya kurdî zêde dibin. Van salên dawîn rastnivîsîn û bilêvkirina zimanê kurdî nêzikî hev bûne û pêwistî bi çaksaziya zimanê devkî heye.

Ramanên li ser destpêka zimanê kurdî

Derbarê destpêka zimanê kurdî de gelek raman hene; lê ji ber dûrbûna pêkhatina bûyeran û kêmasiya lêkolînên zanistî, rastiya wan nayê piştrastkirin.

a. Teoriyên ayînî: Tekstên ayînî yên kurdên êzdî “*Mishefa Reş*” û “*Pirtûka Cilweyan*” zimên û qabiliyetên axaftinê dispêrin çavkaniyêke xwedayî; her wiha “*Serencamname*”ya yarsanî û elewiyan jî zimên û qabliyeta hizirîne wekî diyarî û xelateke xwedayî şîrove dikin. Hêjayî gotinê ye ku kurdên êzidî destpêka zimanê kurdî dispêrin bapîrê xwe yê bi navê “*Şehîd b. Cera*”yê ku kurek ji kurên Adem Pêxemberî ye. Li gorî vegotinên wan, nijada paqij a Şehîd b. Cerayî hêrsa xwişk û birayên wî yên din rakirîye; dema ku xwestine bi kompoyekê wî ji holê rakin, Melekê Tawis bi şev hatiye, bi baskê xwe li devên wan xistiye, bi hilatîna rojê re her kes bi zimanekî cuda axiviye û kurdiya xwerû tenê ji Şehîdî re maye.²¹

Dîsa tekstên ayînî yên Avestayê zimên û qabiliyetên axaftinê dispêrin çavkaniyêke xwedayî; ji xwe hebûna vî zimanî bi serê xwe bûyere e û pêwendiya baweriyên xwedayî yên kurd, pars, sindohindûyan û zimanên wan nîşan dide: “*Zimanê avestayî, -jê re bi şaşîti Zend jî tê gotin- bi zimanekî rojhilata îranî hatiye nivîsandin ku pirtûka pîroz a zerdeştîyê ye. Avestayî di du serdeman de hatiye nivîsandin: serdema hera kevn Gata ne ku asteke zimannasiyê (600 BZ) ya nêzikî zimanê sanskrîtî yê Vedayên Hindistanê nîşan dide. Beşa herî zêde ya Avestayê bi rengêkî nûtir e zimanî hatiye nivîsandin û di şewazên rêzimanî de gav bi gav sivikbûn û*

²¹ Ahmet Turan, *Yezidi İnanç ve İbadetleri*, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/188778>; dema gihiştinê: 14.12.2021; 05:39.

guherandinan nişan dide. Dema ku tekstên Avestayê hatine sererastkirin (sedsala 4-6an), avestayî zimanekî mirî bûye ku tenê ji hêla muxan (magiyan) ve dihate zanîn. Bi ihtimaleke mezin, derdora salên 400î yê berî zayîne avestayî wekî zimanekî axaftîne yê rojane nemaye; lê gotinên pîroz bi kevneşopîya devkî derbasî nişên peyrew bûne. Avestayî bi alfabeya pehlewiya dereng hatiye nivîsandin ku ji alfabeya zimanê aramî hatiye wergirtin.^{22 23} Divê bê gotin ku zimanê avestayî li ser du zaravayan dabeş dibe: zaravayê kevnare yê Gatayan û zaravayê ciwan ê pehlewiye; her wiha zimanê avestayî û sanskrîtî bi qasî goranî û hewramî nêzikî hev in, lê ji aliyê dengsaziyê ve avestayî ji sanskrîtiyê zengîntir e.²⁴ Wekî mînak: di her du zimanan de jî 8 cureyên tewangê, 3 mêjer, 3 zayend hene û bikaranîna wan pir dişibihe hev; tewanga rengdêran a li gorî navdêran, kêşa cînavkan, kêşa lêkeran, rader û gerguhêzî-negerguhêzî hema hema mîna hev in.²⁵

Li gorî zimanzanê nebetî Ebûbekr Ehmed Ibn Wehşiyeyî (860-935) kurdên pêşîn bi riya zimên gihiştine asteke bajarvaniyê ya bilind, bi neteweyên cîran re ketine pêşbirkê û hemû zanyariyên xwe yê civakî-fermî ji çendek tekstên pîroz wergirtine ku dîroka wan digihêje heyama mirovê pêşîn Adem pêxemberî. Ibn Wehşiyeyê ku sala 241an (a koçî) berhema xwe ya bi navê “Şewq-ul-Musteham Fî Mehriyeti Rumûz-il-Eqlam” berhev kiriye û beşişandîye pirtûkxaneyê mîrê emewiyan Evdilmelik b. Merwanî, di vê xebatê de alfabeya hera kevnare ya kurdan vereşandîye, gelê kurd û pergala wan a zimanî wiha daye nasandin: “Heçî ku keldanî ne ew zanatirên heyama xwe bûne. Kurdên pêşîn xwestine ku bi wan re têkevin pêşbaziye û qayîşkêşanê; lê belê ji erdê hetanî esmanê heftan cudahî di navbera her duyan de heye. Pîsporiya kurdên pêşîn derheqa zanistên çandiyarî û rehekasiyê (ziraet û botanîkê) de bûye. Li gorî angaştê wan ew neviyên Bînûşad in. Rûpela Pîroz a Ademî ya derheqa çandiyariyê de, Rûpela Safrît û Rûpela Qusamî di destên wan de ne. Her çî hebe li gorî angaştê wan zanistên Heft Rûpelên Pîroz û Mishefa Birêz Danayî gihiştîye ber destên wan. Her çiqas ew bibêjin ku em bi cadûbazî û tilismeyan dizanin jî, rastî ne wisan e; berevajî vê gotina wan çiqas zanyarî û huner di destên wan de hebin gişt ji keldaniyan gihiştine wan. Di vê babetê de keldanî ji kurdan kevtir in. Lewre di navbera her du seriyên de dijminahiyeke aşkera û demdirêj heye.”²⁶

b. Teoriyên mîtolojîk: Bûyera Tofanê û ji nû ve avakirina şaristaniya mirovahiyê hem di pirtûkên pîroz ên ayînî de hem jî di efsaneyên êpêcek gelan de cih girtiye. Çîroka Tofanê ya di Destana Gilgamêşî de pir dişibihe vegotinên ayînî; lê belê di nava çandên hindî (Tofana Manûyî, Tofana Îsî û Îswara), yûnanî (tofanên Kîklopan û Deukaliyon), sabîî, misrî, îrlandayî-keltî, afrîqayî, tirkî (Tofana Namayî), maya û înkayî, endonezya-malezayî û çînî de jî birek

²² <https://www.britannica.com/topic/Avestan-language>; dema gihiştinê: 09.12.2021; 02:43.

²³ <https://iranicaonline.org/articles/avestan-language>; dema gihiştinê: 09.12.2021; 04:13.

²⁴ A. V. Williams Jackson (1892), *An Avestan Grammar In Comparison With Sanskrit* (Part 1), W. Kohlhammer: Stuttgart, r. V-xxxiii; ji bo nusxeyeke înternetî bnr.:

https://ia800909.us.archive.org/23/items/pt1avestagrammar00jackuoft/pt1avestagrammar00jackuoft_bw.pdf; dema gihiştinê: 17.12.2021; 23:12.

²⁵ Pandurang Damodar Gune (1918), *An Introduction to the Comparative Philology*, The Oriental-Books Supplying Agency: Poona, r. 116-130.

²⁶ Joseph Hammer, *Ancient Alphabets And Hieroglyphic Characters of Ahmad Bin Abu Bakr BinWahshih*, London, 1806 (Ashmolean Oxford Museum, 8 Jul 1962, barkoda wê: 302079777%, jimareya tomarkirinê: 381.2 Ham), r. 131-135; ji bo nusxeya înternetî binêre: <https://archive.org/details/b22039910/page/186/mode/2up>; dema gihiştinê: 10.11.2021; 21:36.

* Iyad Xalid Et-Tabbaah, *Menhecu Tehqîq-il-Mextûtat we me'ehû Kitabu Şewq'ul-Musteham Fî Mehriyeti Rumûz'il-Eqlam li Ibni Wehşiyê En-Nebetî*, weşana Dar-ul-Fikr, Şam, Sûriye, 2003, ISBN: 1-59239-041-2

Ji bo zanyariyên berfirehtir bnr.: Umîd Demîrhan, *Alfabeya kurdî ya hera kevnare û alfabeke alternatîf*” https://www.academia.edu/43958192/ALFABEYA_KURDÎ_YA_HERA_KEVNARE_Û_ALFABEYEKE_ALTERNATÎF

efsaneyên curecureyî hene. Sihvedana vê bûyerê ya li gorî vegotinên tewratî û quranî çanda kurdan jî bi du guhertoyan mijûl kiriye: di bin bandora vegotinên tewratî-incîlî de cihê Keştiya Nûh Pêxemberî li çiyayê Araratê, ango Agiriyê ye; lê Quranê tekez kiriye ku rawestgeha keştiyê ya dawîn li çiyayê Cûdî bûye. Lewre gerok û dîrokasên ereb tu carî qala bûyera Tofanê ya li her du çiyayên Agiriyê nekiriye; wihareng e, wan ev her du çiya wekî çiyayên Haris û Huweyrisî û çiyayê Cûdî jî wekî rawestgeha keştiyê bi nav kirine.²⁷ Wekî mînak, Qezwînî (605-682) di berhema xwe ya bi navê “*Asar’ul-Biladi we Exbar’ul-Ibad*” de her du çiyayan wekî Haris û Huweyris bi nav dike; her wisa tu pêwendiyekê bi mijara Tofanê re girênade û ji naverasta Gola Wanê re jî dibêje Dola Kurdan (Wadî’l-Kurd).²⁸ Piştî belavbûna van zanyariyên erebî kurdên misilman jî heman agehî dubare kirine û ji bo ku bi teksta Quranê re nekevin nakokiyê, tiştêkî nû li wan zêde nekiriye.

Hêjayî gotinê ye ku kurdên êzdî xwe bextewar dibînin ku rastî Tofanê nehatine û wekî çîneke bijarte ji wê bobelata xwezayî-xwedayî rizgar bûne; her wiha êzidî sexbêriyê li Cûdî, Cizîr û Şengalê dikin, vê deverê wekî xaka niştimanî ya ayînî û mîtolojîk dihesibînin.²⁹

Her çend di vegotinên tewratî-incîlî de rawestgeha keştiyê Ararat be û Quran bi tekezî Cûdiyê wekî rawestgeh nişan bide jî, di hinek hêma û vegotinên kurdan de pîroziyek li her du çiyayên Agiriyê tê beşandin. Kurdnasê xoresanî Evdilâh Haciyanê ku derbarê mîtolojiyên neteweyî yên kurdan de lêkolînan dike, di hevpeyvîneke xwe de ji me re wiha digot: «*Gava mirov li perestgeha Lalişê dinêre, tu dibêjî qey peykerê her du çiyayên Agiriyê ye; qubeya mezin Çiyayê Agiriyê yî Mezin û qubeyên biçûk jî Çiyayê Agiriyê yî Biçûk, Tendûrek û Elegezê dinimîn. Gava tu li perestgehên hindûyan ên li Madiya Pradeşê (perestgeha Xacûraho), li Gucaratê (perestgeha Somnatê), li Êtar Pradeşê (perestgeha Kaşî Wîşwanatê), li Pûriyê (perestgeha Caganatê) û li Kamboçayê (perestgeha Angkor Watê) dinihêrî, tu vê gotina Bîrûniyî baş fêm dikî: “Berê ji Hindistanê heta Şamê çandêke mîtrayî ya hevpar hebû.” û tu dibêjî qey hevpariyê ayînî di navbera Laliş û van perestgehan de heye. Ji aliyekî din ve, di çanda xwe ya kevneşopî de hinek êzidî xwe ne wekî kurd, lê wekî koçberên hindistanî dihesibînin. Wisan dixuye ku kurd di vê qada berfireh de (ji Hindistanê heta Şamê, ji Şengalê heta Aranê) hebûne û zimanê wan serdemekê zimanê hevpar (lingua franca) bûye.»*

Her çiqas Kurdgalnameka sedsala 16an gelên medoparsî û belûçan pêkhatayên neteweyekê bihesibîne, her wisan cihê kombûn, desthilatdarbûn û berbelavbûna wan rojavayê Deryaya Hezareyê nişan bide jî, Şehnameya osmanî ya sedsala 15an Pîşdadiyan wekî bav û kalên kurdan destnîşan dike.³⁰ Bi gotineke din, dîroka efsaneyî ya kurdan vedigere Pîşdadiyan ku paytexta wan Amûla li ber Deryaya Hezareyê bûye. Îcar li gorî efsaneyê, damezrînerê vê xanedanê Keyûmers e ku navê wî tê wateya “*mîrovê pêşîn*” û Cemşîdê Kurd (li gorî Şehnameya osmanî) jî nevîçirkê Keyûmersî ye. Heke beşeke rastiyê di vê efsaneyê de (yan jî di vê çîrok-dîroka devkî de) hebe, destpêka zimanê kurdî û desthilatdarbûna kurdan berî dewleta Medistanê ye û med bi hinceta “*mîratgirê mafdar*” bûne serwerên welêt.

²⁷ Ibn’ul-Werdî Es-Sadîqî (2014), *Xerîdet’ul-Ecaibi we Ferîdet’ul-Xeraib*, Dar’ul-Kutub’il-Ilmiyyeh: Beyrût, r. 169.

²⁸ Zekeriyya b. Mehmûd b. Muhammed El-Qezwînî (2013), *Asar’ul-Biladi we Exbar’ul-Ibad*, Dar’ul-Kutub’il-Ilmiyyeh: Beyrût, r. 426-427.

²⁹ Çakir Seyhan Suvarî, *Tufan Mitosu ve Cudî Dagingin Yezidi Kimliği İnşasındaki Rolü*, http://isamveri.org/pdf/drg/D196755/2010/2010_SUVARUCC.pdf; dema gihiştinê: 14.12.2021; 05:10.

³⁰ Mustafa Kugu (2017), *15. Yüzyıla Ait Şehname Tercümesi (giriş-metin-sözlük)*, ji bo vê teza doktorayê bnr.:

https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=KYh7deUPHVHuuEeLcF1E5w&no=7p7Ncp_ZTVHTsFyYKnhChQ; dema gihiştinê: 08.02.2022; 01:26. Her wiha binêre:

Nurullah Alkaç (2019), *Osmanlı kaynaklarında kadim Kürtler*;

<https://www.indyturk.com/node/61086/türkiyeden-sesler/osmanlı-kaynaklarında-kadim-kürtler>; dema gihiştinê: 08.02.2022; 01:33.

c. *Teoriyên zimannasiyê*: G. R. Driver di gotara xwe ya navdar “*Navê kurd û girêdankên wî yên zimannasiyê/The Name Kurd And Its Philological Connections*” de dibêje ku tevahiya navên “*kurtî, karda, karduk, gord, kord, cardakes, cyrtii*” yên ku di belgenamên dîrokî de derbas dibin îşaretê bal kurdan dikin; her wiha navên dîrokî-zimanî yên ku dengdarên wekî “*k-r-t*” û “*k-r-d*”yê dihewînin jî bi kurdan re eleqedar in. Di vê çarçoveyê de peyva “*sanskirîtî*” gelekî girîng e; ji ber ku xebatên ewropî hertim reh û rîşeyên peyvê wekî “*samskarta*” (“*sams*”: di gel hev + “*karta*”: tiştê kirî/hatî kirin, hevedudanî, paqijkirî, çandî) nîşan didin ku nakokiyek tê de heye. Heke mirov belavbûna gelên hind-ewropayî ji nîvgirava Hindistanê bide destpêkirin, her wiha zimanên sanskirîtî, parsiya kevn û medî zimanên cîran bihesibîne, divê mirov teslîmî şîroveyan ewropayî yên rîşenasîya peyvê bibe. Li gorî hinek zimannasan medî (kurdiya pêşîn), zimanên sanskirîtî û avestayî ji endamên malbatekê ne û peyva “*sanskirîtî*”yê bêjeyeke hevedudanî ye ku ji peyva “*san*”, veqetandeka nêrzayê yekjimar “*is*” û peyva “*kirîtî*”yê pêk hatiye; îro jî di gelek devok û zaravayên kurdî de peyva “*ziman*”î wekî “*ziwan, zwan, zan*”ê tê bilêv kirin. Di çarçoveya hîpoteza G. R. Driverî de bi zaravayê kirmanckî (dimilî) raveka “*zwanê kirdî*” (zimanê kurdî), bi lurî, şêxbizî, feylî û kelhurî “*zwan kurdî*”, bi soranî “*zimanî kurdî*” û bi kurmanckî jî “*zimanê/zarê kurdî*” hene. Gava mirov li şîroveyan derbarê rîşenasîya (etîmolojî) peyvê de dinêre, hemû şîrovekar ne ewropî ne û wekî nêrîneke “*xwemaliya ewropî*” (ewrosentrîk) xuya nake;³¹ lê gava em guh didin hinek şîroveyan zanyarên hindî yên berê, qinaeta derbarê “*xwemaliya ewropî*” xurtir dibe û ev hîpotez têk diçe.

Wekî zimanekî serbixwe, sanskirîtîyê bi gelek zimanên neberbelav ên gelên kêmjimar re pêşbazî kiriye ku ji wan re “*zimanên prakirîtî*” (prākarta-) tê gotin û li gorî Franklin Southworthî tîgîna “*prakirta*”yê tê wateya “*esîl, xwezayî, asayî, bêhuner*”ê.³² Têkiliya di navbera prakirîtî û sanskirîtîyê de li nava metnên hindî yên kevnare (hezarsala 1emîn BZ) hatine dîtin. «*Patanjalî destnîşan dike ku prakirîtî zimanê yekem e; zimanekî ku ji hêla her zarokî ve di gel hemî kêmasiyên xwe bi awayekî xwezayî dihate bikaranîn. Her çiqas di vî zimanê destpêkî de pirsgirêkên şîrovekirinê û şaştegiştinê derdiketin holê jî, avahî û sazûmana paqij a zimanê sanskirîtî ev kêmasî beralî dikirin. Zimannasê sanskirîtîyê yê destpêkê Dandin dibêje ku di zimanên prakirîtî de pir tişt ji hêla rîşenasîyê ve bi sanskirîtî ve tîngirêdan; lê di van zimanan de hinek deng wînda dibin û di encama paşguhkirina rêzimanê de çendek şaşî peyda dibin. Li gorî Dandinî di prakirîtî de peyvsazî û hevoksaziyên tevlihev hene ku ji sanskirîtîyê serbixwe bi pêş ve diçin û ev nêrîn ji aliyê Bharata Mûnî (nivîskarê berhema kevnar a bi navê “*Natya Şastra*”yê) ve jî hatiye pejirandin. Her çend zanyarê heyamên kevnare Namisadhu vê nêrîna Bharata Mûnîyî û cudahiya her du zimanan bipejirîne jî, li gorî wî zimanê prakirîtî di encama bişaftin û xerabûna sanskirîtîyê de peyda nebûye. Namisadhu diyar dike ku zimanê prakirîtî “*pûrvam*” (pêşhatî, resen) bûye; lewre zarokan bi awayekî xwezayî ev ziman tercîh kiriye, lê sanskirîtî di encama sererastkirineke rêzimanî de ji prakirîtîya zelal derketiye holê.»³³*

Bi rastî rewşenbîrên kurd ên sedsala 20an, hê di destpêka sedsalê de zimanê kurdî birayekî zimanê farsî û hindî dihesibandin; heta seyda Seîde Kurd (Nûrsî) pêşniyar dikir ku kêmasiyên zimanê kurdî li ser bîngê parsiya kevn (avestayî û pehlewî) û zimanê sanskirîtî bîn dabînkirin. Wisan e, li gorî wan ronakbîrên ku dîroka zimanê farsî baş dizanîn, zimanê kurdî ji zimanên parsî û sanskirîtî kevntir bû; bi domana demê re ev her du ziman bi pêş

³¹ <https://www.etymonline.com/word/Sanskrit>, <https://en.wikipedia.org/wiki/Sanskrit>; dema gihiştinê: 10.12.2021; 03:28.

³² Franklin Southworth (2004), *Linguistic Archaeology of South Asia*, Routledge, ISBN 978-1-134-31777-6, r. 45.

³³ Klein Jared, Joseph Brian & Fritz Matthias (2017), *Handbook of Comparative and Historical Indo-European Linguistics: An International Handbook*, Walter De Gruyter, ISBN 978-3-11-026128-8, r. 318-320.

ketibûn, lê kurdî rastî bişaftinekê hatibû û divê zimanê kurdî bi alîkariya wan zimanên eqreba yên rêzimanî, fermî, zanistî û wêjeyî (parsiya kevn û sanskirîti) bihata vejandin.

d. Teoriyên dîrokî: Şehnameya osmanî ya sedsala 15an Pîşdadiyan wekî bav û kalên kurdan û Kurdgalnameka sedsala 16an jî gelên medoparsî û belûçan pêkhatayên neteweyekê dihesibînin; her wiha farsên îroyîn bi xwe jî destpêka dewleta xwe bi Hexameniyên (Axamendî) didin destpêkirin ku li ser bingehê dewleta Medistanê (Keyanî) ya desthilatdariya hevpar a kurd û parsan hatiye damezrandin. Ji aliyekî din ve, Karnameya Erdeşîrî hevalbendiya kurd û sasanîyan nîşan dide û belgeyên dîrokî jî li ser kurdbûna xanedana Sefewî radiwestin; tiştê balkêş ew e ku dîroknasê kurd ê xoresanî Kelîmullahê Tewehudî xanedana Pehlewî wekî binemaleke kurd dibîne. Bi rastî pêvajoya bişaftina kurdên Aranê qinaetê dide mirovî ku qecerî kurdên bişaftî bin; ji ber ku ferhengên erdnîgariya Incîlê hertim kurd û farsan di gel hev bi bîr tînin û her du gelan wekî “*medai-parsa*” didin nasandin. Bêguman zimanê avestayî hem ji aliyê erdnîgariyê ve li ser xaka yekpare ya Kurdistanê derketiye ser dika dîrokê hem jî samaneke hevpar a gelên medoparsî ye; her wiha -wekî zimanekî xwedîzayend- ji farsiyê zêdetir, bingehê zimanê kurdî û zaravayên wî yên navendî û bakurî ye. Wisan e, ji hêla dîrokî ve fars ne xwediyê samaneke çandî ya serbixwe ne; wan hertim di bin siha kurdan de û li kêleka wan hebûna xwe parastîye. Her wisa ji hilweşîna Dewleta Ebasiyan û vir de bi qasî çend serdeman moxolî, selçûqî, aqqoyunî û qereqoyunîyan li xaka medoparsî serwerî kiriye ku li ser nijada hinekan (selçûqî, aqqoyunî û qereqoyunîyan) pirsnişan hene û hemû jî bi hilkefta sefewîyan têk çûne; piştî sefewî, zendî û qecerîyan, ev cara yekem e ku komeke seyidên erebnîjad di bin sernavê “*Komara Îslamî ya Îranê*” de bi cil û bergên farsî, bi bîrdoziyê mezhebîr û bi desteka çîna melayan li beşeke xaka dîrokî ya medoparsî bûne desthilatdar.

Mixabin ji ber kêmasiya xebatên kurdnasiyê û nekurdîbûna çavkaniyên dîrokî mirov nikare li gorî van zanyariyan serdema destpêka zimanê kurdî diyar bike; lê belê bi texmîneke xurt ji serdema Pîşdadiyan û pê ve zimanê kurdî yê pêşîn (proto kurdî/kurdiya kevnare) li ser dika dîrokê hebûye. Ji aliyekî din ve Martin Van Bruneisen di gotareke zanistî ya bi sernavê “*Di sedsala 17an de kurd û zimanê kurdî: Nişeyên Ewliya Çelebiyî yên di bareya zaravayên zimanê kurdî*” de balê dikêşe ser zanyariyên gerokê osmanî yê sedsala 17an Ewliya Çelebiyî; lêkolîner beşeke agehiyên Çelebiyî wiha vediguhêze “*ji neviyên Nûh Pêxemberî kesekî bi navê Melik Kurdîm zimanê kurdî piştî Tofanê afirandiye; ev ziman ji ibranî, farsî û derî cudatir e*”. Van Bruneisen digihêje wê encamê ku “*destpêka zimanê kurdî derdora salên 3000î yên berî zayîne ye û cihê belavbûna wî jî Meyafarqîn e*.”³⁴ Selîm Temo jî qala desthilatdariyê kurdan a bi pêşengiya Melik Kurd dike ku di sedsala 13-14an de li devera Efxanistan, Sîstan û Belûçistanê serwer bûye û ji aliyê moxolîyan ve hatiye hilweşandin; Temo agehiyên Çelebiyî û hilkefta dewleta Melik Kurd berawird dike û bûyerê wekî “*veguhastina nav û nîşanên bav û kalên mîtolojîk li deverê kurdnişîn*” bi nav dike.³⁵

Reh û rîşeyên zimanê kurdî û nîrxandîna belgeyên nû

Li gorî rêbazeke zanistên dîrokê, “*her belgeyê nû ya derbarê mijarekê de zanyariyên kevn bi nîrxandîneke rojanekirî re rûbirû dike*”; lewre divê hemû ramanên kesane, hîpotez, teorî û zanyariyên heyî li ber ronahiya du belgeyên nû de werin nîrxandin. Ev her du belge “*Kurdgalnamek*” a Mihemed Salihê Belûç û “*Şehnameya Osmanî*” ne; Kurdgalnameka

³⁴ Martin van Bruinessen, *Onyedinci yüzyılda Kürtler ve dilleri: Kürt lehçeleri üzerine Evliya Çelebi'nin notları*,

https://www.academia.edu/6040476/Onyedinci_yüzyılda_Kürtler_ve_dilleri_Kürt_lehçeleri_üzerine_Evliya_Celebi_nin_notları; dema gihiştinê: 14.12.2021; 00:32.

³⁵ Selîm Temo, *Afganistan'da bir Kürt devleti – III*,

<https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2017/02/22/afganistanda-bir-kurt-devleti-iii>; dema gihiştinê: 14.12.2021; 01:26.

ku li gorî hinek rêbazên dîroknasiyê hatiye nivîsandin, diyar dike ku “*med*” (li gorî çavkaniyên farsiya kevn “*mad*”, erebî “*mah*”, yûnaniya kevn “*mêd*”, tewratî “*mêday*”) kurd in û navê wan ê di dîroka devkî-nivîskî ya farsî û erebî de “*keyanî*” ye. Her wiha di Şehnameya Osmanî de Cemşîdê Pîşdadî wekî kurd û bavikê pêşîn ê kurdan tê nîşandan; wisan e, zanyariyên hevçerx ên ku zimanê kurdî wekî zimanekî bakur-rojhilatê zimanên îranî dinirxînin şaş in û divê zimanên îranî wekî zimanên başûr û rojhilatî yên zimanê kurdî bîn hesabandin ku bi egerên dagirkeriyên bişivîne. Heta mirov dikare bibêje ku ji Şerefxanî heta roja îroyîn polînkirina zimanê kurdî li ser bingehê pûç hatiye avakirin û piştrastkirina wan vegotinên dîrokî gelekî dijwar e; loma pêwistî bi teoriyê nû heye ku divê zimanê medî (zimanê kurdî yê kevnare) wekî bingehê tevahiya zimanên aryayî were dîtin, ne ku devokên pişafî yên medî wekî bingehê zimanên aryayî. Gava mirov li etlesa zimanên medî yên zayendar dinêre derdikeve holê ku di navbera Laçîn-Mûsilê (bi dirêjahî) û Dêrsim-Erdelanê (bi berahî) de tê dîtin. Ev jî tê wê wateyê ku divê koma zimanên aryayî li ser du beşan bîn parvekirin: “*zimanên zayendar ên aryayî*” (bakur-rojavayî) û “*zimanên pişafî û bêzayend ên aryayî*” (başûr-rojhilatî). Divê bê gotin ku çar zaravayên kurdî yên wekî kurmançî, kirmançî, hewramî û goranî di nava zimanên zayendar ên aryayî de cih digirin; her wiha îro jî di hinek zaravayên zimanê medî de (azeriya kevn-teze û tafî) zayend li ber çavan dikeve. Ji aliyekî din ve heft zaravayên kurdî yên wekî şêxbizinî, soranî, kelhurî, feylî, lekî, lurî û belûçî jî di nava zimanên pişafî û bêzayend ên aryayî de cih digirin; mixabin heta niha zimanên aryayî ji aliyê zayendarî û nezayendariyê ve nehatine polînkirin û bi bihaneyên siyasî tevahiya mîrateya gelên aryayî li parsîaxêvan hatiye radestkirin.

Zimanê kurdî û malbata wî ya zimanî

Lêkolînerê kurd Fuad Heme Xurşîd diyar dike ku hesabandina zimanê kurdî di tofa zimanên hind-ewropî de xwe dispêre sedemine nezanistî û ewropîyan ev zanyariyên xwe sipartine zanyarên xwemalî yên wekî Jarl Charpentier (*The Original Home of Indo-Europeans*, B.S.O.S., Vol. IC, 1926-28, r. 149) û James Henri Brasted (*Tarîx'ul-'Usûr'il-Qedîmeh*, wergera Dawid Qurban, Beyrût, 1926, r. 135).³⁶ Lê belê bi me, ev navandin xwe dispêre sedemeke siyasî ya dagirker. Ji ber ku piştî Şoreşa Pîşesaziyê û Şoreşa Azadîxwaziyê nexşeya cîhanê bi pêşengiya Ingilistan û Fransayê hate amadekirin û erdnîgariya vê aqara pir fireh li ser navê Ewropa û Hindistana ku mêtîngeheke Ingilistanê bû hate tomarkirin. Her wiha di vê serdema parvekirinê de ev aqar di bin desthilatdariya du împaratoriyan misilman de bû ku ewropîyan dixwest her duyan jî ji holê rakin; bêguman hinek sedemên sereke yên din jî hebûn: 1. welatê kurdan di navbera Osmanistan, Qeceristan û Êrisatê de hatibû parvekirin 2. di vê serdemê de dewleteke aryayî ya ku doza maf û destkeftiyên ariyan biparêze jî tunebû: Qeceristana ku li ser enqaza Dewleta Zendîyan ava bûbû, bi hinceta alîgiriyê mezhebî doza gelên aryayî nedîşopand; carinan beşeke xaka welatê kurdan wekî diyarî dida Qeyserîtiya Rûsyayê. Wekî mînak: Aran û Tirkmenistan bi peymanên Gulistan û Axalê li rûsan hatin xelatkirin. 3. mîrgehên kurdan yeko yeko ji aliyê van dagirkeran ve dihatin hilweşandin; osmanî, qecerî û rûsan rik kutabû mîrên kurdan û bi yekdengî li dijî wan tevdiqeriyên.

Dîrok û sedemkarên guherîna zimanê kurdî

Ji aliyê eqlî, dîrokî û zanistî ve hatiye piştrastkirin ku zimanê kurdî ji destpêka peydabûna xwe heta roja îroyîn rastî gelek guherînan hatiye. Jixwe ne gengaz e ku zimanê kurdî bêyî tu guhertinan gihiştibe roja îroyîn; her wiha ji aliyê zanistî ve ne mumkin e ku di pêvajoya dîrokî de zimanek, her wisan zimanê kurdî jî rastî guhertinan nehatibe. Wekî mînak: zimannas Hebîb Burciyanî li ser “*têkçûna zimanê medî li pêşberî zimanê farsî*” xebateke

³⁶ Fuad Heme Xurşîd (1989), *Zimanê kurdî û belavbûna cografî ya zaravayên wî* (beşa yekem), kovara Têkoşer a Yekîtiya Karker û Xwendekarên Kurd li Belçîkayê, hejmar 32an, r. 18-22.

meydanî û lêkolîneke berfireh amade kiriye ku ji bo dîroka vereşîn û windabûna zimanê medî (kurdiya kevnare) nirxandineke destpêkî ya hêja ye. Burciyan di destpêka gotara xwe ya zanistî de ji qalibê pênaseya fermî ya zimannasên dewletên netewî derdikeve û bi pênaseyê zanistî-meydanî dest bi axaftinê dike; lewre zaravayên “*navenda Îrana îroyîn*” wekî “*koma zaravayên mediya başûrî*” bi nav dike ku zimannasên fermî jî ev dever wekî “*zimanên bakurê rojavaya Îranê*” destnîşan kiriye. Lêkolîner bi belgeyên dîrokî nîşan dide ku heta serdema navîn li vê devera navbihurî zimanê zikmakî yê rojane zimanê medî bûye, lê piştî desthilatdariya sefawî bi destî zimanê serdestiyê yê propagandaya şîî hatiye tepeserkirin û ev piştaftina tund ji aliyê sedemkarên aborî, civakî û siyasî ve hatiye tîrkirin; her wiha bi lêgerînên meydanî dipeyitîne ku binaşeya zimanê medî heta roja îroyîn jî li gundên dûredest ên vê deverê tê dîtin û ji aliyê nîşên temenmezînan ên cihû û zerdeştî ve tê axaftin. Li gorî zanyariyên ku gotarê berhev kirine û bi agehiyên Kurdgalnamekê re hevaheng in, zimanê medî li ser heft zaravayan belav dibe: 1. kurdî 2. belûçî 3. zimanên Gilan, Mezînderan û Semnanê yê qeraxa Gola Hezareyê 4-5. goranî û zazakî (yên li deverên kurdîaxêv) 6. tatî (ya ku zimanên talîşî û tatî-azeriyê jî dihingêve, ji Lankoranê heta Qezvînê li rojavayê Hezareyê berbelav e) 7. mediya navendî (maka zaravayên piştaftî yê wefsî, alvîrî-vîdarî, tefrîşî, aştiyanî, amorayî û kehekî yê li deverên Hemedan, Sawe û Qûmê). Gotar bi dirêjahî qala berhevkirina nimûneyên zimanê medî dike ku di dawiya sedsala 19an de ji aliyê geştiyar û erdnîgarînasên herêmî ve dest bi tomarkirinê hatiye kirin û ji rojavayê Hezareyê heta Isfahanê berbelav bûne; her wiha ev belgeyên tomarkirî piştaftina tund a zimanê medî dispêrin guherînên civakî-aborî yê sedsala dawîn ku di encama perwerdehiya sazîyên fermî û çapemeniya gelemperî de şûna mediya navendî bi zimanê farsî hatiye dagirtin.³⁷

Wisane, divê guherîna zimanê kurdî jî li gorî sedemkarên wekî “*hokarên nezimanî*” û “*hokarên zimani*” bê hilsengandin. Ji ber ku, hem dîroka kurdan ji gelek serdemên cihêreng re derbas bûye; hem jî “*desthilatdariya ramyarî û leşkerî*” ya kurdan ji aliyê hundir û derve ve rastî destwerdan û alîguhêriyan hatiye. Lewre divê hem dîroka tîkçûn-serkeftinên kurdan hem jî bandora bizavên navxweyî û derveyî ya li ser zimanê kurdî bî ronîkirin.

Mixabin bi rêbaza “*dîroka krîmînal*” heta niha “*ziyanpirsiyê geştî*” li ser “*rotayên dagirkeran ên li dijî xaka yekpare ya Kurdistanê û bandora dagirkeriyê ya li ser sazûmana zimanê kurdî*” nehate meşandin; lê belê belgeyên dîrokî destnîşan dikin ku

a. ji aliyê başûrî ve: ji Peymana Kadeşê heta Şerê Qadisiyeyê gelek hewldanên tîkberîna serweriya kurdan û serdestiya zimanê kurdî hatine meşandin; di encamê de lehiya ereban ji Nîvgirava Erebbî herikiye nava sînorên başûrî û tofan li beşeke erdnîgariya kurdîaxêv rabûye. Li gorî mikurhatinên Ibn Weşsiyeyî, heta sedsala 10an berhemên kurdî pirtûkxaneyên Bexda û Şamê dixemilandin; bi domana demê re ereban ew wergerandin ser zimanê xwe û ev mîrateya çandî piştî xurtbûna desthilatdariya ereban û zimanê erebbî ji nav çû. Gelê durzî (duristî) yê ku xwe kurd dihesibînin û jîngeha wan a dîrokî başûrê Sûriyayê ye, nimûneyê zindî ya vê piştaftinê ye.

b. ji aliyê rojavayî ve: ji dagirkeriya Skenderî heta Şerên Xaçperestiyê, qeraxên deryayî yê welatê kurdan ji aliyê rojavayê ve rastî êriş û piştaftineke tund hatine; di encamê de devera her du sengerên navendî yê rojavayî Sparde û Sard hatiye piştaftin. Lê belê lêkolînên dawîn nîşan didin ku berî pêkhatina Dewleta Osmanî kurd li qeraxên Deryaya Romî

³⁷ Habib Borjian (2009), *Median Succumbs to Persian after Three Millennia of Coexistence: Language Shift in the Central Iranian Plateau*, Journal of Persianate Studies 2 (2009), r. 62-87; doi: 10.1163/187471609X454671.

(Ege) serdest bûne; xanedanên Mendeshahiyan (kurdên misilman), Leşkeriyan (kurdên fileh) û Mîrgeha Amasyayê jî hebûna kurdan a li vê deverê piştrast dikin.^{38 39}

c. ji aliyê bakurî ve: ji dagirkeriya ereban û moxolî-selçûqîyan a serdema navîn heta êrişa rûsî-ermeniyan a sedsala 18an devera Aranê ji kurd û kurdnijadan hatiye valakirin; di sedsala çûyî de li ser hesabê kurdan piştgirî li tirkîya azerî hatiye kirin, beşeke girîng a kurd û kurdnijadan li Asayaya Navîn di nava tirknijadan de hatiye helandin.

d. ji aliyê rojhilatî ve: di pêvajoya dagirkeriya ingilîzî ya li Hindistanê de destê gelên hindûnijad li ser xaka Belûçistan-Sîstanê hatiye xurtkirin; beşeke xaka dîrokî ya Belûçistanê - ku di destê Mîrgeha Umanê de bû- bi bergînda diravan hatiye firotin û ji bo serdestiya zimanê farsî-peştûyî-urdûyî hatiye derdestkirin.

Bêguman îro gelê kurd neteweyeke pirayînî (cihû, durzî, êzidî, fileh, kakeyî, misilman, şebekî, yarsanî, zerdeştî) û pîrmezhebî (elewî, henbelî, henefî, selefî, şafîî, şîî, malikî) ye; her wisan kurdan di dirêjahiya dîroka xwe de sexbêrî li gelek “*baweriyên mezhebî-ayînî*” jî kiriye. Şerefname, Kurdgálnamek û Rusûmatname bi dirêjahî behsa ayînguhertinên kurdên qedîm dikin; hem termînolojiya nû ya van ayînan hem jî encamên neyînî yên van ayîn û ayînguhertinan li ser pîr, mêr, jin û zarokan hêjayî lêkolîneke zimannasiya civakî ye. Di pêvajoya dîrokê de kurdên ku ayînen derveyî en wekî cihûtî, filetî û misilmantî bijartine piştî demekê danûstandinên xwe jî li ser alfabeyên van ayînan ava kirine; her wiha kurdên ku li hemberî ayînen derveyî serweriya xwe ya giştî ji dest dane jî, nikaribûye ayînen xwe yên neteweyî yên wekî êzidîtî, durzîtî, kakeyîtî, şebekîtî, yarsanîtî û zerdeştîtî bi awayekî nivîskî biparêzin, nîfşên xwe yên nû li ser ayînen xwe yên kevnare perwerde bikin. Divê bê gotin ku çî gava kurd hêzdar, xwediyê çanda serdest û pêkhatiya desthilatdar bûne endamên ayînen derveyî mecbûr mane ku di nava civaka kurd de tekstên xwe yên pîroz wergerînin kurdî jî. Li gorî salixan, beriya avakirina dewleta Îsrayîlê ji 188 hozên cihû tenê 146 hoz li deverên başûrê Kurdistanê dijyan, di dibistanên xwe yên bi navê “*Talmûd Tora*” û “*Yeşîva*”yê de wergerên kurdî bi kar dianîn.⁴⁰ Wekî ku tê zanîn, wergera Încîlê ya li ser zimanê kurdî jî berî wergera Quranê pêk hatiye; li gorî lêkolînerê ermenî Sevan Degirmenciyanî, derdora sedsala 5an ermeniyên Kurdistanê bi alfabeya ermenî Încîl wergerandibû zimanê kurdî ku endamên xwe ji ayînguhertinê rizgar bikin, havênê neteweya xwe ya ayînî biparêzin, bandorê li ser hawirdora xwe bikin, peyama ayîna xwe belav bikin⁴¹ û piştî wan karibû nîfşên xwe yên ciwan ji pişaftina zimanî dûr bixînin. Li gorî lêkolîner û zimannasê kurd Ergîn Opengîn jî, teksta kurmançî ya pêşîn duayeke filehan e ku hinek zimanzanan şibihandiyê zimanê medî. Lêkolîner orjînalê tekstê wekî “*Pakij Xudê, pakij zehm, pakij vêmerg, koy hatî xaçê ij kir me, rehetê me*” vediguhêze û wiha werdigerîne kurmançiya îroyîn: “*Paqij Xwedê paqij zexm, paqij bêmerg (nemir) ku hatî xaçê ji kira (ji ber kirina) me, li me bê rehetê.*”⁴²

Bi rastî pêwendiyê xurt di navbera “*şêwazê bicihbûna kurdan a li jîngeh û erdnîgariyê*” û guherîna zimanê kurdî de heye; ji bûyerên dîrokî xuya ye ku divê rotaya dagirkeran a li ser nexşeya Kurdistanê bê şopandin, encamên neyînî yên van erîşan ji nû ve

³⁸ Murad Alî Ciwan, *Amasya Bagimsiz Kurd Emirligi*, bnr: <https://muradciwan.com/2018/02/18/amasya-bagimsiz-kurd-emirligi/>; dema gihiştinê: 14.01.2022; 10:43.

³⁹ Murad Alî Ciwan, *Osmanlılardan önce batı Anadolu'da devlet kuran Menteşeoğullarının Kurdlugu*, bnr: <https://muradciwan.com/2018/02/18/amasya-bagimsiz-kurd-emirligi/>; dema gihiştinê: 14.01.2022; 10:45.

⁴⁰ Eldar Hasanoglu, *Kurt Yahudiler*, <https://turkish.aawsat.com/home/article/1734201/eldar-hasano%20c4%9flu/k%20c3%bert-yahudiler>; dema gihiştinê: 17.01.2022; 19:35.

⁴¹ Abdulkhakim Gunaydin, *İncil, Kur'an-ı Kerim'den önce Kürtçe basıldı... Değirmenciyan: Ermeniler Kürdofil oluyorlardı*, bnr: <https://www.indyturk.com/node/371186/haber/i-ncil-kuran-i-kerimden-once-kurtce-basildi...-degirmenciyan-ermeniler-kurdofil>; dema gihiştinê: 17.01.2022; 19:56.

⁴² Engin Opengîn (2014), *Kadim Kurtçenin Izinde*, Kurt Tarihi Dergisi, hej. 11, r. 18-28

bên nîrxandin, ji bo pişaftina zimanê kurdî û derketina zaravayên nezayendar lêgerînên meydanî-zanistî bên meşandin. Ne mumkin e ku tu pêwendiyek di navbera kurdên lek û bajarên bi navê Laçîn (li Azerbaycan û Tirkiyaya niha) tunebin; her wiha di navbera kurdên lur û bajarê Lorî (li Ermenistana niha) de, di navbera kurdên kurmanç û Dergehê Kurmancan ê bajarê Şaşê (Babu Kurmanç, Taşkent, Ozbekistana niha), di navbera kurdên belûç û paşnavên Kurdzay ên li Belûçistan-Pakistan-Efxanistanê, di navbera Memê Alan, eşîra alaniyan a Şehnameyê, Alanyaya Antalyayê û devera Alanyaya (Îraniştan) Rûsyayê de... teqez təkiliyeke dîrokî heye. Mixabin 15 gund û bajarên bi navê Noreşînê li bakurê Kurdistanê, Nexciwan, Ermenistanê jî barê li ser baran e; tu ansîklopediyeye cîhanî bal nekêşaye ser vê mijarê, ango tu zanyarî û şîroveyek li ser dîroka wan a kurdî nîn e... Tevahiya van navên toponomîk û etnografîk ji bo guherîn û pişaftina zimanê kurdî rênexşeyeke lêkolîn û lêgerînê ye. Ji Destana Memê Alanî ya jiyana bajarvaniyê û Rusûmatnameya Mele Mehmûdê Bazîdî ya jiyana gundewariyê diyar e ku li her deverê kurdan beşeke zimên serdest e: ziman û çanda kurdên niştêcih û koçer. Kurdên bajarî hertim bi bazirganî, çandinî, zanist û desthilatdariyê re mijûl bûne; wekî mînak: li deverên sar ên Aranê mêweya “*tirî*”yê tenê bi navekî tê zanîn, tiriye ter û hişkîrî li ser “*tiriyên bidendik*” û “*tiriyên bêdendik*” tên parvekirin. Li berevajî vê yekê, li devera Torê bi dehan navên cureyên tiriyan hene ku piraniya kurdan hay ji wan nîn e.; ji aliyekî din ve, têgihînên kurdî yên derbarê deşt-çiya, aran-zozan, ajelvanî-cotyari, bazirganî-pîşekariyê de ji deverê heta yeke dîtir cihêreng in, ferhengên wan qels an jî zengîn in. Divê bê zanîn ku koçberiya kurdan a ji deverên wan ên resen ber bi deverine cuda jî sedemkareke nezimanî ya guherîna zimên e.

Di heyamên emewî û ebasîyan de belavbûna îslamê li tevahiya welatê kurdan şoreşeke neyînî li ser çand û zimanê kurdan encam daye; kurd di nava xwe de bûne çend parçeyan: “*yên ku rejîma nû pejirandine û bi xweşî pêwazî kirine*” (tevgera Ebû Mislimê Xoresanî), “*yên ku li hemberî geşedanan bêdeng mane û berjewendiyên xwe parastine*” (xanedana Bermekiyan), “*yên ku li hemberî rewşa nû bertekên nerazîtiyê nîşan dane*” (serhildanên kurdan ên piştî tasfiyekirina Ebû Mislimî û bermekiyan), “*yên ku ji ber devê şûran ber bi kûrahiya erdnîgariyên nenas ve koçber bûne*” (rewendî, xuremdîni)... Wekî mînak: peyvên “*Xweda, pêxember, firîşte, meçêtir, bawerî, rojî, nimêj, destnimêj/avdest, destav*”ê di ayîna kurdan a kevn de hebûne; lewma wan pêwistî bi peyvên erebî yên hevwater nedîtiye. Lê belê ji ber ku peyvên wekî “*hec, zikat, qible, sedeqe, înfâq, tewaf, cimaet...*”ê têgihînên ayîna nû bûn û di jiyana kurdan a kevn de bergînda wan tunebû, kurdan “*wekî rewşa heyî*” wergirt; neketin nava hewldaneke dariştina peyvên alternatîf. Mirov dikare bi hêsanî bibêje ku di tevahiya pêvajoyên hatin-çûyînên biyaniyan de “*hişmendiya tevger û dibistanên rewşenbîriyê yên kurdan*” li gorî bîr û baweriyên navxweyî-derveyî teşe girtiye, “*rewşa giyanî û civakî ya neteweya kurd*” li ber ezmûnên têkçûn û serkeftinê di qalibên teng-fireh de hatiye rokirin. Ji ber van sedemkarên nezimanî zimanê kurdî ji riya kevneşopî averê bûye; ev averêbûn çarînan erênî bûne, ziman kemilandinê û geşeve anîne. Her wiha çarînan jî neyînî bûne, ziman û zaravayên wî sist kirine; lê dîsan jî civak û desthilatdariya kurdan a her serdemê li gorî derfetên berdest çendek bergirî hilbijartine, ziman ji rewşa birîndarê margestî rizgar kirine. Li milê din, hez û viyana mirovê kurd çarînan tûşî teralî û kêmbizaviyê bûye ku sedemkara sereke ya guherîna zimanê kurdî ye; wisan e, “*bikaranîna kêmtirîn hêzê ji bo axaftinê*” sedemkareke navxweyî ya guherîna zimanê kurdî ye ku bi asta dengsazî, peyvîsazî û hevoksaziyê re berwarkî meşiyaye û li gorî her asteke guherînê rêjeyêke ciyawaz derxistiye holê. Zimannasên kurd li ser wê baweriyê ne ku guherîna dengsazî û rêzimana kurdî du hokarên zimaniyê ne ku kurdan dem û wîzeyê xwe ji bo pevgerîdana rêzedengan û barkirin-vereşandina wateyan bi kar anîne; gotindarê kurd hertim dil berdaye bikaranîna rêzedengên kêmtir û ragihandina wateyên kûrtir, her wisan guhdarê kurd jî hez kiriye ku rêzedengên kêmtir bibihîze û wateyên barkirî vereşîne.

Divê bê zanîn ku di encama guherîna zimanê kurdî de pirsgerêka zaravayan jî derketiye holê; hinek zaravayên kurdî yên wekî koma goraniyê (goranî, hewramî, kirmanckî/zazakî) demeke dirêj li ber xwe daye û zayendbariya zimên bi awayekî xurt şopandiye, hinek rastî pişaftineke tam hatine (şêxbizinî, soranî, kelhurî, feylî, lekî, lurî, belûçî) û zayendbariya zimên bi tevahî winda kiriye, zaravayê kurmançî jî xwe bi awayekî nîvpişaftî parastiye.

Peydabûna zaravayên kurdî

Zaravayên kurdî “pergalên zimanî ne ku bi domana demê re ji zimanê bav veqetiyane; bi dengsazî, peyvşazî û hevoksaziya xwe ya cuda ve bûne xwediyê devokan”. Di çarçoveya vê pênaseyê de, zaravayên kurdî şewazên axaftinê yên cihêreng in; ji gelek aliyan ve nêzikî hev dibin û bi hev ve girêdayî ne; tevî cudahiyan pêkhatî, bi gelemperî axivgerên wan ji hev fêm dikin. Mixabin ji ber egerên rewşa dagirkeriyê ya li ser Kurdistanê sepanî, zaravayê serdest ê rojavaya Kurdistanê kurmançî ye, kirmanckî pişivîye û tenê beşeke xwendî û gerok ji zaravayên din fêm dike; li bakurê Kurdistanê zaravayê serdest kurmançî û kirmanckî ye, şêxbizinîkî zêde nayê naskirin; lê ew bi xwe li gorî cîrantiyên xwe yek ji van zaravayên serdest fêm dikin. Li başûrê Kurdistanê zaravayên serdest kurmançiya behdînanî û soraniya fermî ne; her çiqas perwerdehiya fermî bi zaravayên wan tunebe jî beşeke şêxbizinî, hewramî, goran û feyliyan jî zaravayê soranî bi kar tînin û payê pir pişiviye. Nexşeya herî rengîn a zaravayên kurdî li rojhilatê Kurdistanê û Xoresanê ye; ji bilî kirmançiya ku pişiviye û axivgerên wê yên qedîm bûne azerî, hemû zaravayên kurdî lê peyda dibin û deverên kurdnişîn dişibihin getoyan. Lewre serdestiya her zaravayekî bûye nasnameya her devereke ku cînarê devera zaravayekî din î kurdî ye; di vê çarçoveyê de navên wekî Lekistan, Luristan û Belûçistanê derketine holê. Li deverên ku bi rojhilatê Kurdistanê û Xoresanê tên naskirin, serdestiyeke berbiçav a zaravayekî heye: li rojhilatê Kurdistanê soranî û li Xoresanê kurmançî zimanê hevpar ê têgihiştinê ye. Li Aranê (Ermenistan, Azerbaycan û Gurcistan) zaravayê serdest tenê kurmançî ye; ji bilî çend xebatên li ser zimannasiya kurdî, hema hema weşaneke nekurmancî li wir peyda nabe. Gava mirov ber bi Lekistan, Luristan û Belûçistanê jî diçe her devereke bi zarava û devokên wî zaravayî tê naskirin ku hema hema sînorên wan ji hev cuda ne.

Hêjayî gotinê ye ku Konsulê Giştî yê Rûsyayê yê li Hewlêrê Oleg Vladîmîrovîç roja 24.09.2020an li pêşberî nexşeyeke cîhanê rawestiyabû; bi şivika li destê xwe şûnwara kurdan nîşan dida û ji medyaya kurd û cîhanê re wiha digot: “*Kurdistan dilê dinyayê ye û ez gelekî kêfxweş im ku li Kurdistanê me.*”⁴³ Dibe ku vî dîplomatê biyanî qala “*Herêma Kurdistanê Iraqê*” dikir ku yek ji sengerên xurt ên xaka Kurdistanê ya yekpare ye; lê di rastiye de nexşeya Kurdistanê ya dîrokî û deverên kurdnişîn ji wê sengerê qat bi qat mezintir e. Ji ber ku di salên dawîn ên serdema Medan de sînorên welatê kurdan bi ser Romanya û başûrê Rûsyayê re digihişt Tirkmenistanê; ji wir jî dadikete Belûçistan û kûrahiyên Hindistanê, Şam û Bexda di bin desthilatdariya wan de bûn. Bi kurtî û kurmançî, serdemekê kurd ji Romanyayê heta Hindistanê, ji başûrê Rûsyayê heta bakurê Nîvgirava Erebi serwer û desthilatdar bûn û zimanê wan fermî û hevpar bû. Dîsa rastiyeke dîrokî ye ku hebûna ereban a li Bexda û Şamê piştî belavbûna îslamê ye; wihareng e hebûna tirkan a li ser beşeke axa kurdan piştî êrişên moxoliyan e.

Ji aliyê îstatîstîkên navneteweyî ve diyar e û kesek nikare înkare bike ku îro zimanê kurdî ji Aranê heta Bexdayê bi dirêjahî û ji xeta Stenbol-Îzmirê bigire heta Meşhedê bi berwarkî zimanekî zindî ye, tê axaftin û nivîsandin; li ser asta cîhanê zimanê kurdî mijareke rojevê ye, xebatên li ser wî her roj zêdetir û berfirehtir dibin. Li milê din hinek deverên xaka yekpare ya Kurdistanê bi tevahî ji pest û fişara zimanên biyanî rizgar bûne; lê dîsa jî divê bê pejirandin ku hebûna zarava û devokên kurdî zengîniyeke ziman û çanda kurdî be jî, di heman

43

<https://www.rudaw.net/kurmanci/kurdistan/2009202012>; dema gihiştinê: 08.02.2022, 22:53.

demê de qelsiyeke serwerî û civaka kurd e jî. Ji ber ku li hinek deveran serweriya zimanê kurdî yê zayendbar li hemberî zimanên aryayî yên pişaftî û zimanên biyanî yên dagirkeran têk çûye.

Kurdî wekî endamekî malbata zimanên aryayî

Têgihîna “*zimanên aryayî*” mecazî ye û ji bo dabeşkirina beşeke zimanên cîhanê tê bikaranîn; ev têgihîna pirî caran “*mîrateya zimanî-çandî ya Aryaya kevnare*” dinimîne. Zimanên aryayî li devereke berfireh tên axaftin ku îro welatê gelên aryayîniyad ji aliyê dewletên qaşo neteweyî ve hatiye dabeşkirin; li gorî aryayînas Gernot Windfuhr li seranserê Îran, Afganistan, Pakistan, Hindistan, Iraq, Sûriye, Tirkiye û Tacîkistanê nêzikî 200 mîlyon axaftvanên xwemalî bi van zimanan diaxivin.⁴⁴ Mirov nizane bê ka Windfuhr çima bi zanatî qala kurd û osetiyên aryayî yên li Kafkasyayê (Rûsya, Gurcistan, Ermenistan û Azerbaycanê) nake; her wiha nayê fêmkirin bê ka çima kurd û aryayiyên din ên li penaberiyê, ango diyasporayê jî qet nayîne ser zar û zimanan. Ji aliyekî din ve aryayînas Geoffrey Haig û kurdnas Ergin Opengin zimanên aryayî li ser du şaxên sereke yên wekî “*rojhilatî*” û “*rojavayî*”, her wiha şaxa rojavayî jî li ser beşên “*bakur-rojavayî*” û “*başûr-rojavayî*” dabeş dikin. Di “*malbata zimanên başûr-rojavayî*” de zimanê sereke farisî ye û zimanê navdar ê “*malbata zimanên bakur-rojavayî*” jî kurdî ye.⁴⁵ Li gorî hinek çavkaniyên ewropî, zimanên aryayî yên kevnare li ser beşên rojhilatî û rojavayî tên parevekirin. Di beşa rojhilatî de “*avestayî*” û “*sakayî*” hene; her wiha di beşa rojavayî de jî “*parsiya kevn*” û “*medî*” hene.⁴⁶ Ji vê agehiyê tê dîtîn ku bingeha zimanên kevnare yên aryayî li ser çar kujan (goşeyan) ava bûye. Dîsan li gorî van çavkaniyan, zimanên aryayî yên navîn jî li ser beşên rojhilatî û rojavayî hatine parevekirin. Vê carê zimanê avestayî yê beşa rojhilatî vegeriya bexterî û osetiya navîn, ango du zaravayên serbixwe jê derketine; ji zimanê sakayî (rojhilatî) jî zaravayên soxdî (saxanî), tumşuqî, xotenî û xwarezmî derketine holê.⁴⁷ Ev zanyarî heq dike ku mirov ji aliyê tevgera şer û desthilatdariyê ve li vê serdem û pêvajoyê binêre; diyar e ku devera sakayîyan desthilatdariya xwe ya siyasî ji dest daye, lewma ziman li ser gelek zaravayan belav bûye. Nexwe desthilatdariya xurt yekîtiya zimên saz dike û zimanê standard ê fermî ferz dike.

Her çi ku zimanên rojavayî ne, ji parsiya kevn parsiya navîn zaye; wihareng ji zimanê medî jî zimanê partî derketiye holê.⁴⁸ Diyar e ku medopars di vê serdemê de xurt bûne û zimanê wan zêde neqelişîye; ji ber ku îro Çîn dewleteke gewre ye û li beranberî vê gewretiyê, çîniya îro li ser du zaravayan lewa bûye û ev yek ne kêmasiyeke desthilatdariyê ye. Her wiha li gelek deverên cîhanê herî kêma du zaravayên sereke li bin banê dewletekê kom bûne; hinekên wan fermî ne û hinek jî ligel zaravayê fermî gelekî berbelav in.

Dîsan ji zanyariyên berdest wisan dixuye ku zimanê sanskrîtî ji avestayiyê hatiye veqetandin, lê ev dabeşkirin kêmasiyeke zanistî dihewîne; ji ber ku avestayînas û sanskrîtînasê sedsala 19an A. V. Williams Jackson rêzimanên her du zimanan berawird dike û diğihêje wê encamê ku avestayî û sanskrîtî ji zimanên ukraynî-rûsî yên silavî (yan jî ji zimanên almanî-holandî yên germenî) zêdetir nêzikî hev in.⁴⁹ Tekstên ayîni yên Avestaya

⁴⁴ Gernot Windfuhr (2009), *The Iranian languages*, Routledge: London.

⁴⁵ Geoffrey Haig (2008), *Alignment change in Iranian languages: A construction grammar approach*, Mouton de Gruyter: Berlin; her wiha binêrin: Geoffrey Haig & Ergin Opengin (2015), *Gender in Kurdish: Structural and socio-cultural dimensions*. Teoksessa Hellinger, Marlis & Motschenbacher, Heiko (toim.), Gender across

languages 4: 247-276.

⁴⁶ https://en.wikipedia.org/wiki/Iranian_languages; dema gihîştinê: 20.03.2022; 01:35.

⁴⁷ <https://aspirantum.com/blog/iranian-languages>; dema gihîştinê: 23.06.2022; 14:55.

⁴⁸ https://ku.wikipedia.org/wiki/Zimanên_îranî; dema gihîştinê: 20.03.2022; 01:40.

⁴⁹ A. V. Williams Jackson (1892), *An Avestan Grammar In Comparison With Sanskrit* (Part 1), W. Kohlhammer: Stuttgart, r. V-xxxiii; ji bo nusxeke internetî bnr.:

aryayîyan û Gatayên sindohindûyan zimên û qabiliyetên axaftinê dispêrin çavkaniyeke xwedayî; ji xwe hebûna van zimanan bi serê xwe bûyerek e û pêwendiya baweriyên xwedayî yên kurd, pars, sindohindûyan û zimanên wan nîşan dide: “Zimanê avestayî, -jê re bi şaşîti Zend jî tê gotin- bi zimanekî rojhilata îranî hatiye nivîsandin ku pirtûka pîroz a zerdeştîyê ye. Avestayî di du serdeman de hatiye nivîsandin: serdema hera kevn Gata ne ku asteke zimannasiyê (600 BZ) ya nêzikî zimanê sanskrîtî yê Vedayên Hindistanê nîşan dide. Beşa herî zêde ya Avestayê bi rengêkî nûtir ê zimanî hatiye nivîsandin û di şewazên rêzimanî de gav bi gav sivikbûn û guherandinan nîşan dide. Dema ku tekstên Avestayê hatine sererastkirin (sedsala 4-6an), avestayî zimanekî mirî bûye ku tenê ji hêla muxan (magiyên) ve dihate zanîn. Bi ihtimaleke mezin, derdora salên 400î yê berî zayînê avestayî wekî zimanekî axaftinê yê rojane nemaye; lê gotinên pîroz bi kevneşopîya devkî derbasî nişên peyrew bûne. Avestayî bi alfabe ya pehlewiya dereng hatiye nivîsandin ku ji alfabe ya zimanê aramî hatiye wergirtin.”⁵⁰

⁵¹ Divê bê gotin ku zimanê avestayî li ser du zaravayan dabeş dibe: zaravayê kevnare yê Gatayan û zaravayê ciwan ê pehlewiyê; her wiha zimanê avestayî û sanskrîtî bi qasî goranî û hewramî nêzikî hev in, lê ji aliyê dengsaziyê ve avestayî ji sanskrîtîyê zengîntir e.⁵² Wekî mînak: di her du zimanan de jî 8 cureyên tewangê, 3 mêjer, 3 zayend hene û bikaranîna wan pir dişibihe hev; tewanga rengdêran a li gorî navdêran, kêşa cînavkan, kêşa lêkeran, rader û gerguhêzî-negerguhêzî hema hema mîna hev in.⁵³ Bi me, sedema vê “dabeşkirina berovajî” pesendkirina dagirkeriya ewropîyan a li ser Hindistanê bû; heke aryayîniyadên sindohind û medoparsê wekî eqrebayên pir nêzik bihatana hesibandin, mafê dagirkeriya ewropîyan a li ser parzemîna Hindistanê nedima û mafê parastina medoparsîyan a vê parzemînê çêdibû. Lewre bi pêşengiya ingilîzan ev her du destebirak ji hev hatin veqetandin, bi navên cuda hatin tomarkirin û her du sêwî wekî zarokên ewropîyan hatin nîşandan.

Awireke giştî li serdemên zimanê aryayî

Wekî ku çavkaniyên tewratî, Şanname û Kurdegalnamek radigihînin, lan û şûnwarê gelên aryayîniyad “Aran” e û çiyayê “Ararat”ê jî tê wateya “çavkaniya ariyan” (“Arya”+“rad” = “pir, zehf, comerd”: ferhenga Dêhxuda). Jixwe devera “Aran”ê (di çavkaniyên erebî de: “El-Lan/Er-Ran”) hertim ji doraliya vî çiyayî re hatiye gotin; peyva “lan”ê jî di kurdî de tê wateya “şûnwar”ê ku di hinek peyvên wekî “mozelan, Erdelan, kovelan, Bacelan...” xuya dibe.

Madem ku “her giya li ser koka xwe şîn dibe”, divê zimannasiya kurdî devera “Aran”ê wekî maka zimanên aryayî bipejirîne; her wiha xîmê zimannasiya xwe li ser sê çikilan biçikilîne, zanyariyên serdema dagirkeriya pîralî dagerîne rastiya zanistî û bi hewldaneke navneteweyî agehiyan wiha rojane bike: “aryayîya navendî” (kurdî), “aryayîya rojhilatî” (hindoparsî) û “aryayîya rojavayî” (ewroamerîkî). Ji ber ku çavkaniyên tomarkirî yên serdema klasîk dîroka Aryayê li ser çar heyaman dabeş kiriye, em ê jî geşedana zimanê aryayî li gorî serdemên pîşdadî, medoparsî/kevanî, eşkanî û sasanî binirxînin.

https://ia800909.us.archive.org/23/items/pt1avestagrammar00jackuoft/pt1avestagrammar00jackuoft_bw.pdf
dema gihiştinê: 17.12.2021; 23:12.

⁵⁰ <https://www.britannica.com/topic/Avestan-language>; dema gihiştinê: 09.12.2021; 02:43.

⁵¹ <https://iranicaonline.org/articles/avestan-language>; dema gihiştinê: 09.12.2021; 04:13.

⁵² A. V. Williams Jackson (1892), *An Avestan Grammar In Comparison With Sanskrit* (Part 1), W. Kohlhammer: Stuttgart, r. V-xxxiii; ji bo nusxeke internetî bnr.:

https://ia800909.us.archive.org/23/items/pt1avestagrammar00jackuoft/pt1avestagrammar00jackuoft_bw.pdf
dema gihiştinê: 17.12.2021; 23:12.

⁵³ Pandurang Damodar Gune (1918), *An Introduction to the Comparative Philology*, The Oriental-Booksupplying Agency: Poona, r. 116-130.

Serdema Pişdadiyan:**Aryayiya pêşîn û geşedana dengsaziya wê**

Nasnameya arkeolojîk a aryayiyên pêşîn nîşan dide ku hozên aryayî yên pêşîn û hozên hindo-aryayî nêzikî salên 2000î BZ ji hev veqetiyane. Gelên aryayî yên medî, parsî û sakayî bi çend pêlan û bi riyên cuda ber bi deşta navendî ya Aryayê ve koçber bûne; hozên aryayî di destpêka hezarsala yekem de li seranserî deştê bi cih bûne û belgeyên arkeolojîk piştrast dikin ku aryayiyên başûrî ji mêj ve li şûnên xwe hebûne.⁵⁴

Li gorî zanyarên zimannasiyê zimanê aryayî yê pêşîn di sedsala 6an BZ de dest bi guhertinê kiriye; lê belê pergala dengî ya hevpar li der devera aryayîxêv hatiye parastin. Cihêrengiya dengsaziya ya zarava û devokên aryayî di dengdarên /k, g, x, n/, /ç, c/, /p, b, f, m/, /t, d, n/, /ş, j/ û /y, r, l, w, h/yê de xuya dibe; bi gotineke zelaltir, dibe ku dengdara /ş/yê di zaravayekî din de wekî /j/yê were bilêvkirin. Divê bê gotin ku di bin bandora zimanên cîran de dengsaziya hinek zaravayên aryayiyê guheriye; hem di zimanên hindoaryayî de hem jî di zimanên kaskoaryayî de ev babet qewimiye û nimûneya herî berbiçav di zimanê osetî de qewimiye ku bi bandora zimanên kaskasî hinek dengên cihêreng derketine holê.

Bêguman di encama guherînên dangan de /k, g, x/yên hindewropî veqetiyane /s, z, j/yên hindoaryayî; heman deng di avestayiyê de wekî /s, z, “z”ya stûr/ û di parsiya kevnare de wekî /“s”ya bi serê zimên, d, “d”ya stûr/ derketine holê. Wekî mînak, peyva “kmtō” (100/sed) ya hindewropî di hindoaryayiya kevnare de “sata” (bi “s”ya stûr), di avestayiyê de “sata” û di parsiya kevnare de “sata” (bi “s”ya serê zimên) e. Wisan e, ji deverê heta deverê din cîyawaziyek di heman dengî de rûdaye (“s”ya serê zimên, d, s, z). Ev guherîna /k/yê ya ber bi /s/yê herî baş di peyva “hesp”ê de tê dîtin; wekî mînak, ev bêje di hindewropî de “ekuo” ye, di hindoaryayiya kevnare de “asva”, di avestayî û medî de “aspa”, di parsiya kevnare de “asa”, di xotenyê de “assa”, di wexiyê de “yas”, di osetiya digorî û îronî de bi wateya “mehîn”ê ye û wekî “afsa” û “yafs” tên bilêvkirin. Di serdemên kevn de ev pergala bingehîn a dengsaziya hema hema li her deverê dihat parastin; lê carinan bi yek-du dengdêrên lêzêdekirî dihat bilêvkirin.⁵⁵

Sedema sereke ya guherîna zimanê aryayî yê serdema pişdadiyan êrişên tûranî û silaviyan e; ji agehiyên mîtolojîk diyar e ku heyama wan a demdirêj bivê-nevê zimanê aryayî guhartiye. Dîroknasên misilman ên wekî Teberî, Belamî, Sealebî û Dînewerî heman çîrokê vedibêjin ku çîroka wan bûye bingehê “Şahname”ya Firdewsiyî. Li gorî dastanê Fereydûn (Aferîdûn) cîhanê di navbera her sê kurên xwe yên bi navên Tûr, Selm û Îrec de belav dibe. Li gorî Teberiyî, Aferîdûn erdnîgariya tirkan, xezeran û Çîn-Maçînê dide Tûjî (Tûr); erdnîgariya Rûm, Slav û Gurcistanê ji Sermî (Selm) re vediqetîne. Lê belê Aryanşehr, ango “navenda cîhanê” dibe warê Îrecê ku kurê wî yê bijarte ye (Shahbazi 2004, r. 200–202).⁵⁶

Teberî dibêje ku Serm û Tûjî bi kopoloyeke hevpar birayê xwe Îrec kuştiye û piştî kuştinê, wan bi qasî 300 salî li ser rûkalê erdê wî serwerî kiriye; lê belê piştî Manîçehrê ji binemala Îrecî dibe padîşah û bi kuştina Serm û Tûjî, tola kuştina kalikê xwe hildide. Desthilatdariya Manîçehrî wekî serdemeke dadperwer û comerd hatiye binavkirin; di dawiya desthilatdariya xwe de, Manîçehr rastî êrişên Ferasiyabê padîşahê Tûranê (ango xaqanê tirkan ê ji neviyên Tûjî) tê. Piştî şer û qirênan di navbera aryayî û tûraniyan de peymanek tê girêdan; bi vî awayî çemê Amû Deryayê (Ceyhûn) wekî sînorê navbera her du aliyan tê pejirandin û

⁵⁴ Prods Oktor Skjærvø, “IRAN vi. IRANIAN LANGUAGES AND SCRIPTS (1) Earliest Evidence,” Encyclopaedia Iranica, XIII/4, r. 345-348; ji bo gotara online bnr.: <http://www.iranicaonline.org/articles/iran-vi-earliest-evidence>; dema gihîştinê: 21.06.2022, 10:13.

⁵⁵ Ronald Eric Emmerick, Historical Survey of the Iranian Languages; bnr.: <https://www.britannica.com/topic/Iranian-languages/Historical-survey-of-the-Iranian-languages>; dema gihîştinê: 30.05.2022, 05:10.

⁵⁶ Şapûr Şabazî, “Îrec”, Encyclopædia Iranica, Volume XIII/2: Industrialization II–Iran II, Routledge & Kegan Paul: London and New York; bnr.: <https://www.iranicaonline.org/articles/iraj>; dema gihîştinê: 06.06.2022, 14:47.

aryayî bajarê Belxê yê stratejîk ji bo parastina sînorî ava dikin.⁵⁷ Teberî dibêje ku piştî mirina Manîçehrî, Ferasiyab li devera Parsê dibe serdest û ev pêvajo heta padişahiya Zawê (Zû) ji binemala Manîçehrî berdewam dike. Zaw bi darê zorê Ferasiyabî ji tevahiya erdnîgariya Aryayê derdixê, li ser xîmê dadweriya kevneşopî ya aryayî rêveberiyêke dadwer dadimezrîne û li hemberî welatiyên xwe baş tevdigere; piştî wî jî, padişahê yekem ê Keyaniyan (Medoparsiyan) Key Qubad li ser textê seltenetê rûdine.⁵⁸ Ji van agehiyan diyar e û qinaetek ji mirovî re çêdibe ku êrişên tûrano-slavî “*qelşa pêşîn*” di zimanê aryayî de pêk aniye; lê belê qeware û taybetmendiyên wê serdema kevnare û bandora wê ya li ser pişaftina zimanê aryayî baş nehatiye zelalkirin û şopandin.

Serdema medoparsî/keyanî:

Nivîstên “*Bîstûn*”ê û fermîkirina zimanê aryayî yê kevnare

Li gorî zimannasên îroyîn, serdema “*aryayîya kevnare*” salên navbera 1350-350î yê BZ ye; ev ziman bi piranî li ser deşta Aryayê belav bûye ku erdnîgariya wê devereke berfireh e: ji aliyê bakurî ve bi xeta nîgaşî ya Merw-Heratê (Tirkmenistana îroyîn), Deryaya Hezareyê û çiyayên Kafkasyayê ve tê sînorkirin; li aliyê rojhilatî ve digihêje çemê Sindohindê (Indus), li başûr bi Kendava Aryayîyan (Persian Gulf) qut dibe û li rojavayê jî devera Mezra Botan (Mezopotamya) û doraliya wê dihewîne. Ji aryayîya kevnare “*avestayî*” û “*parsiya kevn*” bi nivîskî hatine parastin. Her çiqas çavkaniyên yûnanî û helenî derbarê zimanên medî, partî (ya kevn), soxdî, kardoxî û sakayî de hinek agehiyan bidin jî, çarçoveyêke giştî dernakeve holê; lê belê hinek hêma, navên erdnîgarî û deynên ferhengî-çandî yê van zimanan bi alîkariya zimanên din hatine îsbatkirin.⁵⁹ Ev serdema navbihurî di çavkaniya tekane ya kurdan Kurdgalnamekê de wekî “*serdema medoparsiyan*, <li gorî dîroknasên wê deme jî wekî “*serdema keyaniyan*”>” hatiye binavkirin.

Wekî ku berê jî hate gotin, Kurdgalnamek diyar dike ku piştî serdema pişdadiyan desthilatdariya medoparsiyan dest pê kiriye: “*Dîroknivîsan navçeya Madiyan bi navê <Kiyân/Keyan> û malbata Madiyan jî bi navê <Kiyânî/Keyanî> dane nasîn. Piştî tîkçûna desthilata Pişdadiyan, bi giştî serek û serdarên hozên kurd ên Madiyan û serekên hozên Pars, Gil, Deylem û Hezareyê piştî pirs û rawêjkariya dûr û dirêj gihiştine wê encamê ku serekê mezin ê madên kurd Key Qubad ku bi dadperwerî û karzaniyê navdar bû, ji bo desthilatdariya textê seltenetê hilbijêrin.*” (r. 115)

Derbarê zimanê fermî yê wê serdemê de jî dibêje ku “*Kurdên rojhilatî yanî kurdên Madê bi eynî zimanî axivîne ku Avesta pê hatiye nivîsandin. Dema ku kurdên Biraxoyî, Edreganî, Kirmanî û Mamîlî hatine nav erdê Tûran û Mekranê, her bi wî zimanî axivîne. Ji ber vê yekê, xelqê xwemalî navê wan kiriye <Kurdgal>, yanî ew <xelqê ku bi kurdî diaxivê>. Salixdar neqil dikin ku dema Key Qubadê paşayê Madê welatê Tûranê dagir kir û kurdan desthilata wilayeta Tûran, Mekran û Zabilistanê girtin destê xwe, hinek hozên tûranî, Tûran terk nekir û neçûn Suxdistanê ku niştimanê eslî yê bapîrên wan bû û wan fermanrewatiya kurdan qebûl kir. Ew hozên tirkan ên ku koç nekirin, navên wan wiha ne: Girgawî, Gindarçî, Hengasartî, Mucark, Rezendak, Semîxan, Sûrxan, Mendxan, Dahîmak, Retgasartî, Mîmûcandîk, Cûgman, Hûnak, Cesfak, Bezincek, Elyatûn, Kawkan, Erzeng, Sarxûn û Kaldaş. Ev hozên tûranî bi tirkî diaxivîn û piştî teslîmî desthilata kurdan bûn, tev li civaka kurd bûn û pêwistiya wan bi hev re çêbû. Vê jî mebesta pêwendîya biratiya navbera wan xurtir kir. Ev tevliheviya kurdên biraxoyî bi hozên tûraniyan re bûye sedema guherîna zimanê wan. Van her*

⁵⁷ Ehsan Yarshater (1984), “*Afrasiab*”, Encyclopædia Iranica, Volume I/6: Afghanistan–Ahriman, Routledge & Kegan Paul: London and New York, ISBN 978-0-71009-095-9, r. 570–576; bnr.: <https://www.iranicaonline.org/articles/afrasiab-turanian-king>; dema gihiştinê: 06.06.2022, 15:25.

⁵⁸ Ibn Cerîr Et-Teberî (1991), *Tarîx 'ur-Rusulî we 'l-Mulûk*; her wiha bnr.: “*The Children of Israel*”, History, v. III, wergera William M Brinner, State University of New York Press, ISBN 978-0-79140-688-5.

⁵⁹ Scott L. Harvey & Jonathan Slocum, “*Old Iranian Online*”, bnr.: <https://lrc.la.utexas.edu/eicol/aveol/>; dema gihiştinê: 06.06.2022, 15:48.

du zimanan, yanî tirkî û kurdî tesîr li hev dikir û bi rewşa serdemê re, kurdên biraxoyî peyvên kurdî û tirkî bi pêş ve birin.” (r. 107) Dîsan li gorî Kurdgálnamekê, serdema medên “mux-endîş” (mîtrayî) û parsên “hexam-endîş” (cihûhez) bi qasî 500 salî kêşaye û zimanê wan ê fermî kurdî bûye: “Kurdên biraxoyî yê Tûranê û kurdên edreganî, mamilî û kirmanî yê Mekranê hevnişad bûn. Ji ber vê yekê, di serdema fermanrewatiya wan de pêwendî û danûstandinên navbera wan gelekî nêzik, birayane û hevrêyane bûne. Ev pênc tîre neviyên yek bapîrî bûne ku ew jî Madê Biçûk e. Yanî ev neviyên du kurên Madê Biçûk: Bûd û Estirûşat in. Tîreyên biraxoyî û zengeneyî neviyên du kurên Bûdî yê bi navên Biraxm û Zengan in. Jixwe tîreyên edreganî, mamilî û kirmanî ji sê kurên Estirûşatî yê bi navên Edregan, Mamil û Kirman in. Van tîreyên kurd nêzikî pêncsed salî li Mekran û Tûranê di du serdemên paşayên malbata Madê û Hexamenîşiyê de fermanrewatî kiriye; di vê serdema dûr û dirêj de duçarî hevraz û nişûvên zeman, şoreş û bûyerên awa awa yê rojgarê bûne. Li gel vê jî, bêhnfirehî, dilêrî, wêrekî, mêrxasî û camêrî ji dest nedane û wan li hemberî van neyîniyan li ber xwe daye. Lewre wan karibûye tevlihevî û şeran bidin sekinandin û bi hev re yekgirtî bin. Bi vî awayî, wan bi hevbeşî fermanrewatî li Tûran û Mekranê kiriye û tu wextî rê nedane dijayetî, durûtî û biyanîtiyê. Nijad, ziman, dîn û urf û adetên van kurdan wekî hev bûne û xwediyê civateke hevawa bûne. Ji bo derbaskirina pêvajoyên tengasî, bela, nehezî û eziyetê yek ji yê din re bûye destgir û hevkar.” (r. 122)

Ji van agehiyan xuya ye ku zimanê aryayî yê kevnare kurdî bûye; her wiha zimanê kurdî yê ku Kurdgálnamek qala wê dike, ew ziman e ku îro wekî aryayîya kevnare tê zanîn û hem zimanê Avestayê û zend-şîroveyên wê hem jî zimanê dîwanên Med û Hexamenîşan (Parsiyan) bûye. Bi rastî ji hev veqetandina serdema medîyan û hexamenîşiyên hema hema ne mumkin û zanistî ye; ji ber ku serdema hexamenîşiyên berdewamiya medîyan e, tenê desthilatdariyê dest guheriye.

Ji destpêka sedsala 20an vir ve, bi gelemperî tê pejirandin ku erdnîgariya Avestayê Xwarezm bûye; di serdemên kevnare de hem Merw hem jî Herat di nava sînorên wê de bûne ku roja îroyîn Merw li Tirkmenistanê û Herat jî li bakurê rojavayê Efxanistanê ye. Avestaya pêşîn bi aryayîya kevnare û zend-şîroveya wê jî bi aryayîya navîn (pehlewî) hatine nivîsandin. Beşa hera kevn a Avestayê bi navê Gatayan tê naskirin; dîroka nivîsandina Gatayan ne diyar e, lê bi kevneşopî wekî hilberîneke sedsala 7-6an BZ tê hesabandin. Zend-şîroveyên wê yê bi navê “Xurde Avesta” (“Avestaya Biçûk”) derdora sala 400î ya BZ hatine nivîsandin, beşên wê yê herî kevn in; zimanê Xurde Avestayê di gelek hûrgiliyan de ji zimanê kevntir ê Gatayan cudatir e û dişibihe devokeke ciyawaz. Gelek nezela li dora şîrovekirina berfireh a Avestayê hene ku di encama “rêbaza veguhastinê” de derketine holê. Zimanê Avestayê yê ku tenê bi destî muxên (magiyên) zerdeştî ve hatibû tomarkirin, destnivîsên wê yê heyî vedigerin sedsala 13an û pê de; lê belê rêbaza tomarkirina Avestayê dişibihe kevneşopiya muxan ku bi alfabeya avestayî ya taybetî sedsala 6an hatiye berhevkirin.⁶⁰

Nimûne û taybetmendiyên serdema Hexamenîşan cara yekem di nivîsarên Darayê Yekem (Daryûs I, desthilatdarî: 522-486 BZ) de hatine îsbatkirin; bêşik û guman nimûneya herî dirêj, herî kevn û herî girîng a vê serdemê “Nivîştên Bîsitûnê” ne.⁶¹ Her wiha li kêleka nivîsên aryayî yê Bîsitûnê, guhertoyên heman nivîsê yê bi zimanên îlamî û babîlî nivîsandî jî hene; çend perçeyên guhertoya aramî li ser belgeyên papîrosî yê Elephantine (girava Aswanê ya îroyîn, Misir) jî hatine dîtin. Her wiha çendek peyv û navên aryayî yê kevn jî di çavkaniyên îlamî yê di wê serdemê de hatine dîtin; dîsa di belgeyên aramî yê sedsala 5an BZ de hejmareke mezin a peyvên ji aryayiyê deynkirî hene.

⁶⁰ Ronald Eric Emmerick, “Historical Survey of the Iranian Languages”; bnr.:

<https://www.britannica.com/topic/Iranian-languages/Historical-survey-of-the-Iranian-languages>; dema gihiştinê: 12.06.2022, 15:27.

⁶¹ Ji bo tekstên aryayîya kevnare binêrin: <http://www.avesta.org/op/op.htm>; dema gihiştinê: 12.06.2022, 14:05.

Divê bê zanîn ku aryayiya kevnare wekî du şaxên zimanî hatiye tesbîtkirin; yek zimanê avestayî yê zayendbar e û yê din jî makezimanê parsiya navîn a şkestî (zimanê fermî yê serdema sasanî; pehlewi/fehlewiyat) ye. Her çawa hebe, ev her du şax jî ji aliyê axêverên xwe yên wê serdemê ve wekî “ariya” hatiye binavkirin; nimûneyên zimanî yên wê serdemê ji nivîsar, tablo û gilmohrên serdema Hexamenîşyan (600-300 BZ) xuya dibin.⁶² Her wiha erdnîgariya van nimûneyan netewedewletên îroyîn ên wekî Îran, Romanya (Gherla), Ermenistan, Behreyn, Iraq, Tîrkiye û Misir in; ji bilî belgeya hera girîng Nivîştên Bîsitûnê (525 BZ), lêkolîneke dawîn a sala 2007an (Persepolis Fortification Archive, Oriental Institute, University of Chicago) destnîşan dike ku aryayiya kevnare zimanekî nivîskî bûye, ji bo tomarkirina kar û barên rojane jî hatiye bikaranîn û ne tenê zimanekî fermî yê xanedana desthilatdar bûye.⁶³

Dîsan divê bê gotin ku nimûneyên zimanî yên serdema Xişayarşahî (mîratgirê Darayê Gewre, desthilatdarî: 486-465 BZ) meylên zimanî û taybetmendiyên pêşketina ji aryayiya kevnare ber bi aryayiya navîn nîşan didin. Piştî Xişayarşahî, hilberîna nivîsên kevnare yên aryayî kêmtir bûye; dibe ku sedema vê yekê berfirehbûna aramî û îlamîyê ne ku wekî navgînên nivîsandinê yên gelemperî hatine bikaranîn. Bi rastî navê “Aryaramna/Aria-aramnes”ê kalikê hexamenîşan delîleke ve yekê ye,⁶⁴ piştî çend nîşan navê “arî” li ser navên şahan rabûye û bi serdema Erdeşîrê Sêyem re (Artaxşaşah/Artaxerxes III, desthilatdarî: 359/358-338 BZ) nivîsên aryayiya kevnara hema hema qediyane; wisan e, divê mirov encama zimanî-ferhengî ya şikestina aryayiyan a li hemberî artêşa romayî û hilweşandina Persepolisê ji aliyê Îskender ve (sala 330 BZ) baş lêkolîn bike, her wiha hem rola aramî-îlamîyê ya li ser kurdîyê zelal bike hem jî bandora greko-romayîyê ya li ser tevahiya zimanên aryayî ji nû ve binirxîne.

Mixabin kurdan heta niha bi çavê mîrateya xwe ya çandî li zimanên kevnare yên Aryayê nenihêriye û ev mîrate bi dilxwazî yan jî bi nezaniyeke korane radestî parsîfîxêvan kiriye; gava mirov li zimanê wê serdemê dinêre, tu pêwendiyêke zimanî di navbera parsiya nû û zimanê Hexamenîşan de nabîne, lê gelekî dişibihe zaravayên kurdî yên koma zazakî-goranî. Wekî mînak: di berdenivîşteke li ser goreke Pesergedeyê (Persepolis) de Erdeşîrê Duyem (an jî Sêyem) hemwelatîyên xwe wekî akincihên van deveran dide naskirin: “iyam Pârsâ, iyam Mada, iyam Úvja, iyam Parthava, iyam Uvarazmiya, iyam Zraka, iyam Harauvatiya, iyam Thataguiya, iyam Gadaraya, iyam Hiduya, iyam Saka haumavarga, iyam Saka tigraxauda, iyam Babîrûş, iyam Athuriya, iyam Arabaya, iyam Mudraya, iyam Arminiya, iyam Katpatuka, imay Spardiya, iyam Yauna, iyam Saka paradraiya, iyam Skudra, iyam Yauna takabara, iyam Putaya, iyam Kûşaya, iyam Makiya, iyam Karka.” (Ev parsî ye, ev medî ye, ev îlamî ye, ev partî ye, ev aryayî ye, ev bexterî [belxî] ye, ev soxdî ye, ev xarezmi ye, ev drangî ye, ev arakosî ye, ev satagoyî ye, ev gandarî ye, ev sindî ye, ev sakayiyê amorgî ye, ev sakayiyê kumbeş e, ev babîlî ye, ev aşûrî ye, ev ereb e, ev misrî ye, ev ermenî ye, ev kapadokî ye, ev sardî ye, ev îyonî ye, ev sakayiyê parderyayî [piştderiyayî] ye, ev skudrî ye, îyoniyê kum-ji-cîl e, ev libyayî ye, ev etiyoopî ye, ev mekeyî ye, ev karyayî ye.)⁶⁵ Hêjayê gotinê ye ku di vê tekstê de peyv “iyam”ê ya aryayî (di cihekî de jî “îmay”) dubare dibe û îro di zaravayên goranî û kurmanciya xwarê de wekî “ême” û “îme”yê [cînavka “ev”ê] hê jî zindî ye; lê heman peyv di farsîya nû de “în” û “an” e ku gelekî ji aryayiyê bi dûr ketiye.

⁶² R. G. Kent (1950), *Old Persian: Grammar Texts Lexicon*, American Oriental Society, r. 6.

⁶³ “Everyday text shows that Old Persian was probably more commonly used than previously thought”; bnr.: <https://web.archive.org/web/20171016070202/http://www-news.uchicago.edu/releases/07/070615.oldpersian.shtml>; dema gihîştinê: 12.06.2022, 13:43.

⁶⁴ Ji bo tekstên aryayiya kevnare binêrin: <http://www.avesta.org/op/op.htm>; dema gihîştinê: 12.06.2022, 14:17.

⁶⁵ Ji bo tekstên aryayiya kevnare binêrin: <http://www.avesta.org/op/op.htm#a2p>; dema gihîştinê: 12.06.2022, 22:12.

Serdema eşkanî:**Bandora dagirkeriya romiyan li ser qelsbûna zimanê aryayî û zêdebûna zaravayan**

Kurdgalnamek serdema damezirandina dewleta eşkanî wiha radigihîne: *“Îskender di sala 323an BZ de hat Babîlê û her li wir jî koça dawiyê kir. Piştî mirina wî, di navbera serleşkerên wî de astengî, dijîtî û şerên giran li ser cihnişîniya wî berpa bûn; di netîceyê de serleşkeran selteneta fireh û mezin di navbera xwe de parve kir. Beşa rojhilata seltenetê ku ji Mad û Parsê pêk hatibû, dan destê serleşker Sîlukus. Sîlukus û malbata wî, Mîr Birsan û neviyên wî li ser Mîrnişîniya Zabilistanê hişt. Ji ber wê yekê, piştî Mîr Birsan, kurê wî Feyrûz, kurê Îspîbûd, kurê Kureng û kurê Bûrgan Begê li pişt hev li ser textê Zabilistanê fermanrewatî kir û ji ber kirinên xwe yê dadperwerane nav û deng vedan. Piştî Mîr Eşkê desthilatdarê Belxê yê ku yûnaniyan jê re “Baxtirya” (Bactria) gotiye, di sala 245an BZ de, bingeha fermanrewatiya xwe damezirand û malbata wî bi navê “Eşkanî” nav û deng veda.” (r. 48) Ji vê zanyariya Kurdgalnamekê wisan dixuye ku di navbera mirina Skenderê Romî û damezrandina dewleta eşkanî de tenê 78 sal derbas bûne; îcar bi awayekî zelal nayê zanîn bê ka şkestina zimanê aryayî û windabûna zayenbariyê encameke dagirkeriya romiyan e yan sedemeke navxweyî ya din hebûye. Her wekî berê jî hate gotin, *“piştî Xişayarşahî, hilberîna nivîsên kevnare yê aryayî kêm bûye; dibe ku sedema vê yekê berfirehbûna zimanên aramî û îlamîyê be ku wekî navgînên nivîsandinê yê gelemperî hatine bikaranîn.”**

Bi rastî gava mirov digihêje serdema eşkaniyan (247 BZ – 242 PZ), tê dîtin ku zimanê dîwanî û fermî yê desthilatdariyê êdî zimanekî piştaftî yê bêzayend e; her çiqas ji aliyê peyvan ve bişibihe kurdî jî, ji aliyê rêzimanê ve dişibihe parsiya heyama sasaniyan ku delîla vê yekê jî helbesta *“Dirext-ê Asûrîg”*^{66 67}, beşeke destana *“Ayadgarê Zerîran”*⁶⁸ û çendek berhemên din in.⁶⁹ *“Dirextê Asûrîg”* (*“Dara Babîlonê”*) çîrokeke hevpeyvîni ya navbera dara xurmeyê û bizinekê de ye; di destpêkê de dar behsa faydeyên berhemên xwe dike, piştî bizin sûdwariya berhemên xwe dijmêre û di dawiya dawîn de bizin bi ser dikeve. Di vê helbesta 120 peyvî de hinek peyvên wekî *“şax”* (qiloç, strû, şax), *“yadho”* (heta), *“waj”* (di zazakî *“vaj”* hema *“axaftin”* e), *“burz”* (berz, bilind), *“kîj”* (kîj, kîjan), *“hawîj”* (ew jî), *“mast”* (tomastê hişkirî yê ku bi ingilîziyê <curd>, bi hindî <kurd>, bi jawayî <curd>, bi osetiya îronî <kiêdor> û bi zimanên Asyaya Navîn <kurt, qurut> de bi navê kurdan derbas dibe⁷⁰), *“keşk”*, *“zîh”* (jî, zîq), *“meşk”* (eyar, meşk), *“emban”* (heban), *“kuştîg”* (kuştî, qurban), *“destarxwan”* (destexan, sifre). Bêguman zimanê serdema eşkaniyan jî wekî aryayîya kevnare ji aliyê zimannasên kurd ve bi berfirehî nehatiye nixandî; her wiha ligel zaravayên kurdî yê bêzayend (sorani, kelhurî, lekî, lurî, belûçî, şahzênî/şêxbizîni, feylî) ve jî nehatiye berawirdkirin. Li gorî lêkolîneke Elî Paksirişt a bi navê *“Gelo Pehlewiya Eşkanî Heman Kurdiya Navîn e?”*⁷¹, ihtimal heye ku pehlewiya eşkanî bingehê zaravayên kurdî yê bêzayend be jî; lê mixabin ji bo piştrastkirina vê zanyariyê xebatên piralî pêwist in. Dîsan *“Ayadgarê Zerîran”* jî bûyereke destpêka dîne zerdeştî ye; gava Wişthespê aryayî *“dîne pak ê mazdaperestan”* (dên-î abizag-î mazdisnan) dipejirîne, rastî êrişa mîrê hûnên tirk Erchespî tê û di vî şerî de tê kuştin. Zerîrê birayê Wişthespî jî êrişê dibe ser hûnan û bi qehremanî şer

⁶⁶ Raham Asha, Draxte Asurîg, *The verbal contest between a goat and a Babylonian date-palm*; ji bo teksta eşkanî û wergera wê ya ingilîzî bnr.: <http://www.rahamasha.net/uploads/2/3/2/8/2328777/da.pdf>; dema gihiştinê: 13.06.2022, 00:12.

⁶⁷ Ehmedê Tefezulî, Diraxt-i Asurîg, <https://www.iranicaonline.org/articles/draxti-asurig>; dema gihiştinê: 13.06.2022, 01:51.

⁶⁸ Mary Boyce, Ayadgar-i Zareran, <https://iranicaonline.org/articles/ayadgar-i-zareran>; dema gihiştinê: 21.06.2022, 11:55.

⁶⁹ <http://www.rahamasha.net/uploads/2/3/2/8/2328777/da.pdf>; dema gihiştinê: 13.06.2022, 00:12.

⁷⁰ <https://en.wikipedia.org/wiki/Curd>; dema gihiştinê: 13.06.2022, 01:36.

⁷¹ Elî Paksirişt, *“Gelo Pehlewiya Eşkanî Heman Kurdiya Navîn e?”* Zend, weşana Enstîtuya Kurdî ya Sîtembolê, hejmar 27an, 2020.

dike. Her çiqas serbazê hûnî Widrefş di vî şerî de Zerîrî bikuje jî, Bestwarê kurê Zerîrî (yê ku ji ber nûciwaniyê beşdarî şer nebûye) li ser termê bavê xwe sond dixwe, biryara kuştina Widrefşî digire û bi kevana xwe tîrekê di dilê wî de diçikilîne. Her wiha kurapê wî Spanyolê kurê Wişthespî jî Erchespî dikuje û dawiyê li serwerî û dijberiya wî tîne.

Îcar zimannasiya ewro-amerîkî maweya zimanî ya serdema eşkaniyan wekî aryayîya navîn (parsîya navîn) dide nasandin; her wiha çendek zaravayên wê yên sereke wiha rêz dike: partî (zimanê fermî yê Şahînsahiya Eşkaniyan), bexterî, soxdî, toxarî, xwarezmî, tumşuqî û xotenî.⁷² Lê belê aryayîya nivîskî ya vê maweyê ne xwerû ye; pirî caran wekî aryayîya pehlewî û manewî jî tê dabêşkirin ku bi riya pirtûka “Fehlewiyat”ê û tekstên dîne “Manî”yî (216–274) tî naskirin. Belge û lêkolînên berdest nîşan didin ku aryayîya navîn a ku wekî partî jî tê binavkirin, -her wekî aryayîya kevnare- zimanekî bakurê rojhilata Aryayê bûye; wekî mînak: dîroka tekstên manewî vedigere her sê sedsalên pêşîn ên zayînî û ji şewazê nivîsan dixuye ku cudahiyeke girîng di navbera zimanê tekstên bakurê rojhilata Aryayê û bakurê rojavaya wê de tune.⁷³

Serdema sasanî:

Zindîkirina ziman û hêmanên aryayî li ser bingehê destkeftiyên eşkanî

Kurdgalnamek pêvajoya damezrandina dewleta sasaniyan jî wiha radigihîne: “*Tê neqilkirin ku dema Behmen Hexamenîşî yê paşayê Mad û Parsê, li gorî dîne zerdeştî bi xweha xwe Humayê re zewicî û kurek jê çêbû, navê wî danî Dara. Hatina dinyayê ya Darayî bû sedem ku Sasanê birayê Behmenî ji mîrateya text û tacê bêpar bimîne. Sasan di rewşeke perîşaniyê de çû çiyayên Kurdistanê û jiyana li goşeyekî rûniştinê hîlbijart û xwe bi xwedîkirina pêz re mijûl kir. Piştî demekê paşayê eşkanî Papikê kurê Sasanî bi pileya fermanrewatiya Parsê hîlbijartiye ku fermanrewayeke eşkanî bûye. Piştî ku Papikî li vê navçeyê paşatî kiriye û miriye, Şahpûrê kurê wî li şûna wî derketiye ser textê Parsê. Lê fermanrewatiya wî gelek nekêşaye; dîwarek bi ser de hilweşiyaye, miriye û Erdeşêrê birayê wî derketiye ser textê paşatiya wilayeta Parsê. Piştî koça dawiyê ya Şahpûrî, Erdeşêrê ku birayê wî û neviyê Sasên bû derket ser textê wilayeta Parsê û bingeha seltenetêke bihez û xurt li Parsê damezirand. Dema ku hat ser postê wilayeta Parsê, selteneta Mad û Parsê bi ser 140 wilayetan hatibû parevekirin; her yek ji wan wilayetan jî xwediyê fermanrewatiya xweser bû ku tevahiya wan di bin desthilatdariya paşayê eşkanî Erdewanê Pêncem de bû. Dema ku Erdeşêrî paşatî ji Erdewanê Pêncem wergirt û dawî li selteneta eşkanî hat, hinek ji fermanrewayên wilayetên Mad û Parsê paşatiya Erdeşêrî qebûl nekir. Ji ber wê yekê, Erdeşêrî biryar da ku wan bine bin desthilata xwe. Di vê navberê de, fermanrewayên wilayetên bakurê rojhilata welêt li dijî wî rabûbûn; Erdeşêr ber bi navçeyên Xorasan, Merw, Belx û Xîwayê kete rê. Dema ku Erdeşêr mijûlî dagirkirina wilayetên van navçeyan bû, sefirên fermanrewayên Koşan, Tûran û Mekranê ji bo pejirandina paşatiya wî hatin û peyama taetkariyê ragihand. Piştî qebûlkirina taetkariya nûnerên wan, Erdeşêr ew bi diyarî û xelatan ve şandin; bi vî awayî ew jî ber bi welatê xwe ve vegeriyan.*” (r. 171-172)

Aryayîya navîn a ku eşkaniyan bi kar dianî, di navbera sedsalên 3-8an de zimanê dîwanî û fermî yê Şahînsahiya Sasaniyan jî bû; piştî tîkçûna vê dewleta aryayîyan a li hemberî hêzên ereban, zimanê aryayî heta sedsala 10an jî zimanê hevpar ê erdnîgariya gelên aryayî bû. Nivîsên vê serdemê nîşan didin ku aryayîya vê serdemê gihiştîye asteke kemilî; bi her du zaravayên wê yên partî û sogdî tekstên manewîyan hatine berhevkirin.⁷⁴ ⁷⁵Divê bê

⁷² Prods Oktor Skjærvø, “IRAN vi. IRANIAN LANGUAGES AND SCRIPTS (1) Earliest Evidence,” Encyclopaedia Iranica, XIII/4, r. 345-348; her wiha bnr.: <http://www.iranicaonline.org/articles/iran-vil-earliest-evidence>; dema gihiştinê: 21.06.2022, 14:10.

⁷³ Ronald Eric Emmerick, *Historical Survey of the Iranian Languages*; bnr.: <https://www.britannica.com/topic/Iranian-languages/Historical-survey-of-the-Iranian-languages>; dema gihiştinê: 20.06.2022, 17:54.

⁷⁴ Mary Boyce (1975), *A Reader in Manichaean Middle Persian and Parthian*, E. J. Brill:Leiden, r. 14.

zanîn ku wêjeya devkî ya aryayiya navîn ji aliyê çînên “*gosan*” (hozan, helbestvan) û “*xunyager*” (çîrokbêj) ve jî hatiye veguhastin.⁷⁶

Rotayên dagirkeriyên û bandorên wan li ser pişaftina zimanên aryayî

Li gorî salixên mîtolojîk, agehiyên serdema klasîk û zanyariyên hevçerx welatê aryayiyî çendî caran pêrgî dagirkeriyên tund hatiye. Bi rastî ev mijareke gelekî kûr û tîkel e; divê ji aliyê saziyeke zimanî ve bê meşandin. Divê bê zanîn ku gava dagirker hêmayeke xwe diçikilînin, hêmayên hevrik ên welatên dagirkerî jî ji holê radikin an jî bînirx dikin; lê belê mirov dikare vê pêvajoyê bi çend bendan kurteve bike û hêmayeke rênîşandêr dayne ser rîya lêkolînan. Ji bo destpêkeke kurt em ê du mînakên bidin: îro di zimanê eskîmoyî de ji 100î zêdetir navên “*berf*”ê hene û her wisan ereb jî bo cureyên “*deve*”yan nêzikî 200 peyvî bi kar tînin; dîsan îro di zimanê tirkî de bi qasî 18 cureyên demên lêkeran hene. Diyardeya yekem nîşan dide ku rola heyberên xwezayê li ser ziman û çandan (heta li ser şaristaniyan) heye; diyardeya duyem jî nîşan dide ku rola liv û tevgera axêveran bandorê li ziman û çanda wan jî dike. Îcar heta niha “*bandora liv û tevgera dagirkerên tûranî, romî û erebî ya li ser tevahiya zimanên aryayîniyadan*” nebûye mijara lêkolîneke zanistî ya xurt an jî xebateke wisan bi dest me neketiye; lewre em ê nikaribin bi nimûneyên heyî şopên vê texrîbkarî û tedhîşkariyê bişopînin.

Salixên çîrokî û mîtolojîk ên Şahnameyê qala êrişeke texrîbkar û tedhîşkar a Efrasyabê tûranî dikin; êdî nayê zanîn bê ka tûraniyên wê serdemê zimanekî aryayî diaxivîn an na, lê belê diyar e ku vê dagirkeriyê dexmeyerê mayînde li eniya zimanên aryayî yê kevnare xistiye, di encamê de çendek qelş û derz li îskelet û cendekê van zimanan ketine. Ferhengszazê pêşîn ê tirkan Mehmûdê Qeşxerî di “*Dîwanu Luxet’it-Turk*” de diyar dike ku Efrasyab û Alp Er Tûnga heman kes in; dibe ku ev gotin rast be û leqeba wî ya li ba aryayiyî wisan be.^{77 78} Her çawa hebe, ev kesayetê tûranî di mîtolojiya medopersî de wekî “*dijminê sermedî*” yê aryayiyî hatiye nîşandan; navê wî ligel bêbextên mîna Dehak û Skenderê romî tê kişandin. Hem Şehnameya Firdewsiyî hem jî vegotinên tomarkirî yê beriya vê berhemê navê Efrasyabî bi xerabî, nebaşî û wêrankariyê re yeksan digirin; hinek çavkanî wî wekî “*dagirkerê bênamûs*” û hinek jî wekî “*gumanbar û xedar*” bi nav dikin. Ji bilî şer û qirênên wî yê li dijî gelên din, wî li dijî Aryayê 10 şerên giran li dar xistine; di tevahiya van şeran de rik kutaye hêma û nîşaneyên dewletbûnê yê aryayiyî, çav berdaye saman û serwetên stratejîk, nexwestiye ku tu tiştêkî qenc li ser erdê aryayiyî bimîne ku rojek ji rojan bi kêrî wan were û jê sûd wergerin. Li hemberî wî Key Xusrewê medî rawestiyaye ku bi dadwerî, mirovdostî û xwezadostiya xwe hatiye naskirin.⁷⁹ Bi rastî divê bername, helwest û bertekên Key Xusrewî wekî doktrînekê bîn lêkolîn; armancên dijminê wî yê li ser çand û zimanê aryayiyî bi berfirehî bîn nîqaşkin.

Salixên mîtolojîk, agehiyên serdema klasîk û zanyariyên hevçerx hevraman in ku dagirkeriya Skenderê romî û zimanê pergala wî ya greko-romayî jî bi qasî çend sedsalekan zimanê aryaya qedîm di nava mengeneyeke sext de pelixandiye. Her wekî ku tê zanîn, şoreşa greko-romayî ya Skenderê romî ji sêgoşeya sînorî ya rojavayê welatê Aryayê dest pê kiribû û piştî şikandina hêzên aryayiyî, bandor li tevahiya nexşeya Aryayê kiribû. Lê belê divê bê zanîn ku êrişên Skenderî bi qasî yê Efrasyabî dijwar û xedar nebûne; carinan li welatên

⁷⁵ Ji bo tekstên bi pehlewiya dawîn binêrin: <https://www.azargoshnasp.net/languages/Pahlavi/pahlavi.htm>; dema gihiştinê: 21.06.2022; 18:14.

⁷⁶ Ehmedê Tefezulî û Gavriyêl Sergeyeviç Xromov, *Sasanian Iran: Intellectual Life*, bnr.: https://en.unesco.org/silkroad/sites/default/files/knowledge-bank-article/vol_III%20silk%20road_sasanian%20iran%20C%20intellectual%20life.pdf; dema gihiştinê: 21.06.2022; 17:27.

⁷⁷ Besim Atalay (2006), *Divanu Lugat’it-Turk*, Turk Tarih Kurumu Basimevi: Ankara: ISBN 975-16-0405-2, c. III, r 157.

⁷⁸ <https://en.wikipedia.org/wiki/Afrasiab>; dema gihiştinê: 25.03.2022; 15:09.

⁷⁹ <https://iranicaonline.org/articles/afrasiab-turanian-king>; dema gihiştinê: 25.03.2022; 21:35.

dagirkirî hêzên bîndest derxistine ser textan, li pey dadweriyeke rojavayî geriyaye û çav berdaye dilê gelên deveran; da ku bi awayekî mayînde bibe xwediyê erd û samanên wan. Wekî mînak, Skender bi jinên aryayîyan re zewiciye û hinek esilzadeyên wan peywirdar kirine; her çiqas pergaleke wî ya koledariyê hebûye jî, ji erênîyên welêt sûd wergirtiye. Dîsan jî dagirkerî dagirkerî ye û gelek wêrankariyên bêtelafî di giyan û cendekê sazûmana aryayî de pêk anîne. Gava mirov li rotaya êrişên wî dinêre, wisan xuya dike ku wî û peyrewên wî çand û zimanên li ser riya xwe qelandine; ne tesaduf e ku îro hemû zimanên aryayî yên pişaffî û windabûyî li ser riya wan in.⁸⁰ Her wisan piştî belavbûna îslamê, hêzên xilafeta erebî ji sînorên xwe yên dîrokî derketibûn; di navbera 40-50 salî de tevahiya nexşeya Aryaya qedîm (beşên sasanî û bîzansî) hingaftibû, li ser aryayîyan dîn, ziman û çanda xwe sepanibû, di encamê de hemû dem û dezgehên wan ên dînî, zimanî û çandî rûxandibûn. Bi rastî dijminahiya erebên pêşîn rasterast li dijî zerdeştîyê û hêmayên wê bûye; heta xelîfeyê duyem Emerê kurê Xetabî gelek pergalek medoparsî guhastine nava pergala îslamî. Wekî mînak: wî êpecek têgihînen leşkerî û rêveberiyê yên wê serdemê bi cil û bergên erebî bi kar anîne (esker, deskere, zûm/zome...). Lê belê êrişên herî tund ên li dijî ziman û çanda gelêrî di heyama emewîyan de dest pê kiriye û heta nîveka serdema ebasiyan berdewam kiriye. Bi gotineke din, ev pêvajoya dagirkirin, bicihbûn û guherandina demografyaya erdnîgariyê ji serdema xelîfeyê duyem dest pê kiriye û hetanî dawiya desthilatdariya ebasiyan jî berdewam kiriye. Sedemeke sereke ya ku bavê Siltan Silhedînî ajote Şamê jî ev nijadperestiya ebasiyan a bi destek û komeka tirkên kole bû. Îcar her çiqas ereban carinan misilmanên aryayî ji bo kar û barên xwe peywirdar kiribin jî, gava wan dîtiye ku aryayî bi dîn, çand û zimanên xwe re eleqedar dibin teqez ev hewldan tepeser kirine; wekî mînak: serfermandarê artêşa ebasiyan Ebû Mislimê Xoresanî yê kurd ji ber meyla wî li ser çand û zimanê xwe hatiye kuştin, malbata Bermekî ya ku wezîrtiya siltanên ebasî kiriye bi bihaneya wergerandina berhemên farsî hatine cezakirin û bi dehan serhildanên aryayîyan ên mafdar bi bihaneya “şu’ûbiye”yê, ango nijadperestiya tepeser kirine. Ji ber ku dînê îslamê li dijî hemû dîn û bawerîyan bû, pêşengên ereban bi rişdî li ser pergala ragihandinê, ziman û çanda gelên dagirkirî radiwestiyan, qedexeyên giran datanîn ser hewldanên zindîkirina ziman û çandên neerebî.

Ji aliyekî din ve êrişên moxolîyan û paşmayeyên wan ên îlxanî, tîmûrî, xezneyî, selçûqî, aqqoyûnî-qereqoyûnî, osmanî-qecerî jî zimanên aryayî tûşî belavbûneke bêtelafî kir; di encamê de bi dehan ziman û devokên wan ên hûr-gir derketin holê, her wiha gelek ziman û devokên wan jî têk çûn. Wekî mînak: demografyaya Azerbaycanê rastî pişaftineke ewqasî tund hat ku aryayîyên tirkbûyî îro ji her kesî zêdetir dijminahiya aryayîyan dîkin. Bêguman moxoloyan kevir li ser keviran nehiştin, hemû destkeftiyên aryayîyan ên heyama ebasiyan ji holê rakirin, hêmayên demografyayê wergerandin ser zimanê xwe, ligel hêza berxwedêr a aryayî hêza hişmend jî ji holê rakirin, dewraneke mîna Efrasyabî û hê jê xerabtir li aryayîyan jiyandin. -Ne tenê li deverên Azerbaycan, Îlam û Xoresanê- gava mirov li kûrahiya erdnîgariya Lekistan û Luristanê dinê re jî hêmayên wan ên heta roja îroyîn zindî hene, êlên tirknijad ên li nava aryayîyan çikandî berbiçav in, çendek navên cografîk ên ji wê heyama tarî hîn jî li ser piyan mane.

Heke mirov gotinê kurt vebire, Deştê Aryayê ya navendî ji ber dagirkeriyên tûranî, romî, erebî û moxolî hatiye pişaftin; hêzên aryayî yên tîkçûyî hertim xwe spartine deverên çiyayî û zimanên xwe parastine. Yek ji sedemên zindîmayîna zimanên aryayî yên zayendbar (ji wan peştûyî, sanskrîtî û bi sê şaxên ve kurdî) xwezaya wan a çiyayî û dijayetiya wan a li hemberî ragihandinên biyanî ye. Wekî mînak: devera Alanyayê ya ku îro bi osetî diaxive, -her çiqas hêza hera giran a artêşa rûsî û gurcî lê hatine çikilandin jî- bi sayeya zimanê xwe xweseriyek ji dewleteke mîna Rûsyayê standiye. Dîsa rola zimanê peştûyî di serkeftina desthilatdariya Talîbanê de hertim tê pêş çavan. Ji aliyekî din ve, rola sanskrîtîyê ya di

⁸⁰ <https://iranicaonline.org/articles/alexander-the-great-356-23-bc>; dema gihîştinê: 25.03.2022; 21:55.

rizgarkirina Hindistanê de nayê înkarkirin; her wisan rola serketina xweseriyên li başûr û rojavayê Kurdistanê li ser hêz û şiyana wan a zimanî bilind bûye.

Rizgarkirina zimanên aryayî ji mengeneya hind-ewropayî

Wekî ku tê zanîn, zimannasiya nûjen a ewro-amerîkayî piştî Ronenasê geşewe hatiye; ev jî tê wê wateyê ku bi geşedana Ronenasansa Ewropayê re nixê zanyariyên latînî nemaye. Wekî ku me di gotara xwe ya bi navê *“Keşfêke nû ji bo dîroka kurdan: “Di berhemên latînî de kurd û welatê wan Kurdistan -Awireke nûjen li dîroknasiya ewropî ya berî Ronenasê: Bikaranîna ferhengên latînî yê erdnîgariya Încîlê wekî çavkaniyên dîroka kurdan a kevnare-”*⁸¹ de jî diyar kiribû, bi betalkirin an jî paşguhkirina zanyariyên latînî sitemkariyêke mezin li kurdan hatiye kirin. Ji ber ku tapûya erdê Kurdistanê ya ku di nava erdnîgariya Încîlê de li ser navê kurdan tomarkirî jî hatiye betalkirin, heman tişt piştî rûxandina dûgela osmanî û qedexekirina wêjeya wê jî pêk hatiye û erdnîgariya Kurdistanê du caran hatiye înkarkirin: carekê li derve û carekê jî li hundir. Dîsa Komara Tirkiyayê bi qedexekirina zimanê osmanî re hemû zanyariyên osmaniyan ên derbarê kurdan de betal kir; bi vî awayî dîroka kurdan a digel osmaniyan hevpar bi biryareke neheq ji holê hate rakirin û qedera neteweyekê hate girêdan. Ji aliyekî din ve Xanedana Qecerî û Komara Îslamî ya Îranê jî serdemên hevrikên xwe (sefawî-zendî û pehlewî) sansûr kirine; hemû zanyariyên derbarê kurdan de bêjing kirine; bi vî awayî dîroka kurdan a digel parsiyan hevpar bi biryareke neheq ji holê rakiriyê û qedera neteweyekê girêdaye. Her çî ku tiştên Qeyseriya Rûsyayê, Yekîtiya Sovyetê, dewletên Ermenistan û Azerbaycanê kirine jî ji hovîtiyê zêdetir dişibihin barbariyêke faşîzan; ji dagirkirina Aranê ya sedsala 17an heta roja îroyîn bêserûşûnkirina ziman, çand û hêmayên kurdan berdewam e. Me di wê gotara navbihurî de bal kişandibû ser berhemeke ayînzan û rojhilatnasê reformîst, erdnîgar û xwezanasê frensî Samuel Bochartî (1599-1667); bêguman pirtûka Bochartî ya dubergî *“Geographia Sacra seu Phaleg et Canaan”* bandoreke kûr li ser şîroveya Încîlê ya sedsala 17an kiriye. Samuel Bochartê ku berhema xwe wekî çar pirtûkan amade kiriye, di destpêka pirtûka yekem de (pênc beşên pêşîn: 27 rûpel) qala Keştiya Nûh û erdnîgariya wê dike; bi rastî zanyariyên ku wî di sala 1646an de tomar kirine gelekî resen in, mirov dikare bibêje ku zanyarên serdema me hê bi van agehiyan nehesiyane yan jî heke pê hesiyabin jî bi zanatî paşguh kirine: *“Li gorî hinek nêrînên ku ez bi dilxwazî nêzikî rastiye dibînim, -ji ber ku gelek berhevkarên wê zanyariyê hene û hinekên wan ji Jeromeyî kevntir in- keştiya Nûhî ber bi çiyayên Gordiyayê hatiye guhastin ku ji niştecihên wê re Kardoxî tê gotin. Ev netewe wekî Kardeî, Kordîeî, Kordiyayî, Korduenî, Gordî, Kordeî, Kurdî û hwd tê zanîn; ev çiya jî wekî Kardû, Kardon, Kûrûd, Kardînûs, Kordîayûs û hwd tê naskirin. Tê gotin ku heya niha jî beşek ji keştiyê li Ermenistanê li çiyayê Gordiyan ketiye ku hin kesan tevahiya wê ji wir derxistiye. Her çiqas Aleksanderê Mezin van çiyayên Ermenistanê li şûna Gordiyan wekî Korkûran bi nav bike jî, di navbera vê gotinê û vegotinên wî de cudahiyeke ewqasî mezin tuneye. Ez bawer dikim ku wî qala niştecihên wan deveran (kardoxiyan) kiriye...”* (r. 20) Piştî ku Bochart zanyariyên beriya xwe radigihîne, wan rexne dike û şûnwarê kurdên kardûxî wiha şîrove dike: *“Ptolemeus çiyayên Gordenen û Gordiosê li ber çavkaniyên Dicleyê, gelê Kardûxî jî li nêzikê çemê Kurê, di navbera Kadeş û avên Mardistanê de destnîşan dike ku welatê hoz û tîreyên cihêreng ên Gordiyan e. Lê belê, tiştê teqez ew e ku Kardûxî li ber Dicleyê hene; bi rastî ne li ser çavkaniyan in, lê di nava sînoren Ermenistan û Aşûristanê de yan jî li welatê Hezbaniyan (Adiabene, Hewlêr O.M.) niştecih in ku deverên Kordya û Gordiyan ji hev nayên cudakirin...”* (r. 21) Ji beşa şeşem heta şanzdehem a pirtûka pêşîn derbarê erdnîgariya Babîlê de ye ku ji devera Şengalê dest pê dike. Nivîskarî pirtûka duyem ji Samiyan re veqetandiye; lê di beşa duyem de qala Îlamê û di beşa 12an de jî qala Dijleyê dike. Di pirtûka çaran de jî behsa Nemrûd (beşa 12an) û Neynewayê (beşa 20an) dike. Her çî ku mijara *“Madai”* ye,

⁸¹ <https://umiddemirhan.wordpress.com/2021/09/03/kesfêke-nu-ji-bo-diroka-kurdan-di-berhemên-latîni-de-kurd-u-welate-wan-kurdistan/>; dema gihiştinê: 10.05.2022; 23:40.

(ango med) ew jî di beşa 14an de (r. 219-225) derbas dibe: “*Heke hûn peyva erebî ya Mahat bipejirînin, -ya ku ez jê fêm nakim- Madai bêguman di her rewşê de neteweya Medê ye. Bi rastî pirtûkên Danyal û Estherî li her derê ji bo Med û Persan peyvên Paras û Madai digel hev bi kar tînin. Tiştê hewce nake ku meriv li ser rewşa Medyayê bibêje, ji ber ku ew rastîyeke pir naskirî ye.*” “*Li wê derê ji Medan re Arî û Aryanî tê gotin ku li nêzikê Kadeşê ye, ango beşa çiyayî ya Medyayê ye...*” “*Polybius bi awayekî balkêş behsa Ekbatanayê (Hemedan) dike û dibêje ku paytexta bajarên serdema navîn e, ew ji hemî paytextên din gelekî pêşdetir e. Dîmena wê cuda ye; xezîne, tirbên qralan û Perestgeha Anahîtayê li wir in...*” (r. 220-221)

Bi rastî gava mirov li xebatên hevçerx ên ewro-amerîkayî dinêre, derdikeve holê ku hema kurdan bi dûvçikê hespê peyayekî xwe ve girêdidin û xwe ji lêkolînên kûr rizgar dikin; her çiqas xwe ji lêkolînan rizgar bikin jî, “*darizandineke nedadwerane*” li ser kurdan ferz dikin, bêtir ku kurd teze xwe pêşkêş bikin û derveyî exlaqê darizandinê derbarê wan de “*biryareke dawîn*” derdixin. Me ev îtîrazê xwe di gotareke xwe ya bi navê “*Di berhemên latîni de Çiyayê Agiriyê wekî çiyayê herî bilind ê welatê kurdan*”⁸² de diyar kiribû û bal kişandibû ser dîsîplîna lêkolînê ya nivîskarên latîniyê ku nê kêmi rêbazên hevçerx e. Bi rastî di berhemên dîrokî yên latîni de gelek agehiyên kêrhatî hene ku piştî Ronasansê hatine paşguhkirin û divê dîroknasên kurd wan ji bo ronîkirina dewranek ji dewranên dîroka kurdî bi kar bînin. Her wiha me di wê gotara navbihurî de bal kişandibû ser berhemeke lêkolînerê finî Ericus Erici Tigerstedtî ya sala 1679an ku bi sernavê “*De inclutis montibus Ararat (Derbarê Çiyayên Navdar ên Araratê de)*” hatiye amadekirin. Ev teza zanistî bi giştî ji du beşan (36 rûpel) pêk tê; her beş jî bi reqemên romayî hatine parkirin ku beşa yekem li ser 8 paran û beşa duyem jî li ser 10 paran hatiye levakirin. Pirtûk di para yekem a beşa yekem de behsa şûnwarê Araratê dike; bi kurtasî dewsa Araratê ya coxrafi di navbera dirêjahiya 79 pileyan û berwariya 41 pileyan de nîşan dide. Tiştê pir balkêş ew e ku nivîskar di sala 1679an de qala bajarêkî li qûntara Çiyayên Agiriyê dike ku navê wî bajarokî wekî “*Çiyagri*” (Chiagri) tomar kiriye. Her wiha nivîskar û wergêrê skotlandî, zanyar û bijîjkê nûjdar Dr. Robert Kerr (1757-1813)⁸³ jî di berhema xwe ya bi navê “*A General History of Voyages and Travels*”⁸⁴ (*Dîrokeke Giştî ya Ger û Geştan*) de qala bajarê Chiagri dike ku heman şûnwarê navbihurî ye. Dr. Kerr behsa geşt û gera xwe û qasidê Papayê Vatîkanê yê bi navê Contarini dike ku ji Gurcistanê ber bi Araratê ve tîne û bi ser bajarokê Chiagriyê re derbasî Tewrêzê dibin. Dîsa balkêş e ku nivîskar bajarê Tewrêzê wekî Ekbatana (Hemedan) û paytextê qiraliyeta Ûzûn Hesenê Aqqoyûnî dide naskirin... (r. 132-133) Wisa e, ji heyama Tigerstedtî (1679) heta çapkirina vê pirtûkê ya sala 1811an bajarê Çiyayê Agiriyê hebûye ku şahidê wê zanyariyê jî gerokekî skotlandî û berhema wî ye. Di para duyem de Tigerstedt jî mîna Samuel Bochartî qala “*gordî*”, “*kardî*” û “*kardûxî*”yan dike û nîqaşên li ser şûnwarê Araratê şîrove dike. Di para sêyem de dibêje ku Ararat li Kordyeneyê ye ku di navbera welatên Ermenistan, Hezbanistan (Adiabene), Aşûrîstan û Neynewayê de ye. Di para çarem de nivîskar zanyariyên xwe dispêre Samuel Bochartî û hinekên din, her wiha dibêje ku Ararat li welatê Kordyeneyê ye; her wiha navên “*medî û îlamîyan*” (Madai & Elam/Medi & Elymai), “*med û parsan*” (Madai & Paras) û “*Babil û Kût/Qût*”ê (Babel & Cuth) bi hev re dikşîne. Di para pêncan de behsa nîqaşên li ser

⁸² <https://umiddemirhan.wordpress.com/2021/09/05/rupeleke-nu-di-diroka-kurdan-de-di-berhemeke-latini-ya-sala-1679an-de-ciayeye-agiriyeye-weki-welate-kurdan/>; dema gihiştinê: 10.05.2022; 23:59.

⁸³ Ji bo jînenîgariya Dr. Robert Kerrî li vê girêdankê binêrin: [https://en.wikipedia.org/wiki/Robert_Kerr_\(writer\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Robert_Kerr_(writer)); dema gihiştinê: 04.09.2021; 00:04.

⁸⁴ Ji bo PDFya berhema Dr. Robert Kerrî ya bi navê “*A General History of Voyages and Travels*” li vir bitikînin: https://books.google.com.tr/books?id=YVjm2VmuOlgC&pg=PA133&lpg=PA133&dq=chiagri&source=bl&ots=EHvE4IK7GT&sig=ACfU3U0nDtUsUjESEKouHD2LWRY4avrJBQ&hl=tr&sa=X&ved=2ahUKEwj0YqLiObyAhVCg_0HHQaiCekQ6AF6BAgMEAM#v=onepage&q=chiagri&f=false; dema gihiştinê: 04.09.2021; 00:05.

“Kardû, Karda, Korda, Gord û Gordî”yê dike; her wiha van peyvan bi bergindên wan ên erebî re berawird dike. Di para heftan de nivîskar zanyariyên xwe dispêre heciyekî fileh ê bi navê D. Leonh Kauroolff û dibêje ku “welatê <kurdên devera Gordyayê> di navbera Medya û Mezopotamyayê de dirêj dibe û digihêje Ermenistanê” Di para yekem a beşa duyem de dîsa dikeve nîqaşeke din; behsa <Zeylan/Seylanê (Zîlan), Serendîb, Kardû û Gordû>yê dike. Nivîskar hemû mijar û ihtimalan nîqaş dike û bi nêrînên misilmanan re berawird dike; di hevoka paşîn a para dehan de (beşa duyem) digihêje wê biryarê ku çiyayê Araratê li Gordyaya nêzikî Ermenistanê ye. Bi rastî nêzikî wan salan (1733) Agusti Thuani jî qala kurdên vê deverê dike: “Li milê çepê yê Maronya, Erzerom û Wana binefsî hem gelên Ermenistanê hem jî parêzgarên kurd ên ku li nêzikî Gola Tûşpayê û çavkaniyên Mardistanê dijiyan amade bûn (In sinistri Maroniae, Erzirumi, et Vanni purpurati stabant cum utriusque Armeniae gentibus, et Curdorum praefectis, qui circa Tospitem lacum et Martianam paludem habitant, cūque attributus erat summus castrorum praefectus).”⁸⁵ Divê bê zanîn ku “Mardpetakan, herêmeke dîrokî ya Ermenistanê bûye; sînorên wê ji Mîrekiya Anjewasî ya li Korduyene ya li başûrê Gola Wanê dest pê dikir û heta Siunika li bakurê çemê Erez diçû. Navçeyên wekî Mardastan (axa Mêrdan), Bûn Mardastan (axa sereke ya Mêrdînan), Çuaşrot, Tornavan, Ercîşakovit, Xulanovit, Alanrot, Krçunik, Nexçewan, Garnî û mîrekiya Ancaxî Jor tê de hebûn; di heman demê de bajarên Marakan (warê Medan), û Maravan (bajarê Medan) jî di bin serweriya wê de bûne.”⁸⁶

Ji aliyekî din ve hetanî serdema Îsa Mesîh eleyhiselamî ewropîyan tiştêkî bi navê ayîna yekxwedayî (dînê semawî) nas nekiriye, her wiha nehatiye tomarkirin ku ayîneke yekxwedayî bûye pergala wan a civakî; mîtolojî û dîroka wan nîşan dide ku pûtperest, heykelperest û xwedênenas bûne. Wisan e, çima ev gelheya xwedî şaristanî û ayînên esmanî (aryayîniyad) bi dûvçikê komeke pûtperest ve bê girêdan ku Karnameya Erdeşîrî vê komê wekî “dijxwedayî” (derqanûnî, bîj û dijxwezayî) bi nav dike? Ji bo bersivandina vê pîrsê pêwistî bi nirxandina ewropaperestiyê (eurocentrism) heye: “Ewropaperestî meyleke nîqaşbar a şîrovekirina dîrok û çandên civakên ne-ewropî ye ku tenê bi çavdêrî û perspektîfa ewropî (yan jî rojavayî) li zanyarî û ramanan dinêre. Bi rastî geşedana ewropaperestiyê pîr kevn e; jixwe dîroknasê yûnanî Herodot hê di sedsala 5an a BZ de behsa hozên asyayî yên “barbar” dike, hem pesnê dide endazyariya wan a sipehî hem jî wan bi hîçkirina takekesiya (ferdiyeta) ewropî tawanbar dike. Îcar du taybetmendiyên hevpar ên ramana ewropaperestiyê hene: 1. Sivikatî bi civakên ne-ewropî yên ku -li gorî wê- ji rojavayîyan kêmtir in; paşguhkirin an jî daxistina nirxên wan ên civakî, çandî û zimani 2. Sivikatî bi tevger, dab û nêrîtên civakên asyayî û afrîqî; nirxandina dîroka civakên ne-ewropî tenê ji bo mebestên “berfirehkirina Ewropayê” û bandora şaristaniya wê.”⁸⁷

⁸⁵ Jac. Augusti Thuani, *Historiarum sui temporis tomus primus*, (bi latîni), S. Buckley: Londini, 1733, c. 4, r. 366.

https://books.google.com.tr/books?id=ytVYTDSRJWMC&pg=PA366&lpg=PA366&dq=martianam+paludem&source=bl&ots=4jqhHUPuuk&sig=ACfU3U2ItlVbu9GekGORp8dsJsmAFmEUsQ&hl=tr&sa=X&ved=2ahUKEwiA_a4zeHyAhVGhf0HHZe7Cd8Q6AF6BAgLEAM#v=onepage&q=martianam%20paludem&f=false; dema gihiştinê: 03.09.2021; 04:08. Her wiha bnr.: *Servaas Galle, Sibylliakoi chrēsmoi, hoc est, Sibyllina oracula ex veteribus codicibus emendata, ac restituta et commentariis diversorum illustrata, operâ & studio Servatii Gallæi : accedunt etiam oracula magica Zoroastris, Jovis, Apollinis, &c. : Astrampsychi Oneiro-criticum, &c. græce & latine, cum notis variorum*, apud Henricum & viduam Theodori Boom, 1689, c. 2, r. 150-159;

<https://books.google.com.tr/books?id=IW1eAAAAcAAJ&pg=PA157&dq=Martianam+paludem&hl=tr&sa=X&ved=2ahUKEwiDIKqsz-HyAhWMQvEDHcOoADAQ6AEwCHoECAUQAg#v=onepage&q=Martianam%20paludem&f=false>;

dema gihiştinê: 03.09.2021; 04:18.

⁸⁶ <https://en.wikipedia.org/wiki/Mardpetakan>; dema gihiştinê: 03.09.2021; 04:31.

⁸⁷ <https://www.encyclopedia.com/history/dictionaries-thesauruses-pictures-and-press-releases/eurocentrism>; dema gihiştinê: 19.03.2022; 19:34.

Di rastiyê de ev her du taybetmendiyan ewropaperestiyê yên hevpar xwe dispêrin du sedemên ne-exlaqî: 1. Ewropaperest dizîn û talankirina civakên ne-ewropî wekî mafekî rewa dibînin; da ku pêwistiyên xwe bi rêbazên nerewa ji slavî, afrîqî, latîni û asyayîyan dabîn bikin pêlîstokên xwe yên ramanî-madî bazarê dikin. (Mînaka serdema me: firota teknolojiyê û kontrolkirina nerewa û belaş bi riya înternet û peykan.) 2. Ewropaperest bîr û baweriyên xwe yên kevn dişînin nava civakên ne-ewropî û pêlîstokên xwe yên kevn hinarde dikin; ne-ewropîyan bi bermayeyên xwe û bi van pêlîstokên kevn kedî dikin, raman û tevgerên wan ên ne-ewropî dişibihînin xwe. (Mînaka serdema me: mijûlkirina beşeke civakê bi bîrdoziyên pêşketî yên wekî demokrasî, mafnasî, femînîzm û lîberalîzmê; handana beşekê jî bi bîrdoziyên qedexekirî û paşvemayî yên wekî nijadperestî, bêdadî, şeytanperestî û terorîzmê ku heyamek ji heyaman bûbûn teşqeleya serê ewropîyan.)

Li gorî resenî û pişaftinê polînkirina zimanên aryayî:

Wekî ku di zanyariyên jorîn de hate ravekirin, vedîtina van belgeyan nû pêwist dike ku zimanên aryayî ji nû ve bîr hilsengandin, rojanekirin û sererastkirin. Ji aliyekî din ve, zanyariyên derbarê kurdolojî, îranolojî û hindolojiyê xwe dispêrin lêkolînên kevn ên serdema dagirkeriya sedsala 18, 19 û 20an; di tevahiya van xebatan de nûnerên zimanên aryayî yên wekî osetî, peştûyî û kurdî qet beşdarî nirxandinan nebûne. Madem ku -wekî rastiyêke dîrokî-tevahiya zimanên aryayî zayendbar û tewangbar bûn, divê li ser vê bingehe teorî bê avakirin; piştî pêvajoya dîrokî ya her zimanekî bi awayekî serbixwe bê kolandin û sedemên têkçûna zayendbariyê bîr vedîtin ku ev kar dikeve ser milê zanyarên aryayîniyad, ne ku dikeve ser milê pisporên biyanî yên ku kevneşopîya dagirker didomînin.

Bi me, -ji ber çend sedeman- dabeşkirinên kevneşopî yên rojhilatnasan hem ne li gorî pîvanên zanistî ne hem jî ne li gorî dadweriya zanistê ne: 1. Ev ziman bi rizamendiya dewletên qaşo neteweyî hatine polînkirin; taybetmendiyan bilind ên zimanên kurdî, osetî, peştûyî û belûçî hatine paşguhkirin. 2. Di heyam û pêvajoya lêgerînên arkeolojîk de nûnerên fermî û pispor ên gelek zimanên aryayî nehatine beşdarkirin; tekst û materyalên destkeftî bi şahidî, beşdarî, şîrove û pisporiya wan nûneran nehatine nirxandin, vereşandin û polînkirin. 3. Arşîv, mûze û pirtûkxaneyên dewletên neteweyî yên ku zimanên aryayîniyadan bi rê ve dibin, ji bo xebatên zimanî, dîrokî, arkeolojîk û etnografîk girtî ne, yan jî bi ewlehiyê pir bilind sînorkirî ne. 4. Ev nêzikî du sed salî ye ku dewletên neteweyî yên li ser nexşeya Medistana kevnare avakirî bi zanatî û dijminane berhem û bermayeyên zimanên aryayîniyadan ji holê radikin, naveroka destkeftiyên berovajî dikin û ji bo rewakirina mebestên xwe bi gelên xwecihî yên aryayîniyad re şer dikin, komkujiyan pêk tînin.

Sedemêke din a vê pêwistiyê jî du rastiyên zanistî ne: 1. Kurdîstana li Rojhilata Navîn dergûşa şaristanî û mirovahiyê ye 2. Zimanên Avesta û Gatayan mîna du cewiyan dişibihin hev. Lewre divê mirov bi ruh û perspektîfêke pîvanên zanistî û dadweriya zanistê li mijara polînkirina zimanên aryayîniyad binêre. Jixwe lêkolînerê kurd Fuad Heme Xurşîd diyar dike ku hesabandina zimanê kurdî di tofa zimanên hind-ewropî de xwe dispêre sedemine nezaniyê û ewropîyan ev zanyariyên xwe sipartine zanyarên xwemalî yên wekî Jarl Charpentier (*The Original Home of Indo-Europeans*, B.S.O.S., Vol. IC, 1926-28, r. 149) û James Henri Brasted (*Tarîx 'ul- 'Usûr 'il-Qedîmeh*, wergera Dawid Qurban, Beyrût, 1926, r. 135). Vî zimannasê kurd derbarê rêzbenda zimanî ye tofa zimanên hind-ewropî de xebateke kûr amade kiriye; pêwendiya zimanê kurdî ya bi van zimanan re baş daye nasandin û hin rastiyên dîrokî derxistine ber nîqaşê: “Arkeologan bala xwe daye tevgereke hevpar a şaristaniyêke mirovahiyê ya kevnare ku piştî serdema kevîrîn a nû li ser aqareke pir fireh belav bûye; wan dîtîye ku vê şaristaniyê li ser zemîne cîhana kevnare ya wekî Romanya, başûrê Rûsyayê, Sûs, Belûçistan, Hindistan, Tirkmenistan û Kurdîstanê heyamek bihurandiye. Di encama vê yekê de zanyar gihaştine wê biryarê ku bêguman ev şaristaniya hevpar divê ji aliyê neteweyekê ve

hatibe avakirin; ji ber ku nişaneyên vê şaristaniyê ji Hindistanê heta Ewropayê belav bûbûn, wan li hev kir ku navê vê neteweyê bikin hind-ewropî."⁸⁸

Zimanên aryayî yên zayendbar û pişaftî

Di serdema zimanên aryayî yên nû de êdî gelek ziman mirine û li pey xwe zaravayên pişaftî hiştine; zimanên zindî jî bi serê xwe bûne malbateke serbixwe. Zimannasiya ewro-amerîkî zimanên rojhilatî li ser bakur-rojhilatî û başûr-rojhilatî dabeş kirine; her wiha zimanên rojavayî jî li ser bakur-rojavayî û başûr-rojavayî pareve kirine. Li gorî vê dabeşkirinê, li bakur-rojhilatê xaka aryayînişadî zimanên wekî "*muncî, oroşorî, osetî (zaravayên îronî, digoronî/digorî, kasî), peştûyî, yexnabî, zimanên pamîrî (bertengî, îşkaşmî, rûşanî, sengleçî, serîqolî, şuxnanî, wexî, vancî, yidxî, yezgulamî, zîbakî...)*" derketine; lê tenê osetî û peştûyî xurt an jî zindî mane. Her wiha li başûr-rojhilatê erdnîgariya wan jî zimanên wekî "*ormurî, peraçî*" çêbûne û êdî zimanên mirî ne. Her çî ku li bakur-rojavayê ye, zimanên wekî "*azeriya kevn, belûçî, başkurdî (başkerdî), gîlekî, kurdî (kirmanckî [zazakî/dimilî], goranî, hewramî, kurmanckî, soranî, kelhûrî, feylî, şêxbizîni, lekî), mazenderanî, sengeserî, şêwezarên aryayîya navîn (aştiyanî, ebûzeydabadî, gazî, nayînî, netenzî, sîwendî, sohî, wefsî, xûnsarî, yezdî...), talişî*" çêbûne; ji van zimanan tenê zimanên "*beluçî, başkurdî, gîlekî, kurdî, mazenderanî, sîwendî, talişî*" zindî ne. Îcar li başûr-rojavayê jî zimanên wekî "*deriya zerdeştî, farsî (derî, tacîkî, hezaregî), kumzerî, lurî (bextiyarî, xuremabadî, kohgîluyî, bala garivayî), şêwezarên Farsê (dîwanî, ebdoyî, lerî, kûrûşî, korûnî...), tatiya cihûyan, tati*" pêk hatine; ji van zimanan jî "*farsî, derî, lurî, ebdoyî, korûnî, tati*" gihiştine roja îroyîn.⁸⁹⁹⁰

Wisana e, divê zanyariyên kevn bîna rojanekirin û ji nû ve bîna nirxandin; jixwe erdnîgariya heyî jî ve yekê pêwîst dike. Îro erdnîgariya zimanên zayendbar ên aryayî guheriyê: *zimanê osetî* (bermayeya sakayî) derbasî bakur-rojavayê Deryaya Hezareyê bûye, *zimanê peştûyî* (bermayeya sakayî) li Xoresana kevnare çikiliye, *zimanê kurdî* (bermayeya avestayî) li xaka yekpare ya Kurdistanê, Kafkasya, Anatolyaya Navîn û rojhilatê Deryaya Hezareyê li ber xwe dide û *zimanê sanskrîtî* (cêwiyê avestayiyê) jî li parzemîna Sînd-Hindistanê dijî. Tara (xîmê) avahiya zimanên aryayînişadî di navbera van çar goşeyan de ye; lewre divê hosta û mamosteyên zimanê kurdî (her wiha zimanên din ên aryayînişadî) li gorî vê tarê şakûlên xwe girêdin.

Wekî ku me di gotara xwe ya bi sernavê "*Şûnwara zimanê kurdî li ser etlesa zimanên cîhanê de*" jî gotibû, pêwîstî bi teoriyeke nû heye û divê zimanê medî (zimanê kurdî yê kevnare) wekî bîngehê tevahiya zimanên aryayî were dîtin, ne ku devokên pişaftî yên medî wekî bîngehê zimanên aryayî.⁹¹ Lewre em ê di çarçoveya vê nêrînê de zimanên aryayî dabeş bikin.

Gava li ser nexşeyê cîhanê li şûnwara zimanên *kurdî, osetî, peştûyî* û *sanskrîtî* bê nihêrtin, wêneyekî çarkujî (çargoşeyî) tê ber çavan û mirov dikare van her çar goşeyan bi têgihînên bîrkariyê yên wekî A, B, C, D bi nav bike. Îcar li kujê Ayê (bakur-rojavayî) zimanê osetî, li kujê Byê (bakur-rojhilatî) zimanê peştûyî, li kujê Cyê (başûr-rojavayî) zimanê kurdî û li kujê Dyê (başûr-rojhilatî) jî zimanê sanskrîtî bi cih dibe. Sedemeke ve pêwîstiyê zayendbariya sê zimanên ve tofê ye (*kurdî, peştûyî* û *sanskrîtî*) ku genetîka zimanê kevnare yê aryayînişadî di hewîne. Li vir divê zimanê osetî yê bêzayend bi kurtî bê ravekirin ku di xebatên pêştir de sedemên têkçûna zayendariya wî bîna destnîşankirin.

⁸⁸ Fuad Heme Xurşîd (1989), *Zimanê kurdî û belavbûna cografî ya zaravayên wî* (beşa yekem), kovara Têkoşer a Yekîtiya Karker û Xwendekarên Kurd li Belçîkayê, hejmara 32an, r. 18-22.

⁸⁹ https://ku.wikipedia.org/wiki/Zimanên_îranî; dema gihiştinê: 20.03.2022; 01:40.

⁹⁰ https://en.wikipedia.org/wiki/Iranian_languages; dema gihiştinê: 20.03.2022; 01:35.

⁹¹ <https://umiddemirhan.wordpress.com/2022/02/09/sunware-zimane-kurdî-li-ser-etlesa-zimanen-cihane/>; dema gihiştinê: 16.02.2022; 04:17.

Zimanê kurdî: movika pišta “Ayriyanê Vaîjah”ê

Di nivîsarên avestayî de welatê efsaneyî yê aryayînijadan wekî “*Airiian*□*m vaē*□*ō*” (bi aryayîya navîn: “*Ēranwēz*”) derbas dibe; her çiqas têgihîneke dînî û efsaneyî be jî, xuya ye ku di afirandina ramana “*Ēranşehr*”, ango “*welatê aryayîyan*” de roleke giring lîstîye.⁹² Bêguman ev erdnîgariya berfireh a “*Ayriyanê Vaîjah*”ê ji heyama dagirkirina Skenderê makedonî û pê ve her ku diçe biçûktir dibe. Her çiqas dagirkerên romayî ji xaka aryayîyan hatibin qewartin jî, dagirkerên paştir beşa hera giring a nexşeyê bi navên cuda li ser xwe tapû kiriye. Tûranî ji serdema belavbûna îslamê û pê ve ji sînorê aryayî-tûranî (her du çemên Seyhûn û Ceyhûnê) derbas bûne û tevahiya bakur û rojavayê “*Ayriyanê Vaîjah*”ê bi rê ve dibin; her wiha erebên ku di belavbûna îslamê de tevahiya erdê aryayîyan dagirkiribû jî li başûrê nexşeyê akincih bûne. Bi vê dagirkirinê re gelên deverên dagirkirî bi tevahî hatine pişaftin û hinek navên nû wergirtine; wekî mînak: gelê azerî yê aryayînijad êdî pênaseyeke tirk û dijaryayî wergirtiye, gelên aryayînijad ên li zozanên Xoresana mezin wekî gelên tirkînijad tên naskirin. Dîsan sînorê aryayî-erebî yê ku di xeta Libya, Misir, Hebeşistan, Filistin, Urdun, Uman û Yemenê de hatibû kişandin, bi tevahî têk çûye; êdî qala aryayîyan li van deveran nayê kirin.

Di pêvajoya dîrokê de têkçûna serweriya aryayîyan bûye sedem ku îsoglosa aryayî-slavî daliqe Aranê û îsoglosa aryayî-tûranî dakeve ser sîngê Aryayê; her wiha îsoglosa hindoaryayî bigihêje Sîstan-Belûçistanê û îsoglosa erebo-samî jî derkeve Şam û Iraqê. Dîsan di vê pêvajoyê de zimanê aryayînijadan rastî gelek guhertin û pişaftinan hatiye; wisan dixuye ku zimanê kurdî bûye movika pišta erdnîgariya aryayînijadan û zayendbariya xwe parastiye. Baskê rastê yê zimanên zayendbar ên hindo-aryayî ji xeta peştûyî, pencabî, leşkerî/urdûyî dest pê dibe û ber bi rojhilatê ve (erdnîgariya sanskrîtiyê) diçe; baskê çepê yê zimanên zayendbar ên ewro-aryayî ji xeta rûsî, ukraynî, romenî, bulxarî û yûnanî dest pê dibe û ber bi rojavayê ve (erdnîgariya latîno-germeniyê) diçe. Her wiha mengeneyeke erebo-tûranî jî ji bakur û başûr ve erdnîgariya aryayînijadan hildaye bin pest û fişareke domdar.

Zimanê kurdî yê ku bûye movika pišta zimanên aryayînijadan zayendbariya xwe ya tam di zaravayên kirmanckî (zazakî-dimilî) û hewramî de parastiye ku her du jî di bin tofa zaravayê goranî de hatine polînkirin. Her çî ku zaravayê kurmanckî yê nîvpişaftî ye, ew jî wekî çîmentoya di navbera zaravayên kurdî de ye û ji aliyê gelheya herî mezin a kurdan ve tê axaftin. Zaravayê şêxbizinî yê ku wekî devokeke kelhuriyê tê polînkirin, derbasî bakurê rojavaya zaravayê kurmanckî bûye; lê devoka feylî ya kelhurî li başûr û başûrê rojhilata Kurdistanê bi cih bûye. Hewramiya ku navenda wê Hewramantext e, ji doraliya xwe ber bi Kerkûk û Mûsilê dadikeve. Zaravayên kelhurî, lekî, lurî û belûçî ji Kirmaşanê dest pê dikin, bi ser deverên Lekistan, Luristan û Belûçistanê re digihêjin navenda Pakistana îroyîn. Zaravayê kurmanckî di nava zaravayên din ên kurdî de roleke navendî dilîze; erdnîgariya wê ji dirêjahiya Aranê dadikeve Hewlêrê û ji berahiya Semsûrê digihêje Urmîyeyê. Divê bê zanîn ku du getoyên kurmanckî axêvan jî hene ku li rojhilat û rojavayê Kurdistanê cih girtine: kurdên Anatolyayê û Xoresanê. Zimanê kurdî yê wêjeyî demeke dirêj di destê zaravayê goranî de bûye; lê belê bi domana demê re li ser devokên hewramî, kirmanckî, sarlî, bacelanî û şebekî belav bûye. Devokên hewramî, sarlî, bacelanî û şebekî di bin bandora soraniyê de her roj kêmtir dibin; her wiha devoka kirmanckî jî di bin bandora zaravayê kurmanckî yê kurdî û tirkiya Anatolyayê de ber bi pişaftinê ve diçe. Di dawîya sedsala 19an û pê ve her du zaravayên kurdî kurmanckî û soranî geşedaneke berbiçav bi dest xistiye; sedema vê geşedanê pêkhatina komeke rewşenbîrên kurd e ku li Stenbolê dijiyan û haya wan ji tevgerên neteweperwer ên Ewropayê hebû. Her wiha pêkhatina çend navendên rêveberî û serhildanên sedsala 20an jî roleke sereke di vê geşedanê de lîst; mirov dikare di vê bareyê de nimûneyên wekî Keyaniya Kurdistanê (Silêmanî, soranî), Komara Çiyayê Agiriyê (Bazîd, kurmanckî),

⁹² Vardan Voskianian, *Etymology of the word Iran*, bnr.: <https://aspirantum.com/blog/iran-etymology>; dema gihiştinê: 29.06.2022; 00:39.

Kurdistana Sor (Kafkasya/Rûsyaya sovyetî, kurmançî), serhildanên Şêx Seîd û Seyid Rizayî (bakurê Kurdistanê, kurmançî-kirmanckî), Komara Mehabadê (Mehabad, soranî) rêz bike. Qeyseriya Ûris a ku dixwest Aran û bakurê Kurdistanê dagir bike, gelek materyalên kurmançî berhev kirin û dibistana yekem a kurdnasiyê li paytext St. Petersburgê ava kir. Her wiha ji Ingilistan û Fransaya ku bi ser ereban re gihîştibûn başûrê Kurdistanê, inglîz bi soraniyê re û fransî bi kurmançiyê re eleqedar dibûn. Mixabin ji ber şovenîzma parsîaxêvan zaravayên kurmançî, hewramî, kelhurî, lekî, lurî û belûçî yên kurdî nivîşkan man; rastî pişaftineke tîr hatin û heta van dawiyên di navbera çakûç-sindanê Îran û Pakîstanê de pelixîn.

ZIMANNASIYA KURDÎ YA GIŞTÎ

Zimanê kurdî alava axaftinê ya gelê kurd e ku zanîn û qabiliyetên wan nîşan dide; gotindar û guhdarên kurdîaxêv vî zimanî di navbera xwe de wekî pireyêke pêwendiyên bi kar tînin. Di encamê de kurdîaxêv bi vê amûrê raman, hest, xwestek, gilî-gazind, hîpotez, teorî û hemû tiştên xwe yên vegotinê radigihînin.

Îcar zimannasiya kurdî ya giştî şaxeke zanistê ye ku zimanê kurdî ji aliyê rêziman, dengsazî, dengnasî, peyvsazî, peyvnasî, hevoksazî, hevoknasî, watesazî, watenasî, rewanbêjiyê ve vedikole; bi vî awayî sazûman, watedayîn, hêmayên nimandî, peyamşandin, hêza ragihandinê ya zimanê kurdî eşkere dike. Wisan e, zimannasiya kurdî vekolîna tevahiya pergalek zanînê ye ku bersivê dide çendek pirsên wekî *“zimanê kurdî çawa hatiye avakirin?”* *“beşên avahiya zimanî kurdî çi ne?”*, *“beşên zimanê kurdî bi kêrî çi tînin û çi peyaman didin?”*, *“beşên zimanê kurdî li gorî dem û rewşê çi wateyan werdigirin û çawan diguherin”*, *“bi domana demê re şêwaz û wate çawan diguherin û digihêjin nîşên peyhati?”*

Bêguman zimannasên kurdî piranî li ser xwezaya zimanê kurdî dixebitin, wan bi zimanên din re berawird dikin, li ser etlesa zimanên cîhanê nexşeya biyolojîk-organîk diyar dikin û bersivê didin hinek pirsên wekî *“di navbera zarava û devokên zimanê kurdî de çi taybetmendiyên hevpar hene?”*, *“zarava û devokên zimanê kurdî çawan ji hev cuda dibin û digihêjin binaşeyê hevpar”*, *“ev cudahî û hevparî heta çi radeyê rêkxistî û têkuz in?”*, *“gelo mirov dikare van cudahî û hevpariyên bi nimûneyan şirove bike?”*, *“zarok çawan hînî kurdiya zikmakî dibin û astên hînbûn-fêrkirinê çawan tînin kemilandin?”*, *“kurd çawan hînî zimanê duyem, sêyem... dibin?”*, *“biyanî çawan fêrî zimanê kurdî dibin?”*, *“mirov çawan dikare zimanê kurdî hînî biyaniyan an jî kurdên biyanîziman bike?”*, *“çi tişt bandorê li ser guherîn an jî pişaftina zimanê kurdî dikin?”*, *“kesên ker, kor û lal çawan hînî zimanê kurdî dibin?”*, *“sînorên zimanê kurdî çi ne û kîjan sînor dikarin zimanê kurdî biguherînin?”*, *“dema ku mirov bi zimanê kurdî peyaman hildiberîne, çawan vediguhêze guhdarê xwe yê kurdîzan?”*, *“pêvajoya rêzkirina peyamên kurdî çawan tê plankirin û rêbazên hevpar ên hilberandina peyamên kurdî çi ne?”*, *“gelo çi pêwendî di navbera hiş, ziman, dil û hestên kurdîaxêvan de hene?”*, *“kurd çawan ji hev fêm dikin û çima dikevin nava nakokiyên?”*... Ji van pirsan diyar e ku zimannasên kurdî ne tenê ew kes in ku ji bilî zimanê xwe yê zikmakî çendek ziman digel rêzimanên wan dizanin an jî evîndarên mijarên zimanî ne, parsenga devê xwe dizanin, her gotina xwe baş dipîvin-diedilînin û listikvanên vê qadê ne; digel ku ev taybetmendî xisletên zimannasên kurdî in jî, roja îroyîn ew bi rêbazên zanistî çavdêriyan li ser zimanê kurdî dikin, hîpotez û teoriyan dihûnin-diafirînin û zimanê kurdî ji qeyranên zimanî rizgar dikin û bi pêş ve jî dibin. Wisan e, zanista vekolîna zimanê kurdî ji naskirina dangan, rêziman û wateyê wêdetir e; gava mirov dikeve nava kûrahiya babetên zimanê kurdî, xwe li xaçerêyekê dibîne ku hema hema riyên tevahiya disîplînen zanistî lê vedibin.

Beşên zimannasiyê yên zanîngêhên kurdan avahiya zimanê kurdî li gorî çendek aliyên sereke ve vedikolin: dengsazî, dengnasî, peyvsazî, peyvnasî, hevoksazî, hevoknasî, watesazî, watenasî, rewanbêjî⁹³.

⁹³ <https://en.wikipedia.org/wiki/Linguistics>; dema gihîştinê: 23.12.2023; 23:33.

Îcar *dengsaziya kurdî* hem pêvajoya pêkhatina dengên axaftinê yên kurdî di laşên mirovî de hem jî hêma û tevgerên hevwater yên zimanê îşaretan ê kurdîaxêvan kêmlibat vedikole; lê *dengnasiya kurdî* li ser pergala dengên bilêvkirî yên kurdî xebatan dimeşîne. *Peyvsaziya kurdî* ya ku li zanîngehan tê fêrkirin rêbaz û pêvajoya çêkirina peyvên vedikole; *peyvnasiya kurdî* pênesakirina cureyê peyvên dariştî (çêkirî) yên wekî veqetandek, navdêr, cînavk, rengdêr, daçek, hoker, lêker û baneşanê vedikole. Dîsan *hevoksaziya kurdî* şêwazên sazkirina hevokên kurdî vedikole; lê *hevoknasiya kurdî* hêmanên hevokê yên wekî kirde, pêveber û têrkerê pênase dike; *watesaziya kurdî* kêmasî û cihêrengiyên wateyî yên peyvên vedikole, wateyên şaş sererast dike, wateyên peyvên nûdariştî diyar dike û wan rojane û pênase dike; lê *watenasiya kurdî* li ser wateyên ji mêj ve di zimên de pêkhatî û cureyên wan ên wekî diwate, hevwater û nêzwate lêkolînan dike. Her çî ku *rewanbêjiya kurdî* ye, ew jî li ser bikaranîna zimanê kurdî ji hemû aliyan ve lêkolînan dimeşîne; hem li ser rastaxaftina kurdî (fesaheta kurdî) hem jî li ser xweşaxaftina kurdî (belaxeta kurdî) dixebite; lê belê *rewanîsaziya kurdî* di çarçoveya rêbazên zimên de hertim zimên rojane dike, peyv û wateyan bêjing dike, bergehên pêşketî dide pêşiya zimên û zindîtiya wî diparêze.

Li dezgehên perwerdehiyê yên kurdî bi awayekî pisporane zimanê kurdî tê hilsengandin û ji aliyê çend dîmen û çarçoveyan ve zimanê kurdî, zarava, devok û hemniyadên wê tînin nirxandin: *zimannasiya dîrokî* (historical linguistics), *civaknasiya zimên* (sociolinguistics), *giyannasiya zimên* (psycholinguistics), *mirovnasiya zimên* (ethnolinguistics/anthropological linguistics), *zaravanasî* (dialectology), *zimannasiya jimarekirî* (computational linguistics), *zimannasiya hişmendiyê* (neurolinguistics).

Ji ber ku zimanê kurdî taybetmendiyêke bingehîn a nasnameya kurdbûnê ye, zimannasiya kurdî jî xudanê gelek pêwendiyên rewşenbîrî ye; di vê çarçoveyê de bi gelek disîplînên din ên wekî mirovnasî, civaknasî û zanistên xwezayî re dixebite: felsefe, wêje, perwerdekariya zimên, giyannasî, fîzîka akûstîkê, zindînasî (laşnasî, mêjînasî), zanistên komputerê, endazyariya komputerê, pizîşkî (çareseriya nexweşiyên axaftinê)...

Armanca sereke ya fêrkirina zimannasiya kurdî ew e ku li ser asteke zanistî ya bilind zimanê kurdî û dorhêla wê bînin vekolan, pîvandî û pêşdebirin; lewre zimannasê kurdî di pêvajoya perwerdehiya xwe de gelek warên zanistî yên cihêreng bi kar tînin: perwerdekariya zimanê kurdî, patolojiya axaftinê, senteza axaftinê, navgînên zimanê xwezayî, motorên lêgerînê yên wergera dijîtal a kurdî, wergera dadweriyê ya dadgehên kurdan. Bêguman hemû cureyên nivîsandina kurdî, sererastkirina nivîsan û kar û barên weşandinê qada xebatê ya zimannasên kurdî e. Zimanê kurdî pergaleke zanî û qabiliyetan e ku di navbera gotindar û guhdarên kurdîaxêv de pîreyêke pêwendiyên ava dike; di encamê de kesên kurdîaxêv bi amûra vî zimanê hevpar raman, hest, xwestek, gilî-gazind, hîpotez, teorî û hemû tiştên vegotinê radigihînin.

ZARBÊJÎ WEKÎ KANA ZIMANÊ KURDÎ

Pênase û girîngiya zarbêjiyê di çarçoveya zimên û zimannasiyê de

“Zar û ziman” cotepeyveke hemwater ye ku her peyvek bi serî xwe heman wateyê dide; lewre dema ku navê rojnameya “Zarê kurmançî” hatiye hîlbijartin, weşangeran dizanibûye ku ev nav tê wateya “zimanê kurmançî” jî.

Bêguman her ziman bi riya “zimanê gelêrî yê zindî”, “zimanê nivîskî yê kevneşopî” û “zimanê fermî yê rojane” tê parastin û bipêşxistin; her wiha tunebûna yek ji van beşan wî zimanî qels dike. Îcar zimanê gelêrî yê zindî ji aliyê kesên bi navê “zarbêj” ve ji nifşekê ber bi nifşên peyhatî tê veguhastin û navê vî pişeyî jî “zarbêjî” ye. Zarbêj ne tenê ew kes in ku zimanê devkî yê neteweyekê vediguhêzin; ew di heman demê de afirîner û veguhêzên

berhemên hunerî yên gelên xwe ne, bîra civakê û berdevkên zimanên xwe ne jî.⁹⁴ Ji berhemên zarbêjiyê re “zargotin” tê gotin ku efsane, destan, dîrok, serpêhatî, çîrok, pend, gotinên pêşiyên, biwêj, stran, lorî, têderxistinok (mamik), zûgotinok, pêkenok, sirûdên lîstikên zarokan û gelek mijarên din dihewînin.⁹⁵

Dîroka tomarkirina hilberînên zarbêjiya kurdî ya dengî vedigere sedsala 19an û yên nivîskî kevntir in ku Mem û Zîna Ehmedê Xaniyî (sedsala 18an) qeydeke helbestî ya Destana Memê Alan e. Divê bê gotin ku ev berhemên qeydkirî bûne parêzvan û çavkaniya rêbazeke resen a hilberînên zimanê kurdî, her wiha çanda devkî ya pir-qatî, dîroka devkî, huner, wêje û hafîzeyê muzîkê veguhastine nîşên nû yên li pey xwe. Zarbêjiyê bîranînên dîrok û çanda Kurdistanê ya gelêrî û nefermî di berhemên xwe de bi rîtm û muzîka taybet veguhastine gotar, awaz û newayan; ziman, çand û kevneşopiya vegotinê ya yekta ji nîşekê bo nîşê din wekî spartekeke neteweyî parastîye.

Zimannasê kurd Zana Farqînî di gotareke xwe de girîngiya zargotinê wiha rave dike: *“Rê û dirbên vegêranê yên xweserî her zimanî hene û her zimanek xwedî mentiq û felsefeyekê ye. Qalib, biwêj û gotinên pêşiyên ên her zimanî û awayê şixulîna zimên a taybet bi wî zimanî hene. Ferd jî gava tîn dinyayê di nav wî zimanî de radîbin û mezin dibin. Van taybetmendiyên zimanî ji dê û bavê xwe, ji derdor û jîngeha xwe, bi kurtasî ji civaka xwe werdigirin. Divê hîç ji bîra me neçe ku kesên xwendê, ewên bi zimanê serdest perwerde bûne, hema bibêje em gişt derbexwarî ne. Ziyaneke kambax gihîştîye mentîqa me ya zimanê kurdî. Zimanê me birîndar e, tehdelêbûyî ye. Heta hin kes me bi rewşa me nehisînin, balê nekêşin ser vê rewşa me ya ku zimanê me di nav lepên me de dike qareqar û em bêyî hemdê xwe kirasekî ne kurdî lê dikin, em jê agahdar nabin. Em lê hay nabin ku çendî hevokên me li gorî rêzîkên rêzimana me bin jî, lê ruh ne bi kurdî ye. Em bûne wekî kesên tehmandî, dara patromekirî ku ji rastiya xwe ya zimanî, ji hestên xwe yên zimanî dûr ketine. Felata ji vê mimkin e. Ew jî vegera li binyada xwe ye. Ew binyada sereke jî bi ya min zargotina me ye. Xweavêtina ber bextê dapîr û bapîran, pîrik û kalikên me ye. Ew bermayiyên ji wan e. Rizgariya ji vê birîndariyê, ji vê şikesteka hanê, edebiyata me ya gelêrî ye. Eger em hawara xwe bigihînin dê derdê me pê derman bibe. Em ê hişê xwe yê birîndar pê sarêj bikin. Bi xêra xwendina çîrok û çîrvanokan, mesel û xeberoşkan, destan, qewlêrk û mamikan, berhemên li ser biwêj û gotinên pêşiyên û guhdarîkirina li stranbêj û dengbêjên me yên berê rêyeke çareseriyê ya ji bo fîlitîna me ya ji vê rewşê heye. Ev berhemên wêjeya devkî ji aliyê bikaranîna zimanekî rast û dirust, ji bo me hemûyan kan û çavkaniyên bêhempa ne. Ew ji mêjiyê pêşiyên me nizilîne, bi saya fikirîna di nav zimanê kurdî bi xwe de hatine afirandin. Loma ji hêla qalib, rêyên vegotinê, biwêj û gotinên pêşiyên ve malên me yên xwemalî ne. Qet nebe mirov bi dilekî rehet dişê bibêje ku ew ji kaniya zimanê kurdî ne. Ziman ji vî aliyê ve tam otantîk nemabe jî, ji gelek berhemên me yên nûjen zeximtir in.”*⁹⁶

⁹⁴ Bêrivan Matyar. (2022), Nirxandina pirtûka “Zêrka Zêra, Cureyên Edebîyata Gelêrî ji Dêrdora Mêrdînê”, kovara Folklor û Ziman. 3(1), r. 121-130; ji bo nusxeya înternetî bnr. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2410323>; dema gihîştinê: 20.04.2024; 03:22.

⁹⁵ Yara Sarim (2022), “Zargotin”, kovara Sîwan, h. 10, r. 43-44; ji bo nusxeya înternetî bnr.: <https://ac-syria.com/c/ku/wp-content/uploads/2022/02/Zargotin.pdf>; dema gihîştinê: 20.04.2024; 03:48.

⁹⁶ Zana Farqînî (2023), “Dermanê sarêjkirina zimanê derbexwarî: Zargotin”, malpera Botan Timesê; ji bo nusxeya înternetî bnr.: https://botantimes.com/dermane-sarejkirina-zimane-derbexwari-zargotin/?utm_source=linkedin&utm_medium=social&utm_campaign=ReviveOldPost; dema gihîştinê: 20.04.2024; 04:25.

DENGNASÎ Û PERGALA DENGÊN KURDÎ

1. Rûdana “deng”î

Samî Tan têgiha “*dengên zimên*” wiha tarîf dike: “*Bayê ku ji pişikî mirovî derdikeve, diçe zengilorê; li vir bizavekê dide jiyên dengî; ew deng bi alîkariya qirik, lêv, diran, ziman, arîkê dêv û difîna mirovî dirûvekî digire.*” Diyar e ku deng bûyereke rêzebizavên hewayaya pişikê ye; bi gotineke berfireh hewayaya ku ji pişikê derdikeve, di endamên dengsaz de dirûvekî digire; di encama lerizîna amrazên tenik de bizavek dikeve wê hewayê ku ji aliyê guhan ve jî tê bihîstin.

Di rewşa lertzê de heyber bervepêş û bervepaş dihejin û di rewşa bizavê de jî ji şûnên xwe dileqin; wisan e, di hilberandina dengên de jî lertz û bizav du hêmanên girîng in: gava hewa dilerize, li doralîya xwe belav dibe û bi qasî hêza lertzê digihêje guhan; gava hêza vê lertzê xurt be an jî ji şiyana mirovî zêdetir nebe, deng tê bihîstin. Gava deng ji jêderka xwe derdikeve, di hewayê de belav dibe û kerîka guhî dihejîne; peyama van hejan ji kerîka guhî radibihure kûrahiya guhî û gava mêjî şîfrefya van hejan vedireşîne û wateyekê didê, êdî deng tê bihîstin. Her çend gelek ajel û amûr jî dikarin dengên cihêreng belav bikin; lê belê mirov fêr bûne ku serweriyê li dengên xwe bikin, van dengên nizim an jî zîz bikin, di zengilork û qirikên xwe de newaya dengê xwe biguherînin, her wiha vî pîşeyî li ser amûrên xwe yê hilberandî û ajelên kedîkirî jî bisepînin.⁹⁷

2. Cureyên dengên

Dengên zimani yê bilêvkirî di bin beşên “*dengdêr (tîpên bideng)*” û “*dengdar (tîpên bêdeng)*”an de tîpên polînkirin (senifandin) ku şaxeke zimannasiya giştî ye û zanista dengnasyê lê xwedî derdikeve. Lewre zimannasê kurd Samî Tanî cureyên dengên li gorî zanista dengnasyê şîrove kirine: “*Deng dibin du bir: dengdêr û dengdar. Dengdêr ew curedeng in ku bi serê xwe û bêyî ku li cihekî bialiqîn, rasterast ji devê mirovî derdikevin. Dengdar bi tena serê xwe ji devê mirovî dernakevin; ji bo ku mirov bikaribe wan bi lêv bike, pêdivî bi dengdêrekê heye. Dengdar bi alîkariya dengdêran tîpên dêrandin. Ji xwe wateya dengdêrê jî ji wir tê.*” Lê belê Berzo Mehmûd dengên zimên li ser sê celebên lewa dike: “*dengdar û dengdêr*”, “*dengên gir û kip*”, “*dengên devkî û bêfilkî*”. Li gorî wî, gava hewa ji sîpelkan (pişikî) heta dev û bêfilê bê tegere (asteng) bikişê û derkeve, dengdêr durist dibin; gava hewa di cihekî sazgeha dengî de rastî tegereyekê were, yan jî pêşîya hewayê bê girtin û ji nişkê ve derkevin, dengdar durist dibin. Girbûn û kipbûna dengên li gorî her du dengejyên qirikê saz dibe ku bi axaftina dengê /b/yê jehên qirikê dilivlîvin û dilerizin; lê belê bi axaftina dengê /p/yê jehên qirikê nahejin û ev bûyer di navbera dengên zimên de dibe sîmayeke cihêreng. Tevahiya dengên zimên di riya kortika dêv re durist dibin; lê belê sê dengên wekî /m/, /n/ û /ng/ hene ku di kortika bêfilê re çêdibin.

Berzo Mehmûd cihêrengiya dengên kurdî dispêre sê sedemkarên sereke: “*Di polînkirina dengên zimani de çend pîverên dengsaziyê hene ku her yek bi xalekê ji ya dîtir ciyawaz e: çî bi hoya sazgeha dengkirinê, çî bi hoya awayê dengkirinê û çî jî bi pestin hêza tewjima hewayê... Ev her sê bar dibin hokarê hemecuriya van dengên.*”

⁹⁷ <https://www.britannica.com/topic/speech-language>; dema gihiştinê: 17.11.2021; 01:55.

3. Endamên dengsaz û taybetmendiyan wan

Samî Tanî di tarîfa “dengên zimên” de bal kişandibû ser hinek endamên dengsaz û gotibû ku di laşê mirovî de çend endamên sereke dengên zimên hildiberînin: “pişik, zengilor, jiyên dengî, qirik, lêv, diran, ziman, arîkê dêv û difin”. Lê belê heke mirov bi hûrgilî qala endamên dengsaz bike, -ji bilî endamên ji qirikê berjêrtir- hejmara wan zêdetir e: “1. pêşlêv 2. paşlêv 3. diran 4. pidûyên diranan 5. pidûyên diranên paşîn 6. pêşarîk 7. arîkê dêv (esmankê hişk) 8. paşarîk (esmankê nerm) 9. zimanok 10. gewrî 11. zengelork 12. devikê zengelorkê 13. koka zimên 14. paşziman 15. navziman 16. pêşziman 17. serê zimên 18. binê zimên 19. kortika bêfilê.”

Lewre divê em vegeerîna Berzo Mehmûdî ya berfirehtir; hem behsa endamên dengsaz bikin hem jî taybetmendiyan wan nîşan bidin: “Dengên zimên şeweyekî taybet ê hewayê ye ku ji sîpelka mirovan derdikeve û di boriya hewayê re derbas dibe; lê di encama derketina vê hewayê fîzîkî de şewedengek durist dibe û dirûvekî taybet distîne. Gava ev deng ji qirikê dibihure, li ser rîya xwe pêrgî hin keleman dibe ku dengejê (jiyên/têlên dengî), zimanok, ziman, diran, pidû û lêv hinek ji wan in. Dengejê du desteyên masûlkeyan in ku bandorê li ser dengê dikan; dibe ku hewa rastî zimanê biçûk were, dibe ku rexeke zimên (paşziman, navziman û pêşziman) bigihêje arîkê dêv (pêşarîk, arîkê dêv/esmankê hişk û paşarîk/esmankê nerm), dibe ku ziman ne bigihêje pidû û diranan ne jî bigihêje lêv û diranan û bê tegere derbas bibe... Her wiha hewayê ku bi hêsaniyê ji pişikê derbasî valahiya dêv bibe, ji aliyê her du lêvan ve şeweyekî taybet digire; li gorî nêzikbûna lêva jorîn û jêrîn, devê mirovî nîvvekirî dimîne an jî lêv dûrî hev disekin. Wisa e, şeweyê vekirina dêv dengekî taybet durist dike; wekî mînak: şeweyê vekirina dêv û her du lêvan ji bo dengê /î/yê û ji bo dengê /a/yê ne yeksan e, heman tişt jî bo dengê dêrên dîtir (/e/, /ê/, /i/, /o/, /u/, /û/) jî diqewime.”

4. Pêvajoya hilberandina peyaman bi rîya deng

Hilberandina zimaneke jî gelek pêvajoyên bi hev ve girêdayî pêk tê; bi vî awayî peyameke nezimanî ber bi axaftinê yan jî ber bi nîşaneyên zimaneke îşaretan ve tê veguhastin. Zimannas nîqaş dikan bê ka “gelo pêvajoya hilberîna zimên ast bi ast û li gorî rêzikeke diyarkirî diqewime yan bi awayekî berwarkî di gel plankirina peyamê rûdide”. Lê belê nîqaş li ser vê yekê tune ku mirov di destpêkê de peyamekê nîgar dike, wê peyamê şîfre dike, ji hebana xwe ya ferhengî peyvên guncayî hildibijêre û van peyvên hilbijartî wekî nûnerên peyama xwe dişîne derve; di vê maweyê de axêvger peyvên li gorî wateyan wan hildibijêre, bi vî hilbijartinê pêrista ferhengî ya peyvê çalak dike, hem rêzikên rêzimanî yê derbarê peyvê de hem jî zanyariyan xwe yê derbarê wateya wê de bi kar tîne.

Wisa e, di destpêkê de gotinek tê plankirin û paşê ew gotin li gorî dengsaziyê tê şîfrekirin; di vê asta hilberîna zimên de, peyv ji bo nûneriyê di hiş de tên gerandin, rêzikên dengsaziyê li naveroka fonemên destnîşankirî tên barkirin, fonem li pişt lêvên girtî yan jî li ser zimên tên berhevkirin, masûlke jî bi fermîna hiş van foneman werdigirin û belav dikan. Dema ku ev fermîna bi rêkûpêkî tên bicihkirin, dengên xwestî tên saz kirin û “pêvajoya hilberîna peyamê ya ber bi dengê ve” diqewime. Mirov dikare vê pêvajoyê bişibihîne ajotina zewiyekê û wiha kurteve bike: nîgarkirin û diyarkirina peyamê (biryara çandinê), lêgerîna derbarê peyvên guncayî de (hilbijartina zewiyê û tovî), li gorî rêzikên dengsaziyê di hiş de gerandin û keyskirina şewazên peyvê (şovkirina zewiyê û amadekirina tovî), vebijartina peyvên guncayî ji hebana ferhengî (reşandina tovî), peywardarkirina masûlkeyan ji bo belavkirinê (cotkirin), li gorî ahengekê rêzkirina peyvên (binaxkirina tovê reşandî û tapankirin) û bi rîya dengê axaftinê pêşkêşkirina peyamê (avdan û zîlvedan).

5. *Girîngiya dengên zimên*

Li gorî Berzo Mehmûdî, di axaftina rojane ya mirovan de deng keresteyekî xav e û tevahiya sazûmana zimanekî li ser dengên taybet ên wî zimanî tê avakirin; lêkolînên li ser dengên zimanekî ew gava pêşîn e ku zimannasiya wî zimanê eleqedar li ser van xebatan tê avakirin û pêşxistin, ji ber ku di rastiyê de zanîna zimanekî naskirina dengên wî zimanî ye. Li gorî wî, “*deng*” ji du aliyên ve şîrove dibin: “*erkdariya dengî*” û “*bêerkîya dengî*”. Di “*erkdariya dengî*” de, mebest ji şîrovekirina dengsaziyê ew e ku takilên (hêmayên) dengî di peyv, riste û gotinên zimanekî de eşkere bike û wan takilan li gorî erkên wan dabeş bike; ji mînakên kurdî yê wekî “1. *Kuro, here!* 2. *Kuro, were!* 3. *Kuro, mere!* 4. *Kuro, dere!*” xuya ye ku di van hevokan de tenê dengêk tê guhartin (“*h, w, m, d*”) û ew jî dibe sedemkarê guhartina wate, erk û mebestên axêverî. Di “*bêerkîya dengî*” de, pêwendiya hinek diyardeyên dengsaziyê bi devok û zaravayên hevcurê re heye û bi tu awayî nabin sedemkarê guhartina têgihîştinê yan jî wateya peyvê; ji mînakên “*mar/me’r, tal/te’l, jahr/je’r, jar/hejar*” diyar e ku ev bilêvkerîna cihêreng nabin sedemkarê guhartina têgihîştinê yan jî guhartina wateya peyvên navbihurî.

6. *Bandora “paqîjiya dangan” li ser xurtkirina şîyanên zimanî*

Divê bê gotin ku axaftina baş û rast encameke laşê tendurist û endamên dengsaz e; taybetmendiyên biyolojîk û fîzyolojîk ên mirovî bandorê li ser dengsaziya wî jî dikin. Ji ber ku arîkê devan ê nerm, ziman, zimanok (zimanê biçûk) û lêv peywirên girîng ên axaftinê bi cih tînin; her wiha diranên jorîn, arîkê devan ê hişk, zimanok û arîkê devan ê nerm bi tevgerên lezgîn dixebitin. Di nava endamên axaftinê de ziman parçeyê herî çalak e; berjêrbûna çengeyê û xebitîna wê, giroverbûna tevgerên lêvan û bervepêş dirêjbûna wan girêdayî tevgera masûlkeyên pergala dengî ne. Bêguman kêmasî û qelsiyên van endaman li ser axaftinê û tevgera rêzkerîna dangan roleke girîng dilîzin.

7. *Bandora “qirêjiya dangan” li ser qelskirina şîyanên zimanî*

Mijara deng û pêlên dengî bûye qada xebatê ya gelek zanistan û zimannasiya giştî jî ji encamên van xebatan sûd werdigire; wekî mînak, şîroveyeke zanistên pîzîşkiyê ya derbarê “*qirêjiya dangan*” de bi kêrî zimannasiyê jî tê. Li gorî zanistên pîzîşkiyê “*dengên acizker zexta xwînê ya mirovî bilind dikin, ji ber dengên zîz û bilind şîyanên bihîstinê wînda dibin, hevsenga xewê xera dibe, geşedana zarokan serobino dibe, bandoreke neyînî li ser derûniya mirovî çêdibe.*” Îcar gava mirov ji aliyê zimannasiyê ve li vê şîroveyê dinêre, bandora neyînî ya dengên biyanî li ser zimanê neteweyekê jî derdikeve holê. Bi rastî ev zanyarî sedem û encama zanistî ya piştaftinê jî baş rave dike: “*gava rêjeya dengên biyanî li deverêkê zêde dibe, xwîn û xîreta mirovên deverê vê yekê napejirînin, serhildan û nerazîti çêdibin. Gava pêla van dengên dagirker (acizker) xurt û berdewam be, pêla dengên neteweyî yê deverê her roj nizim dibe; wê hingê xewa xîretkêşên deverê diherime û hewl didin ku bertekeke xurt nîşanî van dengên dagirker-acizker bidin, lê mixabin geşedana zarokan ji ber vê têkoşîna di navbera parêzvan û êrişkaran de qels dibe yan jî têk diçe û derûniya tevahiya civakê serobino dibe.*”

8. *Derbarê dangan de çend tecrubeyên kesane*

Divê hê di destpêkê de bibêjim ku dengsazî bi alîkariya zanyarên wekî bijîjk, mirovnas, civaknas, rewannas, hwd û amûrên wan ên bikarhatî tê pîvandîn; lê belê berî tomarkirina zanyariyên hevçerx, çend dîtinên me yê kesane hebûn ku me xwest li vê derê bîn tomarkirin:

a. Bi min pêwendiyê xurt di navbera derketina dangan û rewşa laşî ya xwediyê dengêkî de hebû: Ji ber ku di zaroktiyê de gava me teqlîda niştecihên gundekî me yê çiyayî bikira, me devê xwe piçekê li ser aliyekî xwar dikir û digot: “*Kilîv, eje tella telîşek gijêr biçînim. (Kirîvo, ez ê ji te re telîsek gizêr biçînim.)*” Gava tevgera van niştecihên gundê çiyayî tînim bîra xwe, fêhm dikim ku bandora xwarbûna devê wan li ser axaftina wan hebûye; lewma

wan dengê /z/yê guhastiye /j/yê, her wiha dengê /x/yê bûye /h/ya erebî ya qirikî, dengê /r/yê bûye /l/, dengê /s/yê jî vegeyriyaye /ş/yê û dengê /ş/yê jî bûye /ç/. Her wiha dapîreke min a destsivik û pêsivik hebû ku axaftina wê û malbavana wê jî mijara tinazeyên me zarokan bû; gava kesekî teqlîda wê bikira, devê xwe gelekî vedikir û digot: “*Xurê bera’x birê! (Xwedê belaya xwe bidê!)*” Wê canikê pirî caran dengên /d/ û /r/yê bi heman şeweyî bi lêv dikirin; jineke mîna dareke sipingê dirêj û çalak bû, qet ji teraliyê hez nedikir; gava tevgera wê û axaftina wê tînim bîra xwe, fêhm dikim ku ji şidetê hez nedikir, min nebihîst ku zarokên wê ketin pevçûnekê û gotina xwe wekî qamçiyekî nerm vedilezand û mîna bayekî nerm î gur digujiya. Bi min şewazê gerandina dev, diran, lêv û zimanê mirovî bandorê li ser derxistina dangan dike; her wiha qeysa endamên axaftinê karîger in. Wekî mînak: li gorî berahî-pehnaî, dirêjahî-kurtî, ziravî-stûriya zimên derketina dangan cuda dibe. Divê bandora hejmara diranan, mezinahî-biçûkahiya pişik, dev û gepan, pehnahiya navmil û sîngan, kevanî-pehnahiya bêfilan, kurtî-dirêjiya qirikan li ser axaftina kurdan bê şopandin; tevgera guhan û rewşa seriyî jî ji bo bihîstinê bîr nixandî, frekans û dirêjahiya pêlên dangan li ser niştecihên deştî û çiyayî bîr pîvandî. Bi gotineke kurt û kurmancî, ji aliyê dengsaziyê ve axaftina kesên çalak û teral tu carî naşibihe ya saxlem û nexweşan.

b. Pêwendiyek di navbera kesayet û derketina dangan de jî hebû: Li gundê me desteyeke zorbe hebû ku piraniya dengên wan şidandî û dubare bûn. Wekî mînak gava ji wan yekî gef li kesekî bixwara, digot: “*Kurro, ezze raom, teşşikette berr şivva da rreşş kimm haa! (Kuro, ez ê rabim, teşîkên te di ber şivan de reş bikim ha!)*”. Dîsa jineke belengaz hebû ku nedixwest kesek bibeze û bi der-cînanan re têkeve qayîşkêşanan; lewre hertim bi dengê nizm û di pozê xwe de diaxivî, zarokan teqlîda wê jî wiha dikir: “*Enge’x qumbanga ten gim. (Ez ê xwe qurbana te kim.)*” Wê belengazê nedixwest kesek bi hêrs an jî pesna wê bihese; dibe ku hêrsa wê êrişeke tundtir û pesna wê jî destdirêjeyeke nerm bianîna serê wê. Lewre wê hertim di ber xwe de tiştin dinehwirandin ku gundiyan jê re digot “*ginginok*”, ango “*kesê ku di pozê xwe de diaxive*”; zarokên wê jî mîna wê belengaz û sersist bûn, wan jî şewazê bilêvkirina diya xwe tercîh dikir. Divê vê yekê jî bibêjim ku bi min kesên dizek, tolaz, virek, bêbext, durû û hwd bi dengê nizm, carinan bi zimanê îşaretan û kurtepistan diaxivin, hevokên kurt bi kar tînin, peyvan dikin zikê peyvan; kesên wêrek, egît, camêr, canik, destbelaş û jidil jî bi dengê bilind û vekirî, bêyî zimanê îşaretan û kurtepistan diaxivin, hevokên dirêj ên îqnaker bi kar tînin û peyvan li hev siwar nakin ku muxatab şaş fêhm neke. Dîsa ji aliyê dengsaziyê ve axaftina kesên nêtpaqij û mîzşêlî ji hev cuda ye; her wiha şewazê axaftina camêr û canikan jî ji ya qeşmer û qereçiyar vediqete.

c. Her wiha pêwendiyek di navbera erdnîgarî, genetîk û derketina dangan de jî hebû: Ji ber ku bandora erdnîgariyê li ser laşê mirovan heye, axaftina niştecihên deştî û çiyayî (her wiha dorgirtiyar) û bilêvkirina dangan ne wekî hev bûn. Di xebatên xwe yê li ser devokên xoresanî, celalî û goyîyan de gihîştim wê qinaetê ku bandora erdnîgariya çiyayî li ser niştecihên Geliyê Goyan û bandora raqetîna ji xaka yekpare ya Kurdistanê li ser kurdên Xoresanê heye; dengên zirav ji aliyê niştecihên Geliyê Goyan ve tîr stûrkirin û yê dirêj tîr kurtkirin ku bi min sedema wê hilkişîn-dakişîna li çiyayan e, tevgera nefesê ji bo dijiwariya erdnîgariya heyî teşeyekî taybet girtiye û hevokên stranên wan ên dengbêjiyê jî bi qasî yê deverên Agirî, Erzerom, Qers û Amedê ne dirêj in. Her wiha ji ber ku deverên dorgirtî ji aliyê genetîkê ve jî zêde neguherbar in, şewazê axaftineke biteql û givaştî tê standartkirin û parastin. Bi min, windabûna dema bê ya rêzimanî di kurmanciya Xoresanê de encameke vê rewşa dorgirtîbûnê ye.

DENGSAZÎ

1. Dengsazî wekî zanistekê

Dema ku tiştên hestiyarî û ramanên razber li mirovî dicivin amûreke îfadekirinê û nîşandanê pêwîst dike ku ev jî ziman e. Wisan e, ziman ji hinek dengên xweîfadekirin û

xwenîşandanê pêk tê. Her ziman xwediyê pergaleke dengnasiyê ye û dikare dengên xwe bi alfabeya xwe ya nivîskî yan jî bi Alfabeya Fonetîk a Navneteweyî (IPA) binivîse; dîsa xwendekar û heweskarên her zimanî jî dikarin bi vê pergala nivîskî fêrî zimanê eleqedar bibin, dengên wî bi lêv bikin an jî nas bikin.

Îcar dengsazî şaxeke zimannasiyê ye ku hem li ser hildiberandin û têgihiştina dengên fîzîkî hem jî li ser bergindên nîşaneyan lêkolînan dike; ango dengsazî bersiva du pirsên wiha dide: “*Mirovê am û tam çawa dengên nîgar dike, diafirîne, vediguhêze doraliya xwe û ji dengên doraliyê fêrî dike?*” “*Mirovê nivîşkan (kêmbatên axaftin, dîtî, bihîstin, çêştin/tehmîkirin, bêhnkirin û teselekirin/destlêkirinê) çawa nîşaneyan nîgar dike, diafirîne, vediguhêze doraliya xwe û ji nîşaneyên hawirdorê fêrî dike?*” Di vê çarçoveyê de dengsaz, ango pisporê dengan li ser taybetmendiyên fîzîkî yên axaftinê dixebitin.

2. Qada xebatê ya dengsaziyê

Zanyarên dengsaziyê li ser şaxên pergala gotin, bihîstin û fîzîka dengan dixebitin; bi gotineke din ev zanist piranî xwe dispêre encamên klînîkî û laboratuwarî. “*Pergala gotinê*” pêvajoya bilêvkirinê ji aliyê cihê derketina deng, livîn û teşeyê endamên axaftinê ve dinirxîne; di vê çarçoveyê de kar û barê hinek endamên axaftinê yên wekî ziman, lêv, diran, pişik, qirik û hwd diyar dike. “*Pergala bihîstinê*” pêvajoya wergirtina deng re eleqedar dibe; dengên ku bi riya guhanên tînan bihîstin, çawa tînan naskirin, wergerandin û bibîrxistin, an jî di mênî de tînan bîranîn qada vê şaxê ye. “*Pergala fîzîka deng*” jî li ser frekans û dirêjahiya pêlên dengan dixebite.⁹⁸ Zanista dengsaziyê ji bo pêşvebirin û kûrkirina xebat û lêkolînan xwe hinek beşên sereke ava kirine û alîkariyê ji wan werdigire; wekî mînak: “*dengsaziya giştî*” li ser dengên hemû zimanan lêkolînan dike û taybetmendiyên wan derdixe holê; “*dengsaziya berawirdkar*” li ser dengên du yan jî çend zimanan lêkolînan dike û yeksanî-cihêrengiyên wan pêşkêş dike; “*dengsaziya dîrokî*” şewê û guhartinên deng, sedemkarên guhartinê ji aliyê dîrokî ve dikole; “*dengsaziya pîvandî*” ji bo dengên zimanekî pîvanên nimûneyî destnîşan dike...

DENGNASÎ

1. Dengnasî wekî zanistekê

Dengnasî (phonology) derbarê şewazên dengî yên ku di nava zimanan de peyda dibin lêkolînan dike; lê hêjayî gotinê ye ku hin zimannas dengsaziyê ango lêkolînan li ser hilberîn û ravekirina dengên wekî beşeke dengnasiyê dinirxînin. Dengnasiya dîrokî (diachronic/historical phonology) li ser pêvajoya dîrokî ya guhartina deng û pergalên deng xebatan dimeşîne; heyamên guhartinê ji hev vediqetîne û disenifîne, cih û warê guhartinê diyar dike û van guhartinên pêkhatî li gorî rêza dîrokî tomar dike. Dengnasiya pênasîkirî (synchronic/descriptive phonology) qonaxeke zimên hildibijêre, da ku qalibên dengan derxe holê pêşkeftina zimên a wê heyamê wekî bingehe bilêvkirinê destnîşan dike.⁹⁹

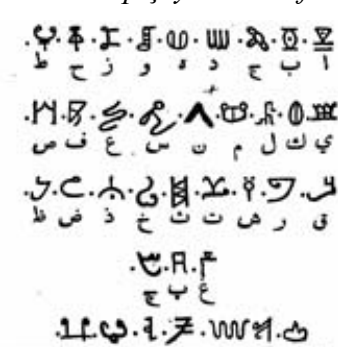
2. Rûpelek ji dîroka dengnasiya kurdî

Li gorî zimanzanê nebetî Ebûbekr Ehmed Ibn Wehşiyeyê Nebetî (860-935) lêkolînan li ser dengsaziya kurdî gelekî kevn in û du kesên bi navên “*Bînûşad*” û “*Masî Soratî*” li ser cih û awayê hilberîna dengên zimanê kurdî xebat meşandine. Ibn Wehşiyeyî sala 241an (a koçî) berhemeke bi navê “*Şewq-ul-Musteham Fî Mehrifeti Rumûz-il-Eqlam*” berhev kiriye û beşişandiyê pirtûkxaneyê mîrê emewîyan Evdîmelîk b. Merwan; nivîskarî di vê xebatê de alfabeya hera kevnare ya kurdan vereşandiyê, gelê kurd û pergala wan a dengnasiyê wiha daye nasandin: “*Pisporiya kurdên pêşîn derheqa zanistên çandiyarî û reheknasiyê (ziraet û*

⁹⁸ John Cunnison Catford (2001), *A Practical Introduction to Phonetics* (2nd ed.), Oxford University Press.

⁹⁹ <https://www.britannica.com/science/phonology>; dema gihiştinê: 20.04.2024; 00:52.

botanîkê) de bûye. Li gorî angaştê wan ew neviyên Bînûşad in. Rûpela Pîroz a Ademî ya derheqa çandiyariyê de, Rûpela Safrit û Rûpela Qûsamî di destên wan de ne. Her çi hebe li gorî angaştê wan zanistên Heft Rûpelên Pîroz û Mishefa Birêz Danayî gihîştîye ber destên wan. Her çiqas ew bibêjin ku em bi cadûbazî û tilismeyan dizanin jî, rastî ne wisan e... Ev jî cureyekî nivîsê yê kevnênivîsan e û hinek tîpên wê ji şeweyên tîpan vediqetin. Li gorî angaştê û amajeya kurdan Bînûşad û Masî Soratî ev alfabe bi kar anîye; her duyan jî xebatên xwe yên zanistî û pişeyî bi vê alfabayê berhev kirine. Wekî ku tu jî dibînî ev alfabe bi awayê jêrîn e:

Ew tîpên mayî jî em di tu ziman û alfabayê de rastî hevber û hevdengên wan nehatine. Ev tîp pir sosret û gelekî balkêş in. Min bi vî cureyê nivîsê li Bexda û Nawosê nêzikî sî pirtûkî dîtî. Ji wan pirtûkan li Şamê du heb li ba min hebûn. Yek derheqa çandina tirî û xurmeyan de bû û ya din jî derheqa avnasîyê, derxistin û bidestxistina avên ku çavkaniyên wan nediyar in de bû. Ji bo faydeya mirovahiyê min ew jî zimanê kurdan wergerandin ser zimanê erebî. Min berê ew temam nekiribûn; lê piştî bîst û yek salan Xwedê ji min re hêsa kir; min ew vereşandin û kemilandin.”¹⁰⁰

Ibn Weşiyeyê ku li ser gelek zimanan xebitiye, diyar dike ku şeş tîpên alfabe ya Masî Soratîyî di tu alfabayekê de nîn in û tiştê balkêş ew e ku pevdengê (diftongek) jî tê de heye. Gava mirov tîpên kurdî yên îroyîn û vê alfabayê dide ber hev, tîpên “/a/, /ê/, /g/, /i/, /j/, /o/, /u/, /û/, /v/”yê kêma in; her wiha 2 rengedengên /d/yê, 2 rengedengên /h/yê, 3 rengedengên /s/yê û 3 rengedengên /z/yê jî tê de hene.

3. Dengsazî û dengnasî

Di zimannasiyê de “dengsazî” jî “dengnasî”yê cudatir e; ji ber ku dengesazî ji hêla fîzîkî ve li ser pêvajoya hilberandin, veguhastin û wergirtina deng xebatê dike. Bi gotineke din, ev zanist li ser endamên zindî yên ku bi wan deng tên hilberandin (amûra dengvedanê), veguhastin (pêlên deng) û wergirtin (pêşwazîkirina dengên bihîstî) lêkolînan dike. Wisan e, dengesazî (yan jî: dengani) li ser amûra pêkhatin, derxistin û senifandina dengan dixebite; di vê çarçoveyê de, mirov dikare bibêje ku dengesazî li ser pêvajoya afirandina dengan xebatên meydanî û klînikî dimeşîne. Lê dengnasî li ser xwezaya razber a yekeyên deng xebatê dimeşîne; ango nîşaneyên ku di encamê de peyvên zimanekî pêk tên, derdixe holê. Wisan e, dengnasî tenê li ser dengan radiweste; her çiqas dengnasî bîgehê dengsazîyê be jî, şaxeke zimannasiyê ya serbixwe ye; bi deng, nîşaneyên razber (“fonem”, “morfem”, “alofon”...) û rêbazên derbirînê re mijûl dibe.

Di nava jiyana kurdan a rojane de jî dengesazî û dengnasî ji hev vediqetin. Wekî nimûne, di zaroktiyê de me jî qêmîş (ji levenan) pîpik çêdikirin; ji bo ku fîqa wê dengên zîz û qamir (zirav û stûr) derxe, me ahengek dida zimanê fiqê û digot “ka bisekine, dengê wê saz bikim”. Her wiha gava yekî li nava civatekê stranek bigota û dengê wî jî zîz bûya, hinekan

¹⁰⁰ Joseph Hammer, *Ancient Alphabets And Hieroglyphic Characters of Ahmad Bin Abu Bakr BinWahshih*, London, 1806 (Ashmolean Oxford Museum, 8 Jul 1962, barkoda wê: 302079777%, jimareya tomarkirinê: 381.2 Ham), r. 131-135; ji bo nusxeya înternetî binêre:

<https://archive.org/details/b22039910/page/186/mode/2up>; dema gihîştinê: 10.11.2021; 21:36.

* Iyad Xalid Et-Tabbaah, *Menhecu Tehqîq-il-Mextûtât we me’ehû Kitabu Şewq’ul-Musteham Fî Mehriyeti Rumûz’il-Eqlam li Ibni Weşiyey En-Nebetî*, weşana Dar-ul-Fîkr, Şam, Sûriye, 2003, ISBN: 1-59239-041-2

Ji bo zanyariyên berfirehtir bnr.: Umîd Demîrhan, *Alfabe ya kurdî ya hera kevnare û alfabeke alternatîf*” https://www.academia.edu/43958192/ALFABEYA_KURD%C3%8E_YA_HERA_KEVNARE_%C3%9B_ALFABEYEKE_ALTERNAT%C3%8EF

digot “*qey bi xurînî hêkeke xav fir kiriye û dengê xwe saz kiriye*”; gava dengê stranbêjî bişkiya, dîsa dihate gotin ku “*belxemê an cixareyê an jî ketina diranên wî saza dengê wî xera kiriye*”. Ji aliyekî din ve, hûn gelek caran dibihîzin ku kesek dibêje “*min filan kes bi dengê wî nas kir*”; her wiha ji nifirên kurdî yên wekî “*wey la gilî di qirikê de mayê!*” û “*dengê wî di nava dangan de hesret be!*” jî diyar e ku dengsazî (giliyê qirikê) û dengnasî (dengê li nava dangan) li ba kurdan ne heman tişt in.

Bi têgihîştineke reşkurmancî yekeya dengsaziyê “*gilî*” ye û yekeya dengnasiyê jî “*gotin*” e. Ji ber ku bi awayekî kevneşopî “*her çi tiştê ji devê mirovî derkeve û bê bihîstin, her çi tevgera ku ji mirovî peyda bibe*” giliyek e; dibe ku gilî axaftinek be, nîşandana nerazîtiyekê be, yan jî nîşaneyekê bêdeng be. Lewre kurdan ji bo hest û ramanên xwe yên pejirandin-nepejirandinê hinek nîşaneyên giştî afirandine; her wiha navê “*gilî*”yê li nîşaneyên xwe yên şikayet û itirazan jî kirine. Lê belê di çanda kurdî de têgihîna “*gotin*”ê hertim hatiye wateya peyvên erkdar û watedar; wisan e, “*gotin*”a kurdî peyv, komepeyv û hevokên peywirdar jî dihewîne ku dengnasî (fonoljî) pê re eleqedar dibe.

Ji xwe zimannasê kurd Berzo Mehmûd jî vê cudahiyê bi awayekî berfireh şîrove dike: “*Axaftin diyardeyê ezmûnkarî ye, anga bi ceribandîna diyar dibe, lê ziman dezgeheke civakî ye; ji pêwendî, peywir û nirxan cihanekê ava dike. Lewre dengsazî li ser rêbaza zanistên surîştî û dengnasî jî li ser pergala rêzimanî ava dibe. Zanista dengsaziyê (fonetîka) di çend waran de li ser dengên zimanî lêkolînan dike: 1. Zanista dengên axaftinê bersivê dide pîrsa ‘deng ji ku û çawa derdikeve?’. 2. Zanista fizîkiya dangan pîrsa ‘dema ku deng ji dev derdikeve, çawa pêlan dide heta ku bigihêje bihîzerî?’ dibersivîne. 3. Dengsaziya bihîstinê jî pîrsa ‘deng ji aliyê guhî ve çawa tê wergirtin?’ çareser dike. Dengnasî (fonolojî) zanista dengên zimên e, di çend waran de li ser pergala fonem û dengên zimên xebatan dike; lewre binyada peyvê dikole, pêwendiyên dengên zimên bi peyvê û rênivîsê re eşkere dike û erkên zimannasiyê yên van dangan ronî dike.*”

DENGBÊJÎ WEKÎ KANA DENGÊN KURDÎ

Pênesaya dengbêjiyê di çarçoveya dengnasiya zimên de

Dengbêj ew kes e ku gotinên xwe bi aheng û newayekê radigihîne û navê pêşeyê wî jî dengbêjî ye; ev ragihandin lûtkeya vegotin û bilêvkirina dengên kurdî ye û ji bo diyarkirina rêbaza derxistina dangan pîvaneke zindî ye. Dengbêjî ne tenê karekî muzîkê ye; her wiha berdevk û nûnerê dengên kurdî ye ku hemû mijarên jiyana mirovî, tevgera erd û esmên, dîrok, efsane û çîrokên kurdî ye jî; dengbêj carinan gotinên xwe bi awayekî çîrokî carinan jî bi awayekî strankî vedibêjin, lê kêman caran şaşiyên zimanî yên denganiyê ji wan peyda dibin. Di vê çarçoveyê de dengbêj û hilberînên dengbêjiyê kana dengên kurdî ne ku divê bi vî çavî jî bîn nirxandin.

PEYVNASÎ Û SAZÛMANA PEYVÊN ZIMANÊ KURDÎ PEYV

Pênaseya “peyv”ê

Bêguman peyv/bêje ne tenê ji bo zimannasiyê, her wiha ji bo dîn û ayînan jî hêmaneke gelekî girîng e; ji ber ku hemû soz, biryar, şîret, vegotin, ferman û qedexe bi riya peyvan tên ragihandin. Încîla fileyan di destpêka pirtûka Yûhennayî de dibêje ku “*Di destpêkê de Peyv hebû. Peyv bi Xwedê re bû û Peyv bi xwe Xwedê bû. Ew di destpêkê de bi Xwedê re bû.*”¹⁰¹ Qurana misilmanan jî dibêje ku “*Xwedê hemû nav hînê Ademî kirin û wî jî ew nav pêşkêşî milyaketan kirin... Piştî Ademî ji perwerdegarê (Xwedayê) xwe peyv wergirtin...* (Beqere: 31-37)” Wisan e, ev peyv çî ye ku ji dîroka mirovî bi xwe kevntir xuya dike?

Peyv bi kurtî wekî “*gotina ku ji kêteyê yan jî ji çend kêteyan pêk tê û xwediyê wateyê yan jî peywirekê (wezîfeyekê) ye*” tê pênasekirin. Ji vê pênaseyê diyar dibe ku sê hêmanên “peyv”ê hene: teşe, wate û peywir; her wiha wisan dixuye ku d zimaneke de yekeya watedar an jî peywirdar a hera biçûk peyv e û zimaneke bêpeyv ne pêkan e. Ji aliyekî din ve ragihandina devkî xwe dispêre zimaneke û peyvên wî zimani; peyamên di navbera peyamnêr û peyamgirî de jî bi riya peyvan durist dibin. Îcar di zimannasiyê de her hêmanekî peyvê ji aliyê beşeke wê zanistê ve tê nirxandin û şîrovekirin: peyvsazî/peyvnasî (morfolojî), watenasî (semantîk) û rêziman (gramer).

Vekolîna hêmanên peyvê

1. Peyvsazî/peyvnasî (morfolojî): Peyvsazî teşe û pêkhatiya peyvê dipêve, parçeyên qewareya wê vedikole û cureyê wê diyar dike. Wekî mînak peyva “jî”yê peyveke yekkîteyî ye û bingeha peyvên wekî “jîn”, “jiyan”, “jiyar”, “jiyandin”, “vejîn”, “vejandin”ê ye; hinek paşgiran xwe gihandiya dawîya peyvê û peyvîne nû yên wekî “jîn”, “jiyan”, “jiyar”, “jiyandin”ê afirandine. Lê belê di peyvên “vejîn” û “vejandin”ê de pêşgirek hatiye serê peyvan (/ve-/) û hin paşgir jî gihiştine dawîya peyvan (/în/, /-andin/. Ji vê kurteşîroveyê diyar dibe ku peyv ji reh û rişeyekê yan jî ji reh û rişeyekê û hinek qertafan pêk tên. Divê bê gotin ku pêşgir ew qertaf in ku tîna pêşiya peyvê (“*vekirin*”), navgir hin qertafên ku dikevin navbera du peyvan (“*seranser*”) û paşgir jî qertafên dawîya peyvê ne (“*bilindahî*”).

2. Watenasî (semantîk): Watenasî şêwaz û cureyê wateyan vedikole. Ji ber ku her peyvek di hiş û bîra mirovî de bergind û hêmayekê (sembolkê) nîşan dide; wekî mînak peyva “çil”ê jimareyekê, “dûr” mesafeyekê, “ba” tevgera hewayekê, “mirîşk” ajolekê tînin bîra mirovî. Lê belê carinan peyvên zimanan tîna gelek wateyan jî; wekî mînak: peyva “mirîşk”ê hertim ajolekê nanimîne, carinan tê wateya “newêrek”ê jî û wateyê duyem wergirtiye. Îcar watenasî wateyên peyvan disenifîne bê ka ev wate “*rasterast*” e yan “*nerasterast*” e; heke nerasterast be, gelo wateyê biwêjî ye yan wateya têgihîne ye. Wekî mînak peyva “şêr”ê navê ajoleke kovî ye; lê carinan mirov ji ber wêrekiya xwe bi şêran jî tîna şibehandin û

¹⁰¹ Încîl (Mizgîniya Îsa Mesîh li gor Yûhenna), Kitabi Mukaddes Şirketi: Sitembol, 1997, r. 1; ji bo nusxeya înternetî bnr.: <https://bnk.institutkurde.org/images/pdf/CFPOXM4SYE.pdf>; dema gihiştinê: 17.04.2014; 01:41.

wateyeke biwêjî li peyvê tê barkirin (“*Şêr şêr e; çî jin e, çî jî mêr e*”); her wiha peyva “*lêker*”ê di rastyê de tê wateya “*kesê ku dîwaran lê dike û dijene*”, ango “*lêker dîwarjen e*”, lê peyvê di rêzimanê de wateyeke din wergirtiye ku ew jî “*kar*” e. Gava mirov dibêje “*Min sêvek xwar.*”, di vê hevokê de peyva “*xwar*” karekî nîşan dide û di rêzimanê de navê vî karî “*lêker*” e. Ji aliyekî din ve watenasî peyvên hemwate, diwate, nêzwate, heveng û hevdeng jî disenifîne; wekî mînak peyvên “*fêkî*” û “*mêwe*”yê hemwate ne, “*germ*” û “*sar*” diwate ne, “*sor*” (rengê xwînê) û “*sor*” (reng an jî tîna hesinê sincirî) nêzwate ne, “*çem*” (mij) û “*çem*” (ava ku di newalan re dikişe) heveng in, “*rovî*” (ajelê kovî) û “*rovî*” (endamê zikî, doran) hevdeng in.

3. Rêziman (gramer): Pergala bikaranîn, rêzkirin û şîrovekirina deng, peyv, hevok û hêmanên din ên zimên in. Di wateya xwe ya teng de rêziman alfabe, cureyên peyv, şêwazê rêzkirina peyv an jî komepeyv û avakirina hevokan dinimîne; her wiha sedemên van bikaranîn û rêzkirinan şîrove dike. Wisan e, mebesta rêzimanê diyarkirina peywirên deng, peyv, komepeyv, hevok û hêmanên din ên zimên e; lewre wan yeko yeko diyar dike ku pergala zimên feramûş nebe û ziman bikaribe li ber pesta hundirîn û derveyîn, ango li hemberî guherînan xwe ragire.

PEYVNASÎ (MORFOLOJÎ)

1. Pênaseya morfolojîyê

Têgihîna “*morfolojî*”yê ya ku di zimannasiya rojavayî de tê bikaranîn wateya “*peyvnasî*” yan jî “*peyvسازی*”ya kurdî nade; ji ber ku wateya wê ya yekem “*teşenasî*” ye û di navbera zindînasî û zimannasiyê de hevpar e. Wekî mînak di biyolojiyê/zindînasîyê de “*lêkolîna mezinahî, şêwaz û qewareya ajel, rehek û candarên biçûk û têkiliyên parçeyên wan ên pêkhatî*”¹⁰² wekî morfolojî tê binavkirin; lê di zimannasiyê de tê wateya “*lêkolîna sazûmana hundirîn a peyv*”¹⁰³.

2. Qada morfolojîya zimannasiyê

Peyva morfolojîyê ya ku sala 1859an hatiye dariştin, di zimannasiyê de li ser peyv, paşperde û pêvajoya dariştina wan û têkiliya wan a bi peyvên din ên heman zimanî xebatan dimeşîne; di encamê de sazûmanên peyv li gorî teşe, rayek, pêşgir, paşgir, navgir û beşên din şîrove dike. Wekî mînak peyva “*cotkar*”ê li ser du teşeyan dabeş dike “*cot*” û “*kar*”, teşeya “*cot*”ê wekî navdêrekî bi nav dike, ji ber ku wateyeke wê heye û peyveke nêrza ye; her wiha teşeya “*kar*”ê wekî paşgîrekê bi nav dike ku ji peyv navdêr û hevalnavan saz dike.¹⁰⁴

PERGALA PEYVÊN ZIMANÊ KURDÎ

Peyva kurdî

Wekî ku di beşa dengnasiyê de jî hate gotin, deng bi tîpan tîpînimandin (nîşandan) û ji dangan jî kîte peyda dibin; lê dibe ku wateyeke deng û kîteyan hebe jî (wekî: “*ka, çar, qert, şeft...*”), tunebe jî (wekî: peyvên “*ça-lak*” û “*sû-ze-nek*”ê yên ku tîp wateya “*aktîf*” û nexweşiya “*silsilbewl*”ê). Bêguman ji kîteyan peyv, ji peyv hevok û ji hevokan bend (paragraf), ji bendan gotar (meqale), ji gotaran pirtûk û ji pirtûkan jî rêzepirtûk (ansîklopedî) peyda dibin.

Madem ku peyv bi xwe “gotina ku ji kîteyekê yan jî ji çend kîteyan pêk tê, xwediyê wateyekê yan jî peywîrekê (wezîfeyekê) ye”, -wisan e,- her gotina ku ji devê mirovî derdikeve, divê watedar an jî peywirdar be ku wekî peyv bê hesibandin. Wekî mînak: heke kesek bibêje “*çeçakûke*”, kurdê ku vê gotinê dibihîze baş dizane ku ev ne gotineke kurdî ye û

¹⁰² <https://www.britannica.com/science/morphology-biology>; dema gihiştinê: 18.04.2024; 03:05.

¹⁰³ <https://www.britannica.com/topic/morphology-linguistics>; dema gihiştinê: 18.04.2024; 03:08.

¹⁰⁴ <https://www.twinkl.com.tr/teaching-wiki/morphology>; dema gihiştinê: 18.04.2024; 03:31.

tu peywireke wê di zimanê wî de tune. Ji aliyekî din ve peyv ji rayek (kok) û qertafan (îlaweyan) pêk tên; di mînaka “*bawermend*” de “*bawer*” rayek e û “*mend*” qertafek e. Divê bê zanîn ku bi alîkariya qertafan ji rayekekê gelek peyv tên bidestxistin: nav+... (“*navdar*; *navdêr*; *navik*, *navnêrî*, *navandin*...”)

Cureyên peyvan

Ji aliyê peyvsaziyê ve, di zimanê kurdî de sê cure peyv hene: “*peyvên xwerû*” (sade û bê îlawe), “*peyvên hevedudanî*” (bi hev ve girêdayî; lêkdayî) û “*peyvên pêkhatî*” (ji peyvek û qertafekê dariştî).

Ji aliyê rêzimanî ve deh cureyên peyvan hene: *daçek*, *veqetandek*, *baneşan*, *gihanek*, *navdêr*, *cînavk*, *jimarnav*, *hevalnav* (*rengdêr*), *hoker* (*hevalkar*) û *lêker* (*kar*). Divê bê zanîn ku zimannasên ereb peyvên xwe li ser sê beşan pareve kirine: tîp (herf), nav (îsm) û lêker (fiêl). Li gorî wan daçek, gihanek û baneşan tîp in; ji ber ku bêwate ne. Her wiha veqetandek, navdêr, cînavk, jimarnav, hevalnav û hoker nav in; ji ber ku bêtevger in. Heçî ku lêker in, bi çar demên xwe yên sereke (dema bihurî, dema niha, dema bê û raweya fermanî) serbixwe ne; hertim liv û tevgerê nîşan didin. Zimannasên kurd jî peyvên xwe bi ser du beşan pareve dikin: peyvên erkdar û peyvên watedar. Di vê çarçoveyê de daçek, veqetandek, baneşan û gihanek peyvên erkdar in; ji ber ku piraniya wan bêwate ne û peywira wan zelalkirina hêmanên din ên hevokê ye. Lê peyvên wekî navdêr, cînavk, jimarnav, hevalnav, hoker û lêker bêjeyên watedar ên serbixwe ne; bi tena serê xwe wateyekê dinimînin, her wiha bi wateyên xwe di nava hevokê de peywireke xweser bi cih tînin. Wisan e em ê peyvên kurmancî bikin du beşan: peyvên erkdar û peyvên watedar. Di beşa peyvên erkdar de qala daçek, veqetandek, baneşan û gihanekan bikin; her wiha di beşa peyvên watedar de jî behsa navdêr, cînavk, jimarnav, hevalnav, hoker û lêkeran bikin.

Taybetmendiyên peyvan: zayend, tewang, mêjer û kêş

a. Zayend (cinsiyet) taybetmendiyeke veqetandek, navdêr, cînavk û baneşan e ku nêrzatî û mêzatiya peyvan nîşan dide. Zayenda peyvan li gorî rewşan diguhere; **di rewşa tewangê de** navdêrên nêrza bi /-î/yê (“*hoza serokî*”), ya navdêrên mêza bi /-ê/yê (“*serokê hozê*”) û ya navdêrên pirjimar (ku bêhêl in) jî bi /-an/ê (“*serokên hozan*”) tê destnîşankirin. Di mînaka “*serdarê roja serxwebûnê*” de jî /-ê/ya dawîya peyva “*serdar*” diyar dibe ku peyveke nêrza ye û peyvên “*roj*” û “*serxwebûn*”ê jî mêza ye. Divê bê zanîn ku zayenda peyvên pirjimar tune, ango peyvên pirjimar bêhêl in; wisan e navdêr, cînavk û baneşanên kurdî dibe ku mêza, nêrza yan jî bêhêl (nêtar) bin. Zayenda veqetandek, cînavk û baneşanan jî li jêrê hatiye şîrovekirin. Du cureyên zayendê hene: zayenda surîştî (ya zindiyan, biyolojîk) û zayenda rêzimanî. Zayenda surîştî zayenda rastîn a mirov û ajelan e ku beşeke wê jixweber tê zanîn, bi riya tewang û veqetandekê jî tê nimandin: “jin-mêr, keç-kur, mî-beran, çêlek-ga, mirîşk-dîk...”; lê belê zayenda rêzimanî mecazî ye û kurdan bi kevneşopî veguhastiye nîfşên nû: “kevir, dest, mast...” (nêrza), “lêv, av, xwelî, mal, beroş...” (mêza).

b. Tewang taybetmendiyeke navdêr û cînavkan e ku rewşa dawîya peyvan li gorî zayend û mêjerê nîşan dide. Gava peyvek dikeve bin barê peyva li pêş xwe, dawîya wê diguhere û li gorî zayend û mêjera xwe teşeyekî guhertî digire. Di mînaka “*serokê wê hozê*” de diyar dibe ku cînavka “*ew*”ê û navdêra “*hoz*”ê di bin barê peyva “*serok*” de tewiyane; lewre “*ew*” vegehiyaye “*wê*”yê û “*hoz*”ê jî /-ê/yek wergirtiye. Divê neyê jibîrkirin ku /-ê/ya “*serok*”î veqetandek e û /-ê/ya “*hoz*”ê jî tewanga mêzatiyê ye. Hinek sedemên tewangê yên din jî hene ku piştê dê werin şîrovekirin; lê bi giştî, tewanga peyvên nêrza bi /-î/yê (“*hoza serokî*”), ya peyvên mêza bi /-ê/yê (“*serokê hozê*”) û ya peyvên pirjimar (ku bêhêl in) jî bi /-an/ê (“*serokên hozan*”) tê destnîşankirin.

c. Mêjer çendaniya peyvan nîşan dide ku taybetmendiyeke veqetandek, navdêr, cînavk, jimarnav, daçek, baneşan û lêkeran e. Bi rêya mêjerê meriv hîn dibe bê ka ev peyv yekjimar e yan pirjimar e, ango qala tişteki dike yan gelek tiştan dike.

d. Kêş dirûvê lêkeran ê li gorî mêjer û deman e. Wekî mînak, di hevoka “ew direve” de lêkera “revîn”ê li gorî cînavka “ew”ê ya yekjimar qertafa /-e/yê wergirtiye û tevgereke dema niha (/di-/) ya aydî kesekî nîşan dide; her wiha di hevoka “ew reviyar” de jî lêkera “revîn”ê li gorî cînavka “ew”ê ya pirjimar qertafa /-iyan/ê wergirtiye û tevgereke dema bihurî ya aydî gelek kesan rave dike. Wisan e, hemû lêkerên kurdî li gorî kes û deman cuda cuda tên kişandin ku mijara herî berfireh a rêzimana kurdî ye.

WATE Û RÊBAZÊN WATEDAYÎNA KURDAN WATE

Pênesaye “wate”yê

Wate berginda zihnî ya deng, peyv, komepeyv, biwêj û hevokan e ku wekî hêmayekê di binyada hişê mirovî de dirûv digire. Wekî mînak: dengê/tîpa /e/yê di axaftina rojane de tê wateya “erê”yê û dengê/tîpa /ş/yê ya domdar fermana huşbûn û bêdengbûnê dinimîne; her wiha peyva “roj”ê hem “tav”ê hem jî maweyeke demê ya ji berbangê heta tarîbanê tîne bîra kurdîaxêvekî, lê mebest piştî temamkirina hevokê tê fêmkirin bê ka ji her du wateyan kîjan hatiye hilibijartin. Mînakeke din: di hevoka “*Peza ji keriyî qetiyayî xurê guran e.*” de gava komepeyva “*peza ji keriyî qetiyayî*” were parçekirin, wate xera dibe; her wiha peyva “*xur*”ê ya komepeyva “*xurê guran*” nayê wateya “*xwir/xur*”ê ku dikeve canê mirovî yan jî endamê gurîbûyî û li vir bi wateya “*xwarin*”ê ye.

Rêbazên watedayîna kurdan

Ji vê kurteşîroveya jorîn diyar dibe ku her deng, peyv, komepeyv, biwêj û hevokan xwediyê wateyeke lêkirî yan jî barkirî ye; îcar wateya lêkirî mebesta rasterast û bingehîn a hêmanekê ye, lê wateya barkirî mebesteke nerasterast û piştire lê barkirî dinimîne. Mirov dikare tevahiya wateyan li ser çar cureyan dabeş bike; lê hinek ji wan di nava xwe li ser çendek cureyan pareve dibin:

1. Wateya bingehîn: armanca dariştin û bikaranîna serekeya deng, peyv, komepeyv, biwêj û hevokan e; di destpêka pêvajoya axaftinê de tê bîra mirovî û her kes wê gotinê bi heman awayî fêm dike: di hevoka “*Biharê bişkovên daran dibişkivin*” de hemû peyv bi wateya bingehîn hatine bikaranîn; “*bihar*” navê demsalekê ye, “*bişkov*” parçeyekî daran e ku di vê demsalê de wekî kulîlkan ji çiqilên daran derdikevin û vedigerin mêweyan, “*dar*” rehekeke naskirî ye û “*bişkivîn*” awayê vebûna bişkovan e.

2. Wateya şibihandî: li ser bingehê wateya lêkirî tiştêk bi tiştêkî dîtir tê şibihandin û ji aliyê mantiqî ve pêkhatina wan dişibihe hev. Mînak: di hevoka “*Devdelinga şalê wî bişkiviye.*” de peyva “*bişkivîn*”ê tê wateya “*vebûna kêlên dirûnê*” ku cureyekî “*dirîn/çirîn*”ê ye; di rastiye de bişkov jî qalikê çiqilan di gilêyan de didirînin û derdikevin derve.

Divê bê gotin ku wateyên bingehîn û şibihandî tiştên şênber, ango fîzîkî nîşan didin; wekî mînak: rewşa tîbûna ruhberan û bêaviya erdê bi heman peyva “*qirçiqîn*”ê tê derbirin (“*qirika min qirçiqiye*”, ango “*tî bûme*” û “*îsal baran nebarî, loma erd qirçiqiye*”, ango “*erd bêav maye*”)

3. Wateya nîgaşî (biwêjî, mecazî): barkirina wateyeke şênber û fîzîkî li tiştêkî razber û abstrak e yan jî berevajî vê rewşê barkirina wateyeke razber li tiştêkî şênber e; wekî mînak: di hevoka “*miremira wî ez teqandim*” de peyva “*teqandin*”ê tê wateya “*ez behicandim*”ê û lêkera “*teqandin*”ê ya ku karekî şênber û fîzîkî ye ji bo karekî razber û nedîtî hatiye bikaranîn. Her dîsan di hevoka “*Ewr engirî ne.*” de tevgera razber a mirovan li derneketa şênber a ewran hatiye barkirin; ji ber ku di rastiye de ewr naengirin û mirov bi sedema tengezariyê nateqin.

Divê bê gotin mijara wateya mecazî gelekî berfireh e; ev wate carinan wekî navguhastinekê, carinan wekî biwêjguhastinekê, yan tevgerguhastinekê, yan mebestguhastinekê yan jî ji nû ve binavkirinê diqewime:

a. Navguhastin: Bi sedema şibhandineke hevpar du tiştên ciyawaz dikevin şûnên hev; wekî mînak: di hevoka “*Gund gundkî rijîya nexweşxaneyê.*” de mebest şênîyên gund in, ango gundî ne.

b. Biwêjguhastin: Di vê rewşê de biwêjeke naskirî dikeve dilqê biwêjeke din a kêmnas ku piranî ji bo mebestên wêjeyî û hunerî tê bikaranîn; wekî mînak: di hevoka “*Kakilê vê êşê ji navnêriyê aloziya par pişiriye ber çîpên me.*” de wateya biwêja “*to v ji navnêriyan dipişire ber saqa gihayî*” derbasî tevgerê nava mirovan bûye.

c. Tevgerguhastin: Di vê rewşê de carinan tevgera mirovan li xwezayê yan jî tevgera xwezayê li mirovî tê barkirin; wekî mînak: di hevoka “*Tekerekên galîskeyan çîroka rêwîtiyekê li pey xwe çilovîlo dikir.*” de “*çilovîlokirin*”, ango tevgera nivîsandinê ya mirovan bi awayekî nîgaşî ji bo şopa tekerekan hatiye bikaranîn. Her dîsan di hevoka “*Piştî galegal û laqirdiyan gula nexweşê sêrojî vebû.*” de “*gulvedan*”a giyayên xwezayê ji bo tevgera kêfxweşiyê ya mirovan hatiye bikaranîn.

d. Mebestguhastin: Di vê rewşê de carinan li şûna peyvekê komepeyvek jî navdar dibe û ji bo mebestên din tê bikaranîn; wekî mînak ji bo cewrikan “*torinê mala Qurqur Begê*” û ji bo keran “*Çarsim Axa*” jî tê gotin ku bi mebestên tinazeya wêjeyî tînan bikaranîn.

c. Venavandin/ji nû ve binavkirin: Carinan tê dîtin ku mirovan ji ber dilnexwaziyê yan jî ji bo xweşkirina tiştêkî nexwestî hinek tişt bi navine balkêş bi bîr anîne; wekî mînak: mirovan ji ber tîrsa “*cin*”an navê “*meçêtir*”ê li wan daniye û ji bo xweşkirina rewşa mirinê navê “*gor*”an wekî “*mala rastîn*” bi bîr xistiye.

Pêwendiya deng, peyv, komepeyv, biwêj û hevokan di navbera hev de

Her wekî gelên din kurd jî li gorî pêwendiyê diyarkirî wateyan didin deng, peyv, komepeyv, biwêj û hevokên xwe; bi rêbazeke tîkuz wateyên lêkirî diparêzin û li gorî pêwistiya wateyan saz dikin. Heke mirov bi çend nimûneyan mijarê zelaltir bike:

Wateyên deng an jî tîpan: Îro wekî pêwistiya gelek tîpên ji bo kurtenavên zanistî û siyasî di zimanê kurdî yê rojane de tînan bikaranîn: hwd. (her wekî din), bnr. (binêre), YE (Yekîtiya Ewropayê)...

Wateyên peyv: Di zimanê kurdî yê zengîn û pirzaravayî/devokî de peyvên hemwate, nêzwate, dijwate, hevdeng, heveng û cotepeyv hene. Nivîsandin û vegotina peyvên **hemwate** cuda ne, lê heman wateyê tînan bîra mirovî; wekî mînak: peyvên “*keskesor*”, “*heftreng*”, “*bûka baranê*”, “*qozeqor*”, “*kevana dawid*” heman tevgera xwezayî ya rengên piştî baranê xuyayî nîşan didin, yek şûna yeke din digire û wate xera nabe. Ji aliyekî din ve her çiqas peyvên “*spî*”, “*çîl*”, “*qerqas*” û “*sîs*” heman rengî, ango rengê berfê binimînî jî, bikaranînan wan cuda ne û di her devokê de li şûnên hev nayên bikaranîn. Peyvên **nêzwate** li ser bingehe wateyêkê rastîn hatine avakirin, lê wateyêkê nêzikî hev tînan bîra mirovî; wekî mînak peyv “*ajotin*”ê ya bi wateya siwarbûn an jî meşandina ajelan tê wateya “*cotkirin*”ê jî; ji ber ku berê karê cotî bi ajotina ajelan hatiye pêkanîn. Dîsan peyvên ku wateyên wan lap dijraberî hev in wekî **dijwate** hatine pênasîkirin; wekî mînak: peyvên “*hişk-nerm*”, “*çûyîn-hatin*”, “*jor-jêr*”, “*şirîn-tehl*”, “*roj-şev*” wateyên hev berevajî dikin. Nivîsandin û vegotina

peyvên **hevdeng** mîna hev in, lê heman wateyê nayînin bîra mirovî; wekî mînak: peyva “*hûr*”ê tê wateya “*biçûk*” û “*aşik/mîde*”, “*hûr*”a bi wateya “*biçûk*”ê hevalnav û bêhêl e, ango bêzayend e, her wiha peyva “*hûr*”ê ya bi wateya “*aşik*”ê navdêreke nêrza ye. Çendek peyvên kurdî hene ku nivîsandina wan yek e, lê bilêvkirin û wateyên wan cuda ne ku peyvên **hevrenge** tên pênasekirin; wekî mînak: peyva “*çil*”ê ya nivîskî hertim bi heman şewazî nayên xwendin û bilêvkirin. Li gorî naverokê heke wekî “*çil*”a bi /ç/ya hişk (wekî “*çi*” û “*çima*”yê) were vegotin û bilêvkirin, jimareya 40ê jê tê fêmkirin û gava bi /ç/ya zirav a di destpêka peyva “*çav*”ê de bê xwendin û bilêvkirin jî, mebest “*çavbirçî û silek/çilek*” e. Hêjayî gotinê ye ku di kurdî çendek **cotepeyv** hene ku carinan hemwate ne (*zar û ziman, çîl-spî, xizm-eqreba...*), carinan diywate ne (*dûr û nêzik, jêr û jor, kê-m-zêde, qenc-xerab...*), carinan nêzwate ne (*kevir û kuçik, çiya û banî, bêtir û çêtir, nehs û har...*) carinan jî hevrenge in (*Filankeso gir (mezin) î gir (êrişkar, dir, gurxenêq) e.*)

Giringiya wateyî ya rêzkirina peyvan di komepeyv, biwêj û hevokan de: Hêjayî gotinê ye ku rêzkirina peyvan roleke girîng di wadarkirina peyvan de dilîze; wekî mînak “*xaniyê naverastê*” (xaniyê ku di navbera du xanî, baxçe an jî tiştine din de) û “*naverasta xênî*” (nîvek û qada xênî, hundirê malê) heman wateyê nadin. Dîsan biwêjên “*têjik bi firê xistin*” (mezin kirin) “*fir bi têtikan xistin*” (hînî firînê kirin) ne heman tiştin; her wisan lêkera “*xwarin*”ê ya di hevokên “*Ez wan derdan dixwim û dengê xwe nakim.*” û “*Wan derdan ez xwarim û min dengê xwe nekir.*” heman wateyê û dema pêkhatinê nîşan nadin.

WATENASÎ (SEMANTÎK)

Pênesaye watenasiyê

Watenasî beşeke zimannasiyê ye ku li ser wateyê lêkolînan dimeşîne; wateyê wekî hêmaneke zimên dinirxîne, pêvajoya pêkhatina wateyê dişopîne, mebesta gotindar û guhdaran a ji bikaranîna peyvan şrove dike û di nava zimên bi xwe de li wateya pêkhatî digere.¹⁰⁵ Watenasî, ango zanayên vê zanistê giringiyê didin “*wateya peyv û risteyan*”, “*pêwendiya di navbera teşe û wateyê de*”, “*wateyên veşartî, aşkera û civakî*”. Hêjayî gotinê ye ku di zimanê kurdî de watenasî ji watesaziyê giştîtir û berfirehtir e ku watesaziyê jî dihewîne û dihingêve; her wiha dengnasî ji dengesaziyê, peyvnasî ji peyvsaziyê, hevoknasî ji hevoksaziyê, rewanîsazî ji rewanbêjiyê giştîtir û berfirehtir in.

Dîroka vê zanistê ya li nava zanyarên ewropayî vedigere sedsala 19an;¹⁰⁶ lê zimanê sanskirîti/hindî ev mijar hê berî zayînê nas kiriye ku pêşengê wê Panînî ye.¹⁰⁷ Pêşeng û damezrînerê vê zanistê yê di nava misilmanan de zanayê kurd Evdilqahirê Gurganî (Curcanî, 1009-1078) ye ku di berhema xwe ya bi navê “*Esas’ul-Belaxe*”yê (“*Bingehê Rewanbêjiyê*”) de rewanbêjî li ser sê beşan ava kiriye: “*ilm’ul-meanî*” (watenasî), “*ilm’ul-beyan*” (zanista vegotinê) û “*ilm’ul-bedî*” (zanista xweşaxaftinê).¹⁰⁸

Wate di zimannasiyê de

Zimannasê kurd Şêzad Sebrî Elî di berhema xwe ya bi navê “*Wata di navbera sîmantîk û pragmatîkê da*” birek ramanên li ser pênaseya wateyê rêz dike; li gorî vegotina wî, Platon wateyê wekî “*pêwendiya dualî ya di navbera kereste (peyva vegotî/nivîsandî) û dîmenê (wêneyê wê yê di hişê mirovî de)*” pênase dike; di vê çarçoveyê de gava gotindar dibêje “*dar*” (d+a+r) an jî heman peyvê dibihîze, di hişê wî de dîmenê wê reheka naskirî ya bi reh-rîşe, çiqil, berg û ber xuya dibe. Ixwan’us-Sefayê jî gotiye ku “*boçûna ku di derbirîna cara yekem de li serê tê hizirîn wate ye*”; ji bo nimûnetiyê peyva “*şêr*” daye ku gava kesek vê peyvê

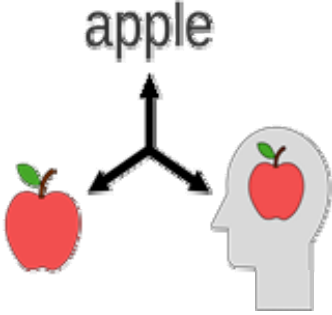
¹⁰⁵ <https://www.sheffield.ac.uk/linguistics/home/all-about-linguistics/about-website/branches-linguistics/semantics>; dema gihiştinê: 18.04.2024; 04:50.

¹⁰⁶ Şêzad Sebrî Elî (2011), *Wata di navbera sîmantîk û pragmatîkê da*, Spîrêz: Duhok, r. 14.

¹⁰⁷ <https://en.wikipedia.org/wiki/Pāṇini>; dema gihiştinê: 19.04.2024; 04:00

¹⁰⁸ https://en.wikipedia.org/wiki/Abd_al-Qahir_al-Jurjani; dema gihiştinê: 19.04.2024; 03:59.

dibêje yan jî dibihîze, yekser ew ajela dirinde ya kovî tê hişê mirovî, ne ku ew wateya ji bo kesê wêrek û xurt tê bîra wî. Ibn Faris jî wateyê li ser mebesta vegotinê, ravekirin û şîrovekirinê ava dike; ango mirov mebesta xwe ya wêneyî di qalibê peyvê de ro dike, wê peyvê bi lêv dike û bi vî awayî mebest û peyva bilêvkirî hêmayekê şîrove dikin. Mamoste Şêzad piştî rêzkirina van ramanên kevn derbasî nirxandinên hevçerxên rojavayî dibe; lê wisan xuya dike tevahiya ramanên rojavayî yên hevçerx şîroveyên berfireh ên li ser bingehe gotinên Platonî ne.¹⁰⁹ Îcar li vê derê rûdaneke sosret di nava beşeke kurdan de heye ku zimannasiya cîhanê li serê ranawestiyaye; ji ber ku îro êdî hemû kurd bi heman şêwazî tişteki watedar nakin.

	<p>Gava kurdekî bakurî, başûrî, rojhilatî, rojavayî û koçber wateyekê didin peyva “sêv”ê, di hişê wan de teşeyê peyvê wekî “s+ê+v”ê û dîmenê wê jî heman mêweyê xuya dibe; lê heke ev kurd bi perwerdehiyeke kurdî hînî zimanê xwe nebûbibin û haya wan ji xwendin-nivîsandina kurdî tunebe, dibe ku li ser xuyanga hişê wan teşeyê “elma”ya tirkî, “sîb”a farsî, “tufah”a erebî, yan jî bergindeke din a zimanê perwerdehiyê di hişê wî de biçirûse; ji ber ku rebenan keresteyê peyvê yê bi kurdî nivîsandî li ber çavên xwe nedîtiye û nizanin bê ka peyva bilêvkirî bi çi teşe û şêwazî tê nivîsandin.</p>
---	--

Mamoste Şêzad li ser *heşt cureyên wateyê* radiweste ku em ê tenê qala sisêyan bikin: *Wateya ferhengî (lexical meaning)* di ferhengên peyvan de hatine tomarkirin û şîrovekirin; lê *wateya dengnasiyê (phonological meaning)* li ser fonemên peyvan hatiye avakirin. Wekî mînak: gava kesek du fonemên /a/ û /r/yê li fonemên /b/, /d/ û /s/yê zêde dike, encameke wekî “bar”, “dar” û “sar”ê derdikeve holê ku wateya her peyvekê cuda ye. Wisan e rola foneman a li ser pêkhatina peyvê diyarker e. Her çî ku *wateya rêzimanî (grammatical meaning)* e, ew jî wekî *wateya peyvsaziyê (morphological meaning)* û *wateya hevoksaziyê (syntaxal meaning)* tê hatiye dabeşkirin. Di *wateya peyvsaziyê* de morfem roleke diyarker dilîzin; wekî mînak: rayeka peyva “çûyîn”ê tenê fonema /ç/yê ye, lê morfemên ku digihêjin rayekê (qertaf, pêşgir, paşgir, navgir) wateyê diyar dikin: “çûyîn” (rader), “çû” (dema bihurtî), “çûyî” (raweya çêbiwar), “diçe” (dema niha), “biçe/biçin” (raweya fermanî)... Di *wateya hevoksaziyê* de peyv li gorî cihê xwe yê di nava hevokê de wateya xwe digire; wekî mînak: heke mirov ji peyvên watedar ên “pez”, “esman” û “ajotin”ê hevokeke wiha saz bike “Pêz esman ajot.”, tu wateyê beraqîl peyda nabe; lê heke mirov bi heman peyvan hevokeke wekî “Esmên pez ajot.” saz bike, wateyê nêzikî aqilan derdikeve holê: “dibe ku mebest ji esmên tevgera hewayê be ku carinan di cureyên helbestî û hunerî de tê bikaranîn”.

109

Şêzad Sebrî Elî (2011), *Wata di navbera sîmantîk û pragmatîkê da*, Spîrêz: Duhok, r. 14-17.

HEVOKNASÎ Û PERGALA HEVOKÊN KURDÎ HEVOK

Hevok ew yekeya zimanî ye ku ji peyvekê an jî ji çend peyvan pêk hatiye û encama ramanekê kemilî dide. Di sazkirina hevokê de hemû peyvên erkdar (daçek, veqetandek, baneşan û gihanek) û peyvên watedar (navdêr, cînavk, jimarnav, hevalnav, hoker û lêker), ravek, komepeyv û biwêj dikarin cih bigirin; bi vî awayî hest, raman, rewş an jî tevgera temambûyî ragihînin. Ji bo kemilîna ramanekê herî kêma du hêman pêwîst in û divê ev ramana kemilî bersivê bide pirsên wekî “*Kê kiriye?*” an jî “*Çi bûye?*”. Ev her du hêmanên bingehîn “*kirde*” û “*pêveber*” in; ango kesê ku karek kiriye (bersiva “*kê*”yê) û liv û tevgera karê ku qewimiye (bersiva “*kiriye*”yê). Lê carinan pêwîstî bi ramanekê têrwate ya dirêj jî çêdibe û gotindar dixwaze bi dîmenekî berfireh ramana xwe ragihîne guhdarî; wê hingê jî bireser û têrker bi agehiyên berfirehtir wateya hevokê berfirehtir dikin û dîmenekî piralî pêşkêş dikin. Îcar bireser hêmanê hevokê ye ku di bin bandora liv û tevgera kirdeyî de dimîne; di demên bihurî de bersiva “*çi*” û “*kî*”yê dide kirde û pêveberê, lê di demên din de bersiva “*çi*” û “*kê*”yê dide her duyan jî. Wekî mînak: di hevoka “*Roşanî zevî cot kir.*” de bersiva pirsê “*Roşanî çi kir?*” “*zevî*” ye û bersiva “*çi*”yê (“*zevî*”) bireserê hevokê ye; dîsan di hevoka “*Roşanî Lezgîn nedîtiye.*” de bersiva pirsê “*Roşanî kê dîtiye?*” peyva “*Lezgîn*” e û bersiva “*kî*”yê (“*Lezgîn*”) bireserê hevokê ye. Lêkerên her du hevokan (“*Roşanî zevî cot kir.*” û “*Roşanî kê dîtiye?*”) demên bihurî demên bihurtî; lê heke ez ev hevok di dema niha de bihatana gotin rewşeke wiha derdikete holê: “*-Roşan zeviyê cot dike. / -Roşan çi dike? Zeviyê cot dike. / -Çi cot dike? -Zeviyê.*” “*-Roşan Lezgînî dibîne. / -Roşan kê dibîne? -Lezgînî dibîne. / -Kê dibîne? -Lezgînî.*” Aşkera ye ku di vî temtêlê de rêbazên ergatîviyê diyarker in. Di hevokê de têrker jî derbarê karê pêkhatî agehiyên berfirehtir ku guhdar serwest bibe; di vî çarçoveyê de qala dem, cih, rewşa pêkhatinê û amûra pêkanîna jî dide. Di vî temtêlê de ji kirde û bireserê zêdetir awayê pêkhatin an jî pêkanîna liv û tevgerê tê nasandin; lewre hokerên ku qewareya lêkerê fireh dikin û daçekên ku wateya hevokê xurt dikin bi terzekî berbiçav roleke diyarker dilîzin. Wekî mînak: di hevoka “*Mamoste rûniştibû.*” hevokê hêsan e ku tenê kirde (“*mamoste*”) û pêveberê (“*rûniştibû*”) dihewîne; lê hevoka “*Şivên pez diçêrand.*” hevokê ji wê zengîntir e ku li ser kirde (“*şivên*”), bireser (“*pez*”) û pêveberê (“*diçêrand*”) hatiye avakirin.

HEVOKNASÎ (SENTAKS)

Pênesakirina “hevoknasî”yê

Hevoknasî hem rêzkirina rêzimanî ya peyvan di nava komek, biwêj û hevokan de ye hem jî lêkolîna derbarê pêkhatiyên hevokê û pêwendiyên pêkhatayan de ye.¹¹⁰ Di hinek zimanan de amûra sereke ya nîşandana têkiliya li navbera peyvan rêza peyvan e; di zimanê kurdî de -ji bilî hin rewşên awarte- guhertina rêza peyvan wateyê diguherîne. Wekî mînak di hevoka “*Keçik ji lawikî hez dike.*” (KBP: kirde+bireser+pêveber) de destpêkerê hevokê kirdeyê navdêrî ye; her wiha ji ber ku lêkera “*hezkirin*”ê daçeka “*ji*”yê pêwîst dike, bireser digel daçekê (“*ji lawikî*”) hatiye. Îcar gava ku şûna hêmanan bêyî guherîna peyvirên wan bê guhertin: 1. “*Ji lawikî hez dike keçik.*” (BPK), 2. “*Hez dike keçik ji lawikî.*” (PKB), -her çiqasî hevok şkestî bin jî- guhertineke bingehîn di wateyê de çênabe. Lê belê gava rêza peyvan digel peyvirên wan bê guhertin wateyê bingehîn derdikeve holê: di hevokê wekî

110

<https://www.britannica.com/topic/syntax>; dema gihiştinê: 22.04.2024; 23:49.

“Lawik ji keçikê hez dike.” (KBP) de wate berevajî dibe û kirde rolên hev diguherin. Ji aliyekî din ve heke hevok wekî “Lawik ji keçikê hez dike.” an jî “Keçik ji lawikê hez dike.” bê sazkin, zayenda her du peyvên (“keçik” û “lawik”) têk diçe.

Her wekî ku hate gotin, hevok ji komên peyvên an jî ji hevokan pêk tê; lê belê şûn û peywira peyvên û hevokan wateya hevokê diyar dikin, ango pêwendiyên nêzikatiyê yên di navbera peyv, komepeyv û hevokan de roleke diyarker dilîzîn. Wekî mînak: di hevoka “Kûçikê şivên li hewşê pê re dilîze.” de kirde komepeyv “kûçikê şivên” e, ev hêman wekî “ravek” tê ravekirin ku ji raveber (“kûçik”) û ravekerê (“şivên”) pêk hatiye û heke şûna hêmanên ravekê bê guhertin wate diguhere û dibe “şivanê kuçikî” ku mebesta gotindarî ne ew e. Dîsan komepeyv “li hewşê” têrkerê hevokê ye û guhertina şûnên peyvên komepeyvê bêwate dike; ji aliyê peyvsaziyê ve komepeyv ji daçeka “li”yê û navdêra “hewş”ê pêk katiye û peyv “hewş”ê di bin bandora daçekê “li”yê de tewiyaye û li gorî zayenda xwe qertafa /-ê/yê ya navdêrên mêza wergirtiye. Îcar komepeyv “pê re”yê ji daçeka xwerû ya “bi re” û cînavka tewandî ya “wî”yê pêk hatiye û ev cînavk “şivên” nîşan dide, ne ku “kûçikî”; lê ji ber ku hatiye kurtkirin û sivikkirin, vegeriya “pê re”yê. Ji aliyê peywirê ve komepeyv “pê re”yê têrkerê duyem e û ji aliyê rêzbûnê ve nêzikî lêkerê ye; gotindar dixwaze bibêje ku kûçik bi şivên re dilîze û heke ji şûnê bê leqandin hem wateya komekê diguhere hem jî wateya hevokê. Ji bo nimûneyê: heke hevok wekî “Kûçikê şivên pê re li hewşê dilîze.” bê sazkin, wateya komekê dibe “demildest, hema, ji nişkê ve”yê û wateya hevokê jî dibe: “Kûçikê şivên ji nişkê ve li hewşê dest bi lîstinê dike.”. Di vê hevokê de lêkera xwerû ya “dilîze”yê pêveber e û li gorî dema niha hatiye kişandin; îcar heke li gorî dema din bê kişandin, mirov dê fêma bike bê ka bûyer di kîjan demê de û di bin kîjan şert û mercan de qewimiye. Ji aliyê peyvsaziyê ve peyv “kûçik” navdêreke nêrza ye, ji rayeka “kûç” û paşgira biçûkkirinê ya /-ik/ê pêk hatiye; peyv nêrza ya “şivan” ji rayeka “şiv” û paşgira pişekariyê /-van/ê çêbûye û her duyan ravekek ava kiriye. Di vê ravekê de “kûçik” raveber û “şivên” raveker e; ravebera nêrza bi veqetandeka /-a/yê ya peyvên jekjimar ên nêrza tewiyaye ser peyvên “şivan” a nêrza, peyv “şivan” bi du cureyan ditewe “şivani” an jî “şivên”. Îcar “li” daçeka xwerû ye û peyvên li dû xwe li gorî mêjer û zayendê ditewîne; ji ber ku peyv “hewş”ê ya erebî (peyvsaziya peyvên biyanî di makezimên de tê vekolîn) wekî peyveke mêza di kurdî de hatiye pejirandin, bi qertafa /-ê/ya peyvên mêza û yekjimar tewiyaye. Komepeyv “pê re”yê ji daçeka xwerû ya “bi re” û cînavka kesane ya tewandî “wî”yê pêk hatiye; lê ji ber ku hatiye kurtkirin û sivikkirin, vegeriya “pê re”yê. Pêvebera “dilîze” lêkereke xwerû ye, rayeka wê “lîz” e û radera wê “lîstin” e; di hevokê de li gorî dema niha hatiye kişandin, pêşgira /di-/yê berateya vê yekê ye, /-e/ya li dawiya lêkerê berateya cînavka kesandinê ye (kesê sêyem ê yekjimar).

Rêzkirina hevokê li gorî KTTP (kirde + têrker + têrker + pêveber) ye; ji rêzkirina hevokê dixuye ku du têrker ketine navbera kirde û pêveberê, têrkera yekem li gorî nêzikatiya bi kirdeyê re rewşa kirdeyê destnîşan dike û têrkera duyem li gorî nêzikatiya bi pêveberê re rewşa pêkhatina pêveberê rave dike. Ji aliyê hevoksaziyê ve, ev hevokê xwerû ya erênî ye û ji aliyê wateyê ve hevokê ragihandinî ye.

Wekî ku tê dîtin, nirxandina hevokê sade jî çiqasî dirêj dikêşe ku me li ser gelek hûngiliyên din re gav kiriye.

Hevoknasiya kurdî li navbera dibistanên zimannasiyê yên şiroveker

Îro li cîhanê du dibistanên zimannasiyê yên şiroveker: dibistana îslamî ya bi zimanê erebî û dibistana ewropî ya pîrzimanî.

Îcar zimannasiya zimanê erebî bi tomarkirina Quranê ya nivîskî û zêdebûna misilmanên neereb re dest bi xebatên berhevkirina kelepura erebî kir; di destpêkê de bi fermana xelîfeyê çarem Îmam Elî re du gavên girîng hatin avêtin ku rasterast bi hevoknasiyê re pêwendîdar e. Di fermana rêzimansaziyê de dihate gotin ku “Sê hêmanên peyvê hene:

navdêr, lêker û tîp. Hevok an navdêrî ye yan jî lêkerî ye; hevoka navdêrî bi navdêr an jî cînavkekê dest pê dike û hevoka lêkerî jî bi lêkerê. Îcar heke hevok navdêrî be, hêmanên wê mubteda û xeber in (ango: destpêker û rewşnîşan), lê heke lêkerî be jî, ji fiêl, fail û mef'ûlê (ango: ji lêker, kirde û bireser/têrkerê) pêk tê."¹¹¹ Bi rastî puxteya zimannasiya erebî jî ev zanyarî ne û tiştên din hûrgiliyên vê biryara fermî ne. Bêguman sedema vê dabeşkirinê taybetmeniya zimanê erebî ye ku yan bi navdêrekê yan jî bi lêkerê dest pê dike. Bi gotineke din, zimanê erebî yê ji malbata samî li ser bingehê destpêkera hevokê zimannasiya xwe ava kiriye.

Bêguman vê çemk û ferasetê ji hezar salî zêdetir li Kurdistanê jî serwerî kir û di bin siya wê de xebatên pêşîn ên zimannasiya kurdî hatin amadekirin. Lê mixabin berhevkarê pêşîn ê rêzimana kurdî Eliyê Teremaxiyî li gorî tevahiya rê û rêçikên zimannasiya erebî rêzimana kurdî berhev nekiriye; her çi qas ev xebata wî ya rênîşandêr gelekî girîng be jî, ji berhemeke pîşeyî ya kemilî zêdetir dişibihe nîşeyên kesane yên destpêkî û li piştî wî jî heta demeke dirêj xebatên pêşvebirinê nehatine meşandin.¹¹²

Her çi ku zimannasiya ewropî ye, di hê di sedsala 3-2an a BZ de li Yûnanistana kevnare dest pê kiriye; lê di sedsala 16an a PZ de zayînê de ramana "rêzimana hevpar a zimanên hind û ewropî" hêdî hêdî derketiye ber ronahiyê. Zimannasên wê serdemê pê hesiyan e ku hevpariye di navbera zimanên romanî, latînî û sanskrîtî de heye.¹¹³ Heta Ewliya Çelebiyê ku di sedsala 17an de çûye serdana Viyanayê jî diyar kiriye ku zimanê almanî yê ewropî gelekî dişibihe zimanê farsî yê hindo-îranî.¹¹⁴

Divê bê gotin ku me li êpecek zimanên ewropî nihêriye û dîtiye ku şîroveya wan a rêzimanî naşibihe xebatên ereban; ji ber ku zimannasiya ewropî li gorî destpêkerê hevokê biryarê li ser cureyê hevokê nade, lê li gorî dawîkerê hevokê (pêveberê wê) cureyê hevokê destnîşan dike. Sedema wê yekê jî -bi me- vedigere tunebûna hevokên ku bi lêkerê dest pê dikin di zimanên hind û ewropî de. Lewre hind û ewropîyan li gorî zimanên xwe teoriyên zimannasiyê ava kirine. Wisan e, cudahiya sereke ya di navbera her du dibistanên zimannasiyê sazûmanên zimanên wan e; ne ku yek ji yê din rasttir û jêhatîtir e.

Hêjayî gotinê ye ku zimanê kurdî zimanekî di nava her du dibistanan de ye; nimûne gelekî kêmbin jî, mirov dikare hem li gorî destpêkerê hevokê zimannasiya wî şîrove bike hem jî li gorî zimannasiya malbatî ya hind û ewropî ku navenda wê Kurdistan e. Di vê çarçoveyê de mirov dikare zimanên ewropî bide milê rojavayê û bakurê rojavaya Kurdistanê û zimanên hind û îranî jî li milê rojhilatê û başûrê rojhilata wê bi cih bike.

¹¹¹ <https://ar.wikipedia.org/wiki/عَلِيٌّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ>; dema gihîştinê: 23.04.2024; 02:41.

¹¹² Kadri Yildirim(2005), "Çend Gotin Derbarê Eliyê Termaxî û Pirtûka wî da", kovara BÎR, h. 1, r. 192-198; ji bo nusxeya înternetî bnr.: <https://kovarabir.com/8749/eliye-termaxi-u-pirtuka-wi/>; dema gihîştinê: 23.04.2024; 02:57.

¹¹³ <https://www.britannica.com/topic/Indo-European-languages>; dema gihîştinê: 23.04.2024; 03:30.

¹¹⁴ https://en.wikipedia.org/wiki/Indo-European_languages; dema gihîştinê: 23.04.2024; 03:31.

REWANÎ Û RÊBAZÊN REWANBÊJIYA KURDÎ

REWANÎ

Pênesaya “rewanî”yê di ziman û çanda kurdî de

Peyva “rewan”ê bi xwe rengdêr e û di zimanê kurdî yê rojane de tê wateya axaftina bêkêmasî ya herikbar; dîsan “rewanî” jî navdêreke pêkhatî ye ku -her wekî peyvên başî, qencî, xizanî...- navê kar bi xwe ye. “*Ferhenga Edebiyata Kurdî ya Klasîk*” peyvê bi çendek wateyên wiha şîrove dike: “*rewan*: 1. çûyîn, bi rev, çûna bi lez; herikîn, herikbar 2. ruh û can, giyan.”; “*rewan bûn*: sivik bûn, derketin”, “*rewan kirin*: herikandin”, “*rewan-nal*: nalînên li pey hev du”, “*rewan dizî*: dizê ruh” “*Rewandiz*: bajarekî li başûrê Kurdistanê.”¹¹⁵ Ji aliyekî din ve ji bo hespê orxe yê ku nahêle siwar biêşe û tengezar bibe jî “*hespê rewan*” tê gotin; li berevajî hespê rewan qala “*hespê loqloqo*” û “*hespê seglavî*” tê kirin ku loqloqo ranên siwêr kul dike û seglavî jî bi reva xwe ya bêpergal siwêr tûştî ketinê dike. Aşkera ye ku wateya pêşîn sezayî zimannasiyê ye; ji ber ku qala “*axaftina herikbar û bikaranîna zimên a bêkêmasî*” dike. Her wisan di nava gel de ji bo kesê ku bi axaftineke rewan gotarekê pêşkêş dike dibêjin “*rewanbêj*” û ji kar û pîşeyê wî re dibêjin “*rewanbêjî*”.

Di vê çarçoveyê de reklameke kurdî şewazê nivîskarekî wiha dide nasandin: “*Zimanê rewan, sade û vegotina wî ya jidil dike ku xwendevan bi xwendina her helbestê têkeve nava pirs û mitalan. Bêguman serkeftina helbestkarekî li ser van stûnan bilind dibe.*”¹¹⁶

Ev peyama bazirganiyê (reklam) çîrokeke gelêrî ya kurdî tîne bîra mirovî ku kurtasiya wê wiha ye: “Berê di nava mîran de rikeberiyê tund hebûye. Rojekê mîrek ji bo ezmûnkirina asta hişmendiyê ya rikeberê xwe dek û dolabekê digerîne; ji bo wî mîrê ku jê hez nake diyariyekê dide amadekirin û bi destî qasidên xwe dide şandin. Peyamnêr (qasid) digihêjin dîwana mîrê din; piştî silav û rewşpîrsînê diyariyên mîrê xwe radixînin hêwanê, beşeke wan li giregirekan belav dikin û sindoqeke giranbiha jî datînin ber mîrê dîwanê. Serekê desteyê dibêje: “Mîr xweş be, mîrê me tika ji we dike ku bi tena serê xwe devê sindoqê veke û bila kesek bi cureyê diyariyê nehese.” Mîrê herêmê piştî belavbûna civatê gazî şewirmendên xwe dike û bi şahidiya wan sindoqê dide vekirin. Gava derê sindoqê vedikin, dinihêrin ku yeke din tê de ye, derê wê jî vedikin û dinihêrin yeke din tê de ye; bi vî awayî digihêjin sindoqa biçûk a bi qasî kefa destekî û wê jî vedikin. Ji sindoqê bêhneke gemarê ya tûj difûre û tê fêmkirin ku wî mîrî gemara xwe jê re şandiye. Mîrê herêmê bi şewirmendan dişewire; hinek dibêjin “em biavêjin ser wê mîrgehê û wan talan bikin”, hinek dibêjin “wî bidin kuştin” û hinek şîretên din dikin. Mîr dibêje ku “ka rawestin, em gazî dînek û derwêşekî bikin”. Heman sindoqê radestî dînekî dikin ku veke; dînekê bêsebr heta ku digihêje sindoqa gemarê lê ye lê ye ku bibihece û gava çav bi gemarê dikeve, dibêje: “Min hedizanibû ku tenê pisîk gemara xwe binax dikin û vedişêrin; va ye, mîr jî bûne pisîk. Xwedê qebûl neke, êdî ji bo nîşandana gemara xwe jî dêlindêz û merasiman çêdikin; ma we nikaribû xwarineke xweş têxistayê ku piştî ewqas zehmetiyê beşera me jî xweş bibûya, tehma devê me jî.” Mîr lêborîna xwe ji wî dînikî dixwaze, ferman dide ku hemû daxwazên wî bîna dabînkirin. Piştî derwêşî dikin, sindoqê didin pêş û jê dixwazin ku derê sindoqê veke. Derwêş bi sebr û

¹¹⁵ Erdogan Alparslan (2021), *Ferhenga Edebiyata Kurdî ya Klasîk*, teza lîsansa bilind; Zanîngeha Dicleyê, Enstîtuya Zanistên Civakî, Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî, r. 281; ji bo nusxeya înternetî bnr.: [https://acikerisim.dicle.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11468/8336/Ferhenga Edebiyata Kurdî ya Klasîk.pdf?sequence=1&isAllowed=y](https://acikerisim.dicle.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11468/8336/Ferhenga_Edebiyata_Kurdî_ya_Klasîk.pdf?sequence=1&isAllowed=y); dema gihiştinê: 23.04.2024; 05:48.

¹¹⁶ <https://www.kolnkutuphane.de/caven-sevini-432295>; dema gihiştinê: 23.04.2024; 05:54.

hedûra xwe ya sofiyane sindoqê li pey sindoqê vedike û di dawiyê de digihêje sindoqa gemarê; lê bi vekirin û temaşekirina naveroka sindoqê re demildest naaxive, piçekê dihizire û dibêje: “Ev ne xwarina sofi-derwêşan e ne jî ya mîr û began e; ji ber ku her kes ji xwarina xwe dide ber mêvanan. Xwedê mîr û welêt biparêze ji kesên ku gemarê derdixin dîwanê û ehlê Xwedê jî pê ezmûn dikin!” Li ser vê yekê mîr lêborîna xwe ji wî derwêşî jî dixwaze, ferman dide ku hemû daxwazên wî bên dabînkirin û şîretên wî bên nivîsandin. Mîrî êdî biryara xwe li gorî bersiva her duyan daye, ne ku li gorî şîretên şêwirmendan. Di dawiya dawîn de ew jî diyariyekê jê re dişîne; bi heman şewazî sindoq li ser sindoqê tèn vekirin û di sindoqa dawîn de şûşeyek hingivê herî xweş derdikeve û li kêleka şûşeyê jî nameyek heye ku tê de wiha dinivîse: *“Me hedizanibû ku tenê pisîk gemara xwe binax dikin û vedişêrin; va ye, hinek mîrik û begik jî vegeriyane pisîkan. Xwedê qebûl neke, ev neçê êdî ji bo nîşandana gemara xwe jî dêlindêz û merasiman çêdikin; ma we nikaribû xwarineke xweş têxista vê sindoqa bi malê millet çêkirî ku piştî ewqas zehmetiyê beşera me jî xweş bibûya, tehma devê me jî. Divê bizanibî ku ev ne xwarina milletê te ye ne jî ya mîrê vê mîrgehê ye; her kes ji xwarina mala xwe baştir dide ber mêvanê şermê û Xwedê kêmasiyê nede ku di nava xwarinên qesra me de jî xwarina hera giranbiha ya ji bo mêvanên şermê ev hingivîne hêja hebû. Hêvîdar im ku Xwedê wê mîrgehê ji wan kesan biparêze ku hişê mîrê xwe gemarî dikin û qasidên wî jî bi barkêşiya gemarê ezmûn dikin! Her dîsan Xwedê rûmeta vê mîrgehê derxe ber perê esmanan ku dikare bi şîreta dînan beredayî û derwêşên pêxas jî mazûvaniya mêvanên xwe yên şermê bike, şeteleyên nedîtî û nebînayî ji dîwana mîr û giregirekan vegerîne aliyê jê hatî û serbilindiyê bike para mîrê jêhatî.”*

Bi me ev çîrok lûtkeya rewaniya mîrekî kurd destnîşan dike ku karibûye ji nişkê ve û di rewşa herî awarte de li ser miameleya layiqî her kesî cuda cuda bifikire; hemû bûyer û gotinan bêjîng bike, di dawiyê de peyama xwe ya rewan bi awayekî herî serkeftî û hişmendane bigihîne mixatabê xwe.

PRAGMATÎK: REWANIYA KURDÎ WEKÎ ZANISTEKÊ

Lûtkeya zimannasiya hevçerx zanistekê bi navê “*pragmatics*” e ku peyva kurdî ya “*rewanî*”, peyva erebî ya “*belaxet*” şûna wê bigirin baştir e; bi vî awayî pragmatîk dibe ew zanista ku dengnasî (phonology), peyvnasî (morphology), watenasî (semantics) û hevoknasiyê (syntax) radixe ser zemînê zimên û zimannasiyê (language & linguistics); li gorî pêwistiyê hemû beşên zimên û pêwendîdarên wî bi kar tîne ku axaftineke hera baş û hera serkeftî pêşkêş bike. Hêjayî gotinê ye ku divê watenasî û rewaniya wekî hev neyên hesibandin; ji ber ku watenasî piranî li ser wateya peyvan û komekan dixebite, lê rewaniya li ser tevahiya wê wateya ku ji hevoka vegotî û tevgera gotindarî tê fêmkirin lêkolînan dike. Bi gotineke berfirehtir, watenasî wateya xwerû ya gotineke axaftinê vedibêje; li gorî rêziman û ferhengê peyv û komepeyvan şîrove dike. Lê belê rewaniya derbarê tevgera zimanê mirovan de şîroveyeke tamtir, kûrtir û bi gelemperî maqûltir radigihîne; çarçoveya wateyî ya her peyvê digel nîşaneyên civakî, tevgera laşê gotindarî, awaza dengê wî di qalibekî de ro dike û teşeyekî giştî ji ramanê kemilî derdixe, heta hewl dide ku li gorî jîngeha ramanê sedema nivîşkaniya hevokeke nekemilî jî temam bike. Wisan e, rewaniya ji wateya wêjeyî ya gotinê wêdetir li mijarê dinihêre û dihizire bê ka wate çawa tê avakirin û her wiha balê dikişîne ser wateyên veşartî, nihêrî û niçandî; ji aliyekî din ve zimên wekî amûreke danûstandinê dihesibîne, mebesta mirovî ya ji bikaranîna zimên bêjîng dike, zimanê bikarhatî dinirxîne bê ka kêrî pêşvebirina pêwendiyên tê yan bi kêrî qutkirina tîkiliyan. Lewre jî li ser danûstandina wateyî ya di navbera gotindar û guhdaran de xebatan dike, çarçoveya gotinê û wateyên wê yên eşkere-veşartî diyar dike û hewl dide ku potensiyela wateyî ramanekê derxe holê.

Di zimannasî û felsefeyê de rewaniya (pragmatîk/belaxet) li ser bikaranîna zimanê xwezayî yê li nava jiyana rojane, çapemenî û ragihandinê xebatan dimeşîne; bi awayekî giştî pêwendiyên di navbera ziman û bikarhênerên wan de vedikole. Ji ber ku rê û rêbazên

bikaranîna zimên wateyên wêjeyî yên peyv, biwêj û hevokan jî diyar dikin, rewanî carinan wekî watenasiya zimanî jî tê pênasekirin; îcar rewanî di çarçoveya vê pênaseyê de dibe ew zanista ku pergala van rêbazan vedikole. Wekî mînak: di hevoka “*Sê kurên filankesî hene.*” de fehmdarî ye ku ji sisiyan zêdetir kurên wî tunene, lê dibe ku keçên wî hebin an jî tunebin; jixwe mijar ne hebûn-tunebûna keçên wî, mal-milkê wî, xanî-erebeya wî û tiştên din e. Dîsan di hevokeke wekî “*Erê, bêvankes belengaz bû, lê durist bû.*” de aşkera ye ku gotindar balê ji ser belengaziya bêvankesê eleqedar radike û dikêşe ser aliyê wî yê duristiyê; hem bi gotina “*erê*”yê angaşt (îdiaya) hevoka li pey wê *bêvankes belengaz bû*”yê dipejirîne hem jî bi gihaneka “*lê*”yê giringiya hevokê ji aliyê xwe ve betal dike û wê biryara bihîstî ji holê radike û di dawiyê de balê dikêşe ser “*duristî*”yê ku li gorî gotindarî meqama duristiyê ji rewşa belengaziyê bilindtir e.¹¹⁷ Di mînaekeke din de: heke gotindar tengezariya xwe ya li hemberî derengmayîna hevalê xwe bi hevoka “*Tu dizanî saet çend e?*” de diyar bike û bihîzêr jî li saeta xwe binihêre û demê bibêje, di hinek rewşan de ev tevger dibe heqaret û neheqî; ji ber ku mebesta gotindarî ne ew e ku nizane bê ka saet çend e û dixwaze saetê hîn bibê; lê dixwaze bibêje ku “*tu çima ewqasî dereng mayî?*”.

REWANBÊJÎ WEKÎ LÛTKEYA HIZIRÎN Û AXAFTINÊ

Gotineke pêşiyên ereban dibêje ku “*Bandora wêje û rewaniyê (edebiyat û belaxetê) dişibihe cadûbaziye (sihirbaziye).*” û ev gotin tê wê wateyê ku gotina rewan dikare gelek tiştan bike; hem dikare barê takêşbûyî û wergeriyayî rast bike hem jî dikare bûyerê berevajî rewşê şîrove bike û rastiyeke kelevajî bike. Divê bê zanîn ku zimanê kurdî û gelek zimanên din jî girîngiyê didin peyv û wateyê, hevok û wateyê, raman û wateyê; lê taybetmendiyê kurdan heye ku ji gotinên bêwate û dirêj hez nakin; lewre beşa hera girîng a zargotina kurdî ya zindî gotinên pêşiyên e ku kurt û kûrwate ne. Di nava kurdan de kesê herî rewanbêj ew kes e ku piştî gotinê dispêre gotinên pêşiyên, li şûna ku gelekî biaxeve bi çend rêzikan tevahiya rewşê raxîne ber çavan û mixatabê xwe qanî bike. Lewre di civatên kurdan de qedrê rewanbêjen ku gotarên xwe yên kurt û têrwate bi gotinên pêşiyên dixemilînin tê girtin û şîretên wî wekî destûra jiyanê tînan parastin. Wekî mînak: heke di nava civatên kurdan kesek di nava axaftina xwe de “*Bêderpê bigere, lê stûyê xwe li ber zaliman xwar neke.*”, kesek li hemberî wî ranabe û nabêje ku “*Welleh, ez ê ji bo pariyekî nêst stûyê xwe li ber kesî xwar kim; heta ku bê derpê digirim, ez ê heta demekê li hemberî neheqiyên bêdeng bimînim.*”

Diyar e ku pêşiyên kurdan ji bo gotineke rewan û kêrhatî hinek rêzik diyar kirine û ev taybetmendî di nava gotinên xwe de bi cih kirine ku sazûmana gotinê xwe bispêre karên rûmetbexş. Di vê çarçoveyê de gotinên pêşiyên ên kurdî krîterên rewanbêjiya kurdî ne û beşên din ên zargotina kurdî jî alîkariyê didin vê çavkaniyê; bi belavbûna van krîteran re rewanbêjiya kurdî xurt dibe û bi windabûna wan a li nava jiyane rojane jî asta gotinê lawaz dibe.

HUNERÊN REWANIYA KURDÎ

Zimanê kurdî yê pirzaravayî û her zaravayê pirdevokî gelek hunerên rewanî û xweşaxaftinê bi kar tîne; ev teşe di “*zargotin*”, “*wêjeya kevneşopî*”, “*wêjeya gelêrî ya zindî*” û “*wêjeya nûjen*” de bi awayekî berbelav tînan bikaranîn. Di **beşa zargotinê** de divê em awirekê li zargotina kurdî bigerînin û hinek teşeyên rewaniyê tesbît bikin; lê di **beşa wêjeya kevneşopî** de divê em balê bikêşin ser hunerên vegotin û axaftinê yên ku kurdên misilmanan ji zimanê erebî wergirtine. Her çiqas kurdan -wekî hemû misilmanan- ev huner ji ereban wergirtin jî, mamoste û damezrînerên wî pişeyî ne jî. Wekî mînak: zanayê kurd Evdilqahirê Gurganî (Curcanî, 1009-1078) pêşeng û damezrînerê vê zanistê yê di nava misilmanan de ye ku di berhema xwe ya bi navê “*Esrar’ul-Belaxe*”yê (“*Razên Rewanbêjiyê*”) de rewanbêjî li ser sê beşan ava kiriye: “*ilm’ul-meanî*” (watenasî), “*ilm’ul-beyan*” (zanista vegotinê) û

117

<https://www.britannica.com/science/pragmatics>; dema gihiştinê: 23.04.2024; 22:55.

“ilm’ul-bedî” (zanista xweşaxaftinê).¹¹⁸ Di beşa wêjeya gelêrî ya zindî de divê em hewl bidin ku bi hinek nimûneyên ji nava axaftina rojane rewaniya axaftina kurdî ya rojane nîşan bidin; lê di beşa wêjeya nûjen de divê em keşkûleke nûjen a rewaniya cîhanê û Kurdistanê pêşkêş bikin ku nivîskarên kurd bi awayekî berbelav bi kar tînin.

Cureyên hunerên wêjeyî

Di zimanê kurdî de ji hunerên wêjeyî re “ciwankariya wêjeyî” jî tê gotin û li gorî beşên bingehîn ên zimannasiyê (dengnasî, peyvnasî, watenasî, û hevoknasî) tên polînkirin; bi gotineke zelaltir, ciwankariya wêjeyî ji aliyê deng, peyv, wate û hevokan ve tên veqetandin. Lewre hunerên wêjeyî bi piranî li çar sernavan tên dabeşkirin: “hunerên girêdayî bi mecazê/teşbîh ve”, “hunerên girêdayî bi wateyê ve”, “hunerên girêdayî bi peyvê ve” û “hunerên girêdayî bi tîp û nivîsê ve”.¹¹⁹ Divê bê gotin ku hinek ji van beşan jî di nava xwe de li ser çend beşan pareve dibin.

Îcar em ê di vê xebatê de li gorî du beşên “Esrar’ul-Belaxe”ya Gurganiyî mijarên “hunerên vegotinê” (ilmê beyanê) û “hunerên ciwankariyê” (ilmê bedî’ê) şîrove bikin.

1. Çend hunerên vegotinê (ilmê beyanê)

a. Şibihandin (teşbîh, an jî dirûvpêxistin): Nîşandana hevpariya tiştekî bi tiştekî dîtir e ku bi daçekên “wekî, mîna(nî), fena(nî), no(t)la, pişk, eynî”yê tê sazkirin; lê sê cureyên wê yên wekî “şibihandina rewan”, “şibihandina asayî” û “şibihandina kêmnirx” hene ku li ser çar hêmanan ava dibe: “raveberê şibihandinê”, “ravekerê şibihandinê”, “daçeka şibihandinê” û “babetê şibihandinê”. Wekî mînak: di hevoka “Hêmin di xebata xwe de mînanî palewanekî ye.” de “Hêmin” raveberê şibihandinê, “palewan” ravekerê şibihandinê ye, “mînanî” daçeka şibihandinê ye û babetê şibihandinê jî “di xebata xwe de” ye (“Miraz di meşa xwe de eynî bavê xwe ye.”, “Gulan bi teşîrêsiya xwe pişk meta xwe ya rehmetî ye.”...).

Îcar di şibihandina rewan de babet û daçeka şibihandinê nayên bikaranîn: “Mîrza hirçekî no ye lo!”. Di şibihandina asayî de yek ji babet û daçeka şibihandinê nayên bikaranîn: “Mîrza di pevçûnê de hirçekî no ye.” an jî “Mîrza mîna hirçekî no ye.” Di şibihandina kêmnirx de hem babetê şibihandinê hem jî daçeka şibihandinê bi hev re tên bikaranîn ku nirxê wê teşbîhê dixînin: “Mîrza di pevçûnê de mîna hirçekî no ye.”¹²⁰

b. Mecaz: Di hunera mecazê de wateya ku tê armanc kirin, li hemberî wateya rasteqîncih digire;¹²¹ ango, bikaranîna gotinê ya bi wateyeke derveyî wateya wê ya bingehîn e.¹²² Wateya rasteqîn jî wateya yekemîn e ku tê hişê mirovî. Wisan e, divê di gotinê de îşareteke bi peyvê an jî rewşê hebe û wateya rasteqîn jî nehatibe armanckirin. Armanca bikaranîna vê hunerê zêdekirina xweşikî, balkêşî û zîndîbûna gotinê ye. Îcar mecaz jî li ser beşên “mecaza zimani” (“mecaza mursel”) û “mecaza eqlî” pareve dibe. Di mecaza zimani de têkilî û eleqeya şibihandinê tune; lê bi hin pêwendiyên din peyvek di cihê peyveke dîtir de bi kar tê; ji bo nimûneyê: di malika Xaniyî ya “Rabit ji me jî cihanpenahek / Peyda bibitin me padişahê” de peyva “cihanpenah”ê tê wateya “penageh û piştgirê mirovên cîhanê”; li vir her çiqas Xaniyî qala “cîhan”ê kiribe jî, mebesta wî “mîrovên li cîhanê” ne. Li vir padişahê kurdan tê pênasekirin ku divê ew padişah ji penaberên cîhanê re bibe penageheke

¹¹⁸ https://en.wikipedia.org/wiki/Abd_al-Qahir_al-Jurjani; dema gihiştinê: 19.04.2024; 03:59.

¹¹⁹ Osman Aslanoglu (2019), “Di Mem û Zînê de hunerên wêjeyî”, e-Şarkiyat Ilmi Araştırmalar Dergisi/Journal of Oriental Scientific Research (JOSR) ISSN:1308-9633, c. 11, h.1 (23), r. 137-149; ji bo nusxeya înternetî bnr.: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/704991>; dema gihiştinê: 29.04.2024; 02:28.

¹²⁰ Rojen Barnas (1991), “Termên edebî”, kovara Kurmancî ya Enstîtuya Kurdî ya Parîsê, h. 8, r. 57-58.

¹²¹ Bnr. çavkaniya navbihurtî ya Osman Aslanoglu; r. 138.

¹²² Bnr. çavkaniya navbihurtî ya Rojen Barnas; r. 58.

aramî û ewlehiyê.¹²³ Her wekî ku di hevoka “*Serokî li dilê welêt daxuyaniyek belav kir.*” de mebest ji “*dilê welêt*” paytextê welêt e. Di **mecaza eqilî** de peyva bikarhatî di wateya xwe ya bingehîn de nayê bikaranîn û wateyeke nû lê tê barkirin; di mînak “*Şîreteke Şêx Seîdî hezar dilên mirî bi carekê ve zindî dikirin.*” de aşkera ye ku şîret nikarin dilên mirî zindî bikin, lê li vê derê mebest ji “*zindîkirin*”ê aghdarkirin û pêhesandin û mebest ji “*dilên mirî*” wijdanên bêbertek in.

c. Îstiare (deyndarî): Hunereke mecazê jî “*li ser bingehê wateyeke berbelav a şibihandinê deyndariya peyvan e*”; di vê rewşê de peyv digel nîşaneyekê di wateya wê ya nerast de tê bikaranîn. Li gorî hêmanên şibihandinê sê cureyên wê yên sereke hene: “*deyndariya eşkere*”, “*deyndariya nepen*” û “*deyndariya nîgaşî*”/xeyalî. Di **deyndariya eşkere** (îstiareya miserehe) de wateyeke berbelav a peyvekê wekî peyveke serbixwe tê xebitandin; wekî mînak: têgihîna “*hirçê no*” ji bo “*êrişkarê bêteşe*” tê bikaranîn, ev şibihandin gelekî berbelav e, îcar jî hevoka “*Xwedê dawîya vê rêwîtiyê xêr bike, va ye di nava rêwîyan de hirçekî no jî bi me re siwar bûye.*” diyar e ku mebesta gotindarî “*kesekî êrişkar î bêteşe ye*”, ne ku di rastiyê de hirç bi navgîneke mirovan a veguhastinê derketiye rêwîtiyekê. Di **deyndariya nepen** (îstiareya mekniye) de qala ravekerê şibihandinê tê kirin, lê mebest rasterast raveberê şibihandinê bi xwe ye; wekî mînak: di hevoka “*Bêhna jiyanê difûriya ji wî bajarî.*” de mebest ne “*bêhn*” e, lê “*jiyan*” bi xwe ye. Her wisan di hevoka “*Dayikê zêmar dirêstin ser mêrê mirî û keçê hêsir dibarandin ser agirê ji zêmarên dayikê qulozbûyî*” de “*gotina zêmaran*” bi “*ristin*”ê hatiye şibihandin û “*daketina hêsiran*” jî bi “*barîna baranê*”, lê behsa “*gotin*” û “*baran*”ê nehatiye kirin. Aşkera ye ku tiştêk bi tiştêkî din hatiye şibihandin, lê bi awayekî eşkere navê wî tiştî nayê kişandin. Li vê derê tenê sedemeke ku van her du wateyan tîne hiş û bîra mirovî ew e ku “*zêmar tê gotin û mîna rîs nayê ristin*”; her wiha “*hêsir datên xwarê û berjêr dibin û barîn jî tevgerê hewayê ye*”. Îcar di **deyndariya nîgaşî** (îstiareya texyiliye) de qala nîşane û berateyên ravekerê şibihandinê tê kirin; di hevoka “*Bêhna jiyanê difûriya ji wî bajarî.*” de peyva “*bêhn*”ê berate û nîşaneyek e ji bo jiyanê; di rastiyê de bêhn ji jiyanê nayê, lê tevgera zindî ya li nava bajêr bi bêhnê hatiye şibihandin.

d. Kinaye (niç/niçandin): Di hunera kinayeyê de peyveke duwateyî (bi wateyên bingehîn û mecazî) ji bo wateyekê tenê tê bikaranîn; lê wateya din jî bi awayekî sergirtî tê hişê mirovî. Diyar e ku di vê rewşê de sergirtina tiştêkî bir tiştêkî din diqewime; mebesta gotindarî wateya bêjeyê ya mecazî be jî, terzê vegotinê destûrê dide wê yekê ku wateya wê ya rast û bingehîn jî hatiye bikaranîn. Wekî mînak: di hevoka “*Me wisan xwar ku em perçifîn.*” de bêjeya “*perçifîn*”ê hem tê wateya “*werimîn*”ê hem jî wateya “*tijîbûna zêde*” dide; îcar gelekî aşkera ye ku gotindar dixwaze bibêje ku “*ji ber xwarina zêde û tijîbûna mîdeyên me zikên me bel bûn*”, lê wateya din jî ne dûrî aqilan e, ji ber ku bi rastî jî pêkhatina vê bûyerê mumkin e. Divê bê gotin navê kinayeyê bi kurdî “*niç*”, “*niçî yekî yekirin*”, “*niçandin*” e; wateyeke erênî dide û pirî caran ji bo hişyarî, gef, tinaze û qerfa nazik û kubar tê xebitandin. Peyva “*niç*”ê bi xwe jî kinaye ye; ji hevoka “*Dayikê niçande keçê ku rabe û avekê bide bavê.*” diyar e ku ihtimala du wateyan heye: dibe ku bi rastî jî dayikê destê xwe li kêlekeke keçika xwe xistibe û hişyar kiribe ku rabe û avekê bide bavê xwe; her wiha dibe ku bi gotinek, serhejandinek an jî nîşaneyekê din jî keç hişyar kiribe. Tiştê balkêş ew e ku bi kîjan îşaretê niçandibe jî mebest wateya din e; heke bi dest niçandibe, wisan e gotiye “*Ma tu ewqasî bêfehîm î ku divê ez ji te re bibêjim?*”, lê heke bi îşaretê niçandibê jî, wisan e gotiye “*Ma divê hertim ez werim û destwerdanekê tê de bikim heta ku xwe bi xwe fêhm bikî û vî karî bikî?*”

2. Hunerên ciwankariyê (ilmê bedî'ê)

Hunera ciwankariyê bi riya “ciwankariya wateyî” û “ciwankariya peyvê” cureyên xweşaxaftinê derdixe holê. Em ê di beşa ciwankariya wateyî de tenê qala “tewriye”yê bikin; ji ber ku ev mijareke gelekî berfireh e û ev berhema kurt têra şrovekirina mijarê nake.

Tewriye (viç/viçlêxistin): Di hunera tewriyeyê de du wateyên peyv an jî hevokê hene; ji wan wateyan yek nêzikî hişê mirovî ye ku hanzûka tê bîra wî, lê wateya duyem hinekî dûr e ku armanca gotindarî ew e. Armanca vê hunerê mijûlkirina hişê kesekî bi peyv û hevokên cotwateyî ye û mebesta gotindarî ji bikaranînan vê hunerê ew e ku berpirsiyariya gotinê ya wateya rexneyî hîlnede ser xwe. Li gorî salixekê, du heval rûniştibûn û diaxivîn; di nava galegalê de yekî ji wan dilê hevalê xwe şikand, hevalê dilşkestî kumê xwe avête bin piyên xwe û bi mirûzekî tirş li hevêl nihêrî. Hevalê tinazeker dipirse bê ka çima wisan kiriye û hevalê tengijî wiha bersiv didê: “Kumê ku nikare li ser seran bisekine, dewsa wî li bin piyan e.” Di vê hevokê de gotindarê dilşkestî gotiye hevalê xwe ku “Em ji bo hevaltîyê ligel hev rûniştine û diaxivin; heke tu qedrê xwe negirî, ez ê te bikim nava dest û piyên xwe ku bila haya jê hebe.” Hêjayî gotinê ye ku navê tewriyeyê bi kurdî “viç” û “viçlêxistin” e, ew jî tewriye ye; ev huner wateyeke neyîmî dihewîne ku bi piranî ji bo “axaftin an jî liv û tevgera bêyî nêtpaqijiyê” ye; gava dibêjin “Filan kesî viçek li vir xist û yek li dera han xist û di dawiyê de got...” tê wateya ku “wî bi kinayeyên qerfî û zimandirêjîyê dest bi axaftinê kiriye”. Wateya rasteqîn a “viç” û “viçlêxistin”ê “leq” / “hej” û “leqlêxistin” / “tund hejandin” e; lê ji hevoka “Çawan ku bi min silav da aliyê xwe yê çepê, wî viçek li nimêja min xist ku qaşo ez zû bi zû nimêj dikim û mîna mirîşkan nikulan didim erdê.” diyar e ku “viç”a li vir bikarhatî kinayeyeke qerfî ye. Cureyekî tewriyeya kurdî ya tund û çors jî “vîz” û “vîzkirin” e ku di gotina “Ez ji nîznîzokan re vîzvîzok im.” de xwe dide der. Bi rastî “vîzkirin” tê wateya “ji bo revê gidgidandina piştê keran bi şivekê”; lê carinan guhdirêj gelekî teral, westiyayî û engirok dibin û ji bo vê yekê jî newq, binzik û derên wan ên tenik tînd vîzkirin ku bireve. Îcar ji vê tevgerê wateyeke duyem a peyvê jî çêbûye ku ew jî “ji bo hişyarkirin û rêvebirina yekî teral, nezan an jî gêj bikaranîna gotineke handêr û dehfîdan” e; di hevoka “Bêyî vîzan ji dewsa xwe ranabe.” de du wateyên komepeyva “bêyî vîzan/vîzkirinê” hene: “bêyî hişyarkirin” û “bêyî destwerdan û dehfîdan”. Hêjayî bibîrxistinê ye ku kinayeya kurdî rexneyeke bi sê astan e ku ji nazikiyê dest pê dike û digihêje tundiyê; niç ji bo handana hezkiriyan e, viç rexneya xêrnexwazan e û vîz jî ji bo livandina selexane û xêvikan e. “Bavê nîçande kurikî ku destê apê xwe ramûse.” (niç), “Min carekê pereyên wî xwaribûn, loma viçan li min dixê ku ez î ne durist im û bi deynî tiştêkî nade min.” (viç), “Bi kotek û vîzan nebe, naçe zeviyê.” / “Te ew vîz nekira, dîsan jî fehm nedikir; Xwedê kir ku tu yî li wir bûyî.” (vîz)

ŞÊWAZÊN AXAFTIN Û NIVÎSANDINÊ YÊN KURDIYA NÛJEN

ŞÊWAZ

Şêwaz ji aliyê rîşenasiyê ve peyveke hevedudanî ye û ji du peyvên serbixwe hatiye dariştin: “şêwe” û “awaz”; lê bi teşeyê xwe yê nû tê wateya “*awa yan jî rengê ku mirov pê diaxefe û dilive yan jî karekî dike*”¹²⁴. Di çarçoveya zimannasiyê de jî şêwaz hemû rê û rêbazên derbirinê yên mirovî dinimîne.

Taybetmendiyên gelemperî yên şêwazên axaftin û nivîsandinê

Divê bê gotin hilibijartina peyvên axaftin û nivîsandinê xwe dispêre qada axaftinê; li gorî her qadê çendek şeweyên peyv, biwêj û hevoksaziya taybet hene ku tên bikaranîn û di vê çarçoveyê de hebana peyvan û hevoksaziya rêzimanî roleke girîng dilîzin û ziman bi xwe jî wateyên peyvan û cureyên hevoksaziyê rengîn dike ku têra her meydanê bike.

Ji aliyê teşeyê ve şêwazên zimanê nivîskî yê kurdî

Bêguman zimanê nivîskî her zimanî dikare di tevahiya rewşên ragihandinê de were bikaranîn: hem di warên fermî û nefermî de hem di warê zanist û perwerdehiyê de hem li kargeh û bazarana hem li nava çapemenî û medyayê hem jî li nava jiyana rojane û qadên pîşeyî. Wê hingê gelekî xwezayî ye ku bi domana demê û derfetên bikaranînê re zimanekî karîger derkeve holê; her çîneke civakê û her qadeke pîşeyî di çalakiyên xwe yên rojane de zimên û têgihên pisporiya xwe bi kar bîne, kêmasiyên zimanê xwe dabîn bike û zanyariyên xwe derxe asteke bilind a ku jiyane gişkî dihingêve û radipêçe.

Zimanê nivîskî yê kurdiya nûjen bi gelemperî li ser heft şêwazan dabeş dibe: “*zimanê axaftinê yê rojane*”, “*zimanê zanist û perwerdehiyê*”, “*zimanê fermanî yê li nava dezgehên leşkerî*”, “*zimanê fermî yê li nava saziyên fermî û civakî*”, “*zimanê çapemenî û rojnamegeriyê*”, “*zimanê wêjeyî û hunerî*” û “*şêwazê ayînî yê çalakiyên dînî*”. Hêjayî bibîrxistinê ye ku her şêwazekî nivîskî yê zimanê kurdî bi çendek rêbazên axaftin û nivîsandinê yên taybet tê bikaranîn.

Şeweyên zanistî, karsaziya fermî û rojnamegeriyê dişibin hev, ji ber ku armanc ew e ku naverok û fonksiyonek pir tevlihev di warê ragihandina fermî de, nemaze bi awayê nivîskî, ragihînin. Ji ber vê yekê ji wan re şêwazên pirtûkan tê gotin.

Bi rastî rokirina şêwazên axaftin û nivîsandinê yên kurdî di nava kelepura nivîskî ya kurdî de zindî ne û di her şêwazekî de hinek peyvên diyarkirî û rêbazekê taybet ê axaftin û nivîsandinê tê hilibijartin; di vê çarçoveyê de şêwazên zimanê zanistî yê perwerdehiyê, zimanê fermî yê rêveberiyê, zimanê çapemenî û rojnamegeriyê dişibihin hev û ji vî şêwazî re “*şêwazê nivîsandina ferhengî û rêzimanî*” jî tê gotin; ji ber ku di van şêwazan de peyvên herî berbelav ên ferhengan tên bijartin û li gorî rêzimana kurdî ya hevpar tên rêzkirin û bikaranîn. Îcar di şêwazên zimanê wêjeyî/hunerî û zimanê axaftinê yê rojane de peyvên neferhengî yên deverî, wateyên kesane yên neberbelav û hevoksaziya şkestî jî tê bikaranîn.

ŞÊWAZÊN AXAFTIN Û NIVÎSANDINÊ YÊN KURDIYA NÛJEN

a. Zimanê axaftin û nivîsandinê yê rojane

Zimanê axaftinê yî rojane şêwazekî bêamadehî (irticalî) ye; tê de peyv û hevokên kurtkirî, hevoksaziyên şkestî, hestên kesane û nîşaneyên dest û rûyan cih digirin. Heke

124

<https://ku.wiktionary.org/wiki/şêwaz>; dema gihiştinê: 25.04.2024; 16:54.

gotindar xwediyê pîşe û pisporiyekê bin jî, ji bo pêwistiyên rojane yên jiyane vî şewazê li deverekê amade û berbelav bi kar tînin. Wekî mînak: bijîjkek ji nexweşê xwe napirse “*Kîjan endamê laşê te diêşe, pileya vê êşê çawan e, kîjan danên rojê êş zêde dibe?...*”; hema bi şewazê axaftina rojane dest bi pirsan dike: “*Kî dera te diêşê? Çiyê te heye?/ Ji kê dera xwe aziyê dikî? Êşeke tund yan sivik e? Kengê zêde diêşe?...*” Carinan tê bihîstin ku dayikek zarokê xwe yê biçûk dide rûniştandin û dibêjê: “*Uban, çûçî ke, e pîfo bidim te.*” ku di zimanê nivîskî de tê vê wateyê “*Qurban, rûnê ez xwarinê bidim te.*”

Bêguman îro amûrên elektronîkî, ragihandina bi riya van amûran, tora înternetê û nivîsbariyên medyaya civakî beşeke girîng a jiyana rojane pêk tînin; her wekî ku bi van amûran li ser van amûr û derfetên ragihandinê kar û tevgerên nivîskî diqewimin. Îcar gava taybetmendiyên axaftina rojane ya sivik derbazî ser înternetê û amûrên ragihandinê yên dibin, bêhtir kurt û sivik dibin. Wekî mînak: di peyameke telefonên destan de kesek dipirse: “*-Çenda hev bibînin*”, bersiveke wekî “*5 êvar*” werdigire û jê re dinivîse “*Tmm*” an jî “*baş*”; carinan rastnivîsa hevokan têk diçe, peyvrêzî xera dibe, xalbendî kêman caran tê bikaranîn, li şûna peyv û hevokan wêneyên hevpar ên înternetî (emojî) tên bikaranîn û hwd. Hêjayî gotinê ye ku di peyamên dengî yên li ser van platforman de rîtm, asta dangan, kirpandin, rawestên di navbera peyv û hevokan de sivik, şkestî û bilez in; piranî her kes bi devoka xwe diaxive: dibe ku kesekî goyî ji celalîyekî bipirse “*Ti zonî av çî ya?*” (“*Tu dizanî ev çî ye?*”) û bersiveke wiha wergire “*Çizam çî ye, mi qe neyîtiye.*” (“*Çi dizanim ku çî ye, min ew qet nedîtiye.*”). Her wisan rastnivîs, rêziman û xalbendîya peyamên nivîskî yên li ser heman platforman jî kêmasî û şaşîyan dihewînin; dibe ku textikê nivîsan ê li ser amûra peyamnêrî ne bi kurdî be û wê hingê tiştên gelekî sosret çêbin: -“*Ve evare çî dikî? Te ori em herine gere*” -NA, kusura min nenere şugle mi heye.” (“*Vê êvarê çî dikî? Tu dê werî em herine gerê? -Na, li qusûra min nenere, şuxlê min heye.*”)

Hêjayî gotinê ye ku zimanê axaftinê yî rojane zimanê gel ê danûstandinan, jargonên çînen civakê yên kêmnas, zimanê zarokan ê heyama fêrkirina axaftinê, zimanê xwedîkirina ajelan, zimanê çînen tawankar, bêmal, koçber û hwd jî dihewîne; ji van milan ve gelek peyv, komepeyv û hevok dikevin nava axaftinê, carinan bi rengekî derbasî nava rûpelên wêje û çapemeniya dîtbar jî dibin.

b. Zimanê zanist û perwerdehiyê

Taybetmendîya sereke ya zimanê zanistî û perwerdehiyê veguhastina zanyariyên mantiqî û pesendkirina rastiya wan agehiyan e. Di vî şewazê de bandora zanistên wekî rêziman, bîrkarî, analîzên zimanî û wêjeyî, erdnîgarî, dîrok, felsefe, civaknasî, derûnînasî, dîn û hwd gelekî eşkere ye; kesê fêrbûyî van zanyariyan wekî rastkêşekê dipejirîne, di hemû nakokî û lihevkiirinan de xwe diavêje ber siha van zanistan, ji ber ku ev zanist wekî riya navincî ya pesendkirî hatine hînkirin. Taybetmendîyê serdest a vî şewazê zanistî jî avabûna zemînekî rast û mantiqê wê yê axaftin û nivîsandinê ye; çavkaniyên wê yên nivîskî wekî penagehekê tên pejirandin, ji bo peyv û têgihên wê ferheng, pirtûkên şîroveker û ansîklopedî peyda dibin. Bi kurtasî ev şewazê axaftin û nivîsandinê tevahiya jiyana mirovî dike qalibekî û şeweyê jiyana wî jî ro dike.

Bêguman zimanê zanist û perwerdehiyê zimanekî razber e (abstrakt); zanyariyên zanistî ji hestên kesane û axaftinên nepîvandî hatine valakirin, ji aliyê dezgeh û saziyên eleqedar ve hatine hilberandin, heta radeyê berbiçav ji şaşîyan hatine paqijkirin, ji bo nifşa pêşerojê ya hêvîkirî hatine amadekirin. Rastiya zanyariyan heke bi daxuyanî û ragihandîneke zanistî ya bêalî ve nehatibe pesendkirin, qedr û qîmetê wan namîne; lewre divê peyv, têgih û hevokên wan li gorî zimanê giştî yê vî şewazê bîn rastin.

Zimanê zanist û perwerdehiyê xwe dispêre têgihên yekwateyî; peyv, têgih û hevokên wê ji zanist, teknolojî, huner û jiyana civakî ya fêrkirî tên bijartin: wekî mînak: li bingeheke tenduristiyê peyvên wekî “*diransazî, rontgen, derman, derziya tevizandinê, beşa*

analîzên xwîne, dermankirin, pêçana birînan, laboratuwar...” bi zanatî û baldarî tên bijartin. Ji aliyekî din ve têgihînên wekî *“jimare, pergala xebatê, pêvajoya şopandinê, hizirîn, encam...”* hem xwe dispêre saziyên hilberandin, xizmetguzarî û kontrolê hem jî ji mirovî berpirsiyariyê dixwaze; lewre şewazê zanist û perwerdehiyê zimanekî cidî û rijd e, her wiha ji axaftin û nivîsandina rojane bêhtir nêzikî jiyana kargêrî û dezgehên fermî ye ku mebesta perwerdehiyê jî ew e ku ji rêveberiya welêt re kadroyên başperwerdekirî amade bike.

Ji aliyê cureyên peyvan ve serdestiyeke navdêr, jimarnav, daçek û gihanekan berbiçav e; ji bilî zanyariyên dîrokî, bi piranî pêveberên navdêrî û lêkerî yên dema niha tên bijartin: *“Cîhan hem li dora xwe dizivire hem jî di tewereyê diyarkirî de li dora rojê (tavê) digere; zivirîna cîhanê ji rojavayê ber bi rojhilatê ve ye û bi vê zivirînê şev û rojek pêk tî. Lê belê gera cîhanê ya li dorberê tavê bi qasî 365 roj û 6 saetan dikêşe û di encama vê dorvegerê de salek temam dibe.”* Ji aliyê hevoksaziyê ve jî hevokên rêzimanî yên temamkirî, wateyên giştî yên dûrî ramanên kesane, birêkûpêkiya rastnivîs û xalbendiyê şeweyekî berbiçav î vî şewazî ye. Di zanistên ceribandî de awayê tebatî yê hevokê serdest e.

Kesê ku ji asteke perwerdehiyê ya baş re derbas bûbe, piçekê dûrî zimanê kolanê radiweste û bi xwendin, nivîsandin û amadekirina spartekan re mijûl dibe; lewre ji jargonên kolanê û zimanê rojane yê civakê jî dûr dikeve, ji zimanê çîrokên zargotinî ber bi kurteçîrok û romanên nivîskî dileqe. Ji ber ku kesên perwerdebûyî hînî analîz û zanistên xwezayî (bîrkarî, fîzîk, kîmya, biyolojî) bûne, ramanan li ser beşan pareve dikin; her wiha ji ramanên xwe yên kesane zêdetir axaftinên xwe dispêrin axaftineke pisporane yan jî pisporekî wê zanistê, komepeyvên wekî *“ji aliyekî din ve..., ji bo nimûneyê..., wekî mînakê dibêjim..., her wekî ku berê jî hate gotin..., ji bo vê yekê..., berevajî vê yekê..., li ser van beşan pareve dibe: yekemîn..., bêguman wisan e/ne wisan e..., ev tê/nayê wê wateyê ku..., piştî ceribandin û kontrolê derketiye holê ku...”* zêde tî bikaranîn.

Hêjayî bibîrxistinê ye ku zimanekî perwerdekariyê yî kêmsiyar û kêmlêbatan ê îşaretan jî heye; vî zimanî sazûmana rêzimanî û axaftina xwe ya rojane li ser alfabe ya xwe ya îşaretan ava kiriye. Axivgerên zimanê îşaretan bi riya hêma û nîşaneyên dîtbarî peyamên xwe saz dikin, wateyekê didin nîşaneyên destî û nedestî (piranî bi endamên sêrî yên wekî çav, lêv û sêrî bi xwe). Zimanê îşaretan xwezayî ye, xwediyê ferhengeke taybet û sazûmaneke rêzimanî ye; her çend zimanekî îşaretan ê gerdûnî û hevpar tunebe jî, di navbera zimanên îşaretan de wekhevîyên berbiçav jî hene. Her çiqas têgihîştina şaş a hevpar dibêje ku ew zimanên rastîn in jî, lêkolînên berdest encameke berevajî vê têgihîştinê derxistiye holê. Li gorî encamên lêkolînê yên zimannasên pispor ev ziman jî taybetmendiyên bingehîn ên hemû zimanan parve dikin; her wiha bi qasî her zimanê axaftinê tevlihev û zengîn in.

c. Zimanê fermanî yê li nava dezgehên leşkerî

Şewazê fermanî yê li nava dezgehên leşkerî cureyekî axaftin û nivîsandina mirovî ye ku piştî kutakirina dibistanên amadehiyê yan jî zanîngehê dest pê dike û herî zêde bi qasî sal û

nîvekê dikêşe; lê belê ji bo pişekarên leşkerî ji dibistana amadehiyê dest pê dike û bi teqawidbûnê re kuta dibe, lê bandora vî pişeyî heta mirinê berdewam dike. Taybetmendiya sereke ya vî şewazî zimanê wî yê yekgirtî û standard e ku li her biryargeh an jî baregeheke leşkerî bi heman awayî tê axaftin û nivîsandin; bêguman hinek peyv û têgihînên fermanariyên leşkerî ji aliyê pisporî û cureyê pişeyî ve cuda ne, di vê çarçoveyê de dibe ku hinek peyvên hêzên bejahiyê ji yên hêzên deryayî û esmanî cudatir bin ku ev jî gelekî beraqil e.

Roja ku ciwanekî nûgihîştî gava xwe diavêje biryargeheke leşkerî fêr dike ku êdî ew zimanê nazikî û kubariyê yî jiyana sivil dawî lê hatiye û ji wir şun de şewazekî nû yê axaftin û nivîsandinê dest pê kiriye. Hê di saetên pêşîn de fermanên yekjimar ên ji bo komekê tên bihîstin: fermanên wekî “*Rêz be!*”, “*Bişopîne*”, “*Sîwarî erebeyê be!*” “*Çik raweste!*” û hwd leşkerê nû hînî dîsîplînekê dikin. Ji destpêka qebûlbûna li baregehê heta wergirtina cil û bergan û pêwistiyên din, leşkerê nû bi ferman dimeşe; piştî şeva yekem a li baregehê bi hişyarbûna berbangê re destyên leşkerî ji çêkirina nivînên xwe dest bi rojê dikin, bi cil û bergên xwe yên leşkerî diçine xwarinê û piştî xwarinê ji bo rahênanê li qada perwerdehiyê kom dibin. Piştî werzişê sibehê dikevîne dersên pişeya xwe û hêdî hêdî hînî jîngeha li fermanariya xwe dibin; bi domana demê re hînî cureyên çek û posatan û karên rojane, heftane û mehane yên vî pişeyî dibin. Ji bo leşkerê ku diçe xizmeta leşkerî ya îcbarî û piştî kemilandina rojên diyarkirî vedigere ser rewşa xwe ya sivil, ev rêbaza jiyana bandoreke domdar li pey xwe dihêle ku hertim ev tecube tê bîra wî û carinan di jiyana xwe ya piştî leşkeriyê de jî qala van rojên xwe dike. Bêguman di raman û tevgera wî de şopeke kûr dihêle ku jiyana sivil û leşkerî çiqasî dûrî hev in û bi zanyariyên nû ve vedigere nava jîngeha xwe berê.

Îcar ji bo pişekarekî leşkerî, ango ji bo berbaz û serbazên leşkerî atmosfera xizmetên leşkerî cîhanê gelekî cuda ye; ji ber ku tevahiya jiyana pişeyî ya rêkxistî rê nade teralî û bêtaetiya jiyana kesane ya kêmpergal. Jiyana leşkerî li ser xîmê doktrînin parastinê û dîsîplîna navxweyî hatiye avakirin; li gorî pêwistiyên stratejîk ji heman zimanê neteweyî zimannasiyê cuda hatiye afirandin ku cezayê dide her şaşiyê û xelatê dide her serkeftina ne ji rêzê. Karê her peywirdarî bi rêzîknameyekê hatiye duristkirin, hatiye perwerdekirin û sepandineke diyarkirî jê tê xwestin; her gawek bi fermanekê tê bicihanîn, sepandina her karî xwe dispêre qanûn û fermanekê leşkerî.

Ji aliyê peyvsaziyê ve: Bêguman ji bo her asta leşkerî, li gorî pile û peywiran diguhere. Îcar ji bo leşkerê demdiyarkirî û serbazekî peywirdar rewş cuda ne; her wiha zimannasiya leşkerî ji zanyariyên xwe beşeke hevpar a ji bo welatiyan diweşîne, lê payê pir di nava hiyerarşiyê wê ya sext de wekî razên dewletê tê parastin. Wekî mînak: gelek pirtûk, çek û teqemeniyên vê qadê bi jimareyên kodkirî yên taybet tên naskirin: “*A12345*”, “*LJI 545*”, “*HG-001*”, ... (ev nav ne rastîn in, ji bo sergihayîkirina mijarê hatine nîşandan); divê bê gotin ku gelek navên asayî yên jiyane rojane jî di zimanê leşkerî de cuda ne. Dîsan jî mirov dikare li ser beşa eşkerekirî ya şewazê fermî yê leşkerî bi awayekî gelemperî biaxive ku carinan wateya fermanan li peyv û komepeyvvan tê barkirin: “*çek ser milan!*”, “*bêdengî!*”, “*rev!*”, “*bêhnvedan!*”...; di piraniya fermanan de lêkerek an jî ravekeke kurt tê hilbijartin û bi carekê ve tê gotin: “*raweste!*”, “*amade be!*”, “*fetla çepê!*”, “*fetla rastê!*”, *here pêş!*, *vegere paş!*...; kurtenavên gelek mijaran: “*pirtûka piyadeyan=2P*”, “*çeka destan=ÇD*”... (ev nav ne rastîn in); gelek peyv û têgihînên ku di jiyana rojane de qedexê ne yan jî sînardar in: “*cebilxane*, *narîncok*, *fîşengên tankşîkên/balafirşîkên*, *payîna refên dijmin*, *nobedariya bircên leşkerî*, *çavdêrî*, *keşf*, *êriş*, *tevger*,...” Ji aliyê hevoksaziyê ve jî guhartineke balkêş a şewazê heye.¹²⁵

¹²⁵ Mariya Valeryavna Gonçarova (2022), “Statûsnaya xarakterîstîka janrov voenno-delovoy reçî v voennom înstîtûtsiyal’nom dîskûrse”, kovara «KANT» №3 (44), r. 227-233; ji bo nusxeya înternetî bnr.: <https://stavrolit.ru/kant/2459/2501/>; dema gihîştinê: 27.04.2024; 04:32.

d. Zimanê fermî yê li nava saziyên fermî û civakî

Şêwazê fermî yê axaftin û nivîsandinê xizmeta pêwendiyên fermî û civakî dike; gava rayedarên dewletekê bi welatîyên xwe û welatên din re têkiliyan datînin zimanekî fermî yê diyarkirî bi kar tînin. Her wiha ji bo pêwendiyên di navbera sazî, dezgeh û rêxistinên dewletê bi xwe de jî şêwazekî pêwendiyên fermî peyda dibe; li aliyê din hem sazûmana dewletê û saziyên civaka sivîl hem jî welatî bi zimanekî fermî yê pêwendiyên danûstandinê dikin. Mirov dikare zimanê fermî yê li nava saziyên fermî û civakî bike çar beşan: şêwazê kesane yê welatîyan bi saziyên civak û dewletê re, şêwazê kargêriyê yê saziyên civakî bi dewletê re, şêwazê neteweyî yê sazûmana dewletê di navbera dem û dezgehên xwe de, şêwazê navneteweyî yê dewletan li hemberî hev û saziyên navdewletî.

Mirov dikare vî şêwazî li ser du qadan pareve bike: “*şêwazê desthilatdar û karmendên dewletê*” û “*şêwazê karsaz û karkerên civakê*”; lê her çawa hebe şêwazê axaftin û nivîsandinê yî fermî yan jî rêkxistî xwe dispêre belgeyên civakî, qanûnên neteweyî û navdewletî; her wiha belgeyên kesane, şirket, komele, sendîka, baro, perwerdehiya taybet, dezgehên lêkolînî yê taybet û dezgehên din jî li ser xîmê qanûnan tên hilberandin û sepandin.

Taybetmendiya sereke ya vî şêwazî serdestiya rasteqîniyê ye ku naverok û çavkaniyên hilberandî rê nadin şîroveyên din; bi awayekî zelal î ku rê nade şik û gumanê tên amadekirin, zimanekî giran î yekalî tên berhevkerin û bi piranî ji aliyê dezgehê pêwendîdar ve tên morkirin.

Bêguman jiyana mirovî berî jidayîkbûnê derbasî analîzên pizîşkî dibe, bi hatina cîhanê re dosyeyek jê re tê vekirin û heta piştî mirinê jî zanyariyê derbarê wî de ji aliyê dewletê ve tên tomarkirin; her wisan vekirina dem û dezgehên bazirganiyê yê wekî dukan û şirketan jî dîsan li gorî qanûnekê tên vekirin, gava berdewam bike dosyeyên wan di çarçoveya qanûnan de tên kontrolkirin û gava tên girtin jî dîsan li gorî hincetên qanûnî tên girtin, lê dosyeyên wan tên parastin. Roj tê, ev dosyeyên ku dewletê berhev kirine û gelek sal bi ser derbas bûne dibine arşîvên neteweyî û ji bo pêwistiyên curecureyî tên parastin.

Ji aliyê dîtbariyê ve: hemû belgeyên vî şêwazî standard in û piranî ji aliyê saziyeke dewletê ve hatine diyarkirin an jî çapkirin; di van belgeyan de cihê nav û paşnavan, mêjûyên jidayîkbûnê, navnîşan, asta xwendinê û zanyariyên din ên kesane diyarkirî ye. Cihê morkirin û şanavanan, cihê nûsandina wêneyan, hejmara rûpelan û gelek agehî û hûrgiliyên din li cihê wan ê diyar tê nivîsandin.

Ji aliyê cureyên peyvnasiyê ve: serdestiyeke navdêran, ravekên navdêrî, gihanek û daçekan ji vî şêwazî difûre; gelek caran lêker jî bi awayê xwe yî raderî piştgiriyê didin vê rewşê. Her wisan ferhengeke pirî caran yekzimanî û hertim yekwateyî ya vî şêwazî heye; bi kurtî peyvên vî şêwazî (heta kurtenavên wî jî) rê nadin wateyeke din. Wekî mînak, ne mumkin e ku peyvên han ji bo tiştêkî din bî bikaranîn: “*dozger, bersûc, bacgir, dadgeh, karker, karsaz, kirêdar, erzehal, peyman, reçete, destûra xebatê, peymandar, ferman, qedexe, rêzîknameya kar, bawername, peyamên telefona destan a êrişkarê duyem, bikir, firoşkar, hesabê kesane, şanavankirin (îmzakirin), mora saziyê, serlêdan, dema serlêdanê, dema karnîşîniyê, karberdan, pejirandin, lihevkerin, gilîname, gilîname pêşkêşkirin, xwedî, hevser, babeta nakokiyê, biryara dadgehê, analîzên pizîşkê dadweriyê, dê û bav, bikir û firoşkar, şahidê bûyerê û rapora hêzên pêwendîdar, bi destî kesê bi navê..., li ser navê xwediyê belgenamê, ji aliyê... ve, di navbera meha... û meha ... de...*”

Ji aliyê hevoksaziyê ve: di vî şêwazî de hevoksaziyeke pêkhatî û pirî caran hevoksaziya hevedudanî ya têkel serdest e; lê carinan hejmareke mezin a hevokên xwerû yê veqetandî û zelal jî tên bikaranîn: “*Ez, Rizgarê Xidirê Bedirî, jimareya nasnameyê: 1234567890, niştecihê Taxa Jorîn a Wanê, kolana Riya Amedê, kuçeya Beybûnan, mala bi*

Jimareya 33an, bi rizamendiya xwe wekaletê didim.... ku erseyê min ê li Taxa Jêrîn, jimareya tapûyê: 9876 bi bihayê ... derxe bazarê û ji bo vê firotanê ji sedî pêncan wekî sîmsariyê wergire. Me li hev kiriye ku maweya vê wekaletê bi qasî salekê be ku ji 10ê Mijdara sala 2022an dest pê dike û 10ê Mijdara sala 2023an jî diqede."

e. Zimanê çapemenî û rojnamegeriyê

Bêguman çapemenî û rojnamegerî êdî vegeyriyane dîroka rojane, hefteyî, mehane, sêmehî û sala ne yên jiyana hevçerx; dezgehên vê qadê, weşanên wan ên nivîskî-dîtbarî û malperên wan ên înternetî tevahiya dîroka heyî radixîne ber çavan; derbarê pirsgerêkên kesane, civakî, siyasî, çandî, wêjeyî, felsefî, dîrokî, aborî û neteweyî-navneteweyî de bi dehan cureyên weşanan pareve dikin. Şêwazê axaftin û nivîsandinê yê çapemenî û rojnamegeriyê hem li ser rûpelên rojname, kovar û pirtûkan hem li ser malperên nivîskî û dîtbarî hem li ser îzgehên radyo û televîzyonan hem li platformên semînar û panelan bi awayekî gelemperî tê bikaranîn.

Nivîs û axaftinên vî şêwazî ji hêla mijar û sazûmana zimanî ve cihêreng in; lê belê ligel vê yekê jî gelek taybetmendiyên hevpar ên zimanê çapemenî û rojnamegeriyê hene: agehdarkirina girseyê, bandor li ser raya giştî hiştin, nixandî û rexnekirina rewş û bûyeran, tomarkirina zanyariyan di çarçoveya exlaqê pîşeyî de, çavdêriya jiyane bi çavekê dadwer, zelalkirina mijarên şêlî û gumanbar, şopandina gendelî û bêdadiyê, parastina mafên mirovan bi riya zanyariyên rast û durist...

Taybetmendiya bingeşîn a şêwazê çapemenî û rojnamegeriyê ew e ku ne tenê li ser tekekesan, her wiha girseyên pirjimar, çînen pîşeyî, tevahiya civakê, çînen desthilatdar û mixalif jî bandoreke kûr dihêle; kesayetên ku vî şêwazî bi kar tînin bêhtir naskirî ne, li ser ramanên wan zêdetir nîqaşên curecureyî çêdibin û li welatên pêşketî ramanên wan kesayetan wekî şîretên rewşenbîriyê tên pejirandin. Kesên ku bi riya qadên çapemenî û rojnamegeriyê navdar dibin, carinan wekî derûnînasan derûniya civakê dixwînin û şîrove dikin, carinan wekî civaknasan rewşa civakê dinixwînin, carinan bi çavê mirovnasan kes, civak û jîngehê dixwînin û bi çavê dadger û dozgerên wijdanî li çareseriyên arîşeyan digerin. Îcar di vê rewşê de nivîskar an jî gotindar xwe ne tenê wekî kesekî jêhatî yî bi taybetmendiyên bêhempa nîşan dide, lê di heman demê de xwe wekî nûnerê civakê, berdevkê hin ramanên civakî, berjewendiyên neteweyî û hwd jî dibîne.

Ji aliyekî din ve qalibekî standard ê vî şêwazî tune; ji ber ku xebatkar û xwendevan-guhdarên vê qadê di nava rewşeke pêşveçûnê de ne û zanyarî û rêbazên xwe yên nixandî hertim rojane dikin. Mijarên vî şêwazî gelek in ku bîna nîqaşkirin: şer, leşkerkêşî, koçberî, gendelî, germahiya li cemseran, rêjeya betaliyê, şewatên li daristanan, miameleyan ajelan, tundiya li dijî zarok û jinan, madeyên hişbir, mişextkariya mirovan, tenduristî, perwerde, aborî... Ji ber ku hilberînerên vê qadê kesên xwenda ne û herî kêm ji beşeke pîşeyî ya zanîngehekê bawername wergirtine, xwendin û nivîsandina gelek cureyên medyaya nivîskî-dîtbar dizanin, heta radeyekê nêzikî terza zanyarên akademîsyen dikarin lêkolînan amade bikin û nivîsên xwe bi zimanekî nîqaşker ê bilind bidin nasandin. Lewre gelekî asayî ye ku bi amadebaşiyê nepayandî nakokiyan binixwînin, bersivên gelekî lezgîn bidin an jî binivîsin, daxuyaniyên kurtkirî biweşînin, peyamên nebihîstî eşkere bikin, raporekê li ber dezgehekî dewletê bixwînin, beşdarî mîting û çalakiyên civakî bibin û bi awayekî zindî raya giştî agehdar bikin: *"Li Malezyayê du helîkopterên leşkerî li esmanan li hev qelibîn; Artêşa Malezyayê ragihand ku 10 kesên di her du helîkopteran de mirine. Li gorî agehiyan, bûyerê îro li eyaleta Perakê rû daye. Artêşa Malezyayê di daxuyaniya xwe de got: 'Hemû kesên di her du helîkopteran de mirine û termên wan ji bo tesbîtkirina nasnameyê rakirine Nexweşxaneyê Leşkerî ya Lumutê.'* Artêşê herwiha ragihand ku li ser sedema qezayê dê lêkolîn werin kirin. Wezîrê Parastinê yê Malezyayê Mohamed Khaled Nordin jî destnîşan kir ku dê roja şemiyê bi boneya salvegera 90î ya damezirandina filoya wan merasîmek bihata

kirin û helikopteran ji bo vê merasîmê prova dikir. Li hêla din, dîmenên keliyên ku helikopter li hewayê li hev dixin hatin girtin û dîmen li ser torên civakî hatin belavkirin.”¹²⁶

Sernavên vî şewazî piranî ji ravek, komepeyv û hevokên xwerû pêk tê: “Biryar e ku civîna bê ya G8 li Kanadayê bê lidarxistin.”, “Rahênerê îtalî yê Spartakê maça herî baş a sezonê kir para klûba xwe”, “Serok ... li pêşberî beşdarên forumê axivî”...; her wiha ev cureyên agehdariyan di nava jiyana rojane de hertim tînen bihîstin: “Îro beşeke pizîşkan diçe grevê û beşa mayî ji bo piştgiriyê xebatê sisit dike”, “Kurdistan û Amerîkayê 18 peyman îmze kirin”, “Keleka rêwiyan binav bû: Bi dehan rêwî xeniqîn”, “Rêveberiya Xweser amadehiyên kirîna genimê cotkaran dike”, Navên kurtkirî yê sazî dewlet û platforman berbelav in: “YE, DYA, NY, G20...”. Ji bo balkişandinê carinan sernavên ku mirovî dikin mereqê tînen nivîsandin; wekî mînak: mirov dinihêre ku li bin sernavekî qerase bûyereke ji rêzê tînen nivîsandin: “**Kalê şestsalî tîma Ewlehiya Hewlêrê bi golên xwe behicand.** Duh êvarê kalekî şestsaliyê ku pêşbirka polisên Hewlêrê temaşe dikir û piştî kutabûna maçê ji listikvanan tika kir ku çend golan biavêje golparêzê tîmê yî ku qet golek bernedabû. Golparêzê ku dixwest dilê vî pîremêrê heweskar xweş bike, qestîka xwe avêt aliyê şaş û êpêcek gol ghiştin armancê. Dema ku kalemêrî fêhm kir ku golparêz qestbendîka golan naparêze, got: ‘Tu gendeliyê dikî, ma peywira te ne ew e ku gendelan desteser bikî?’ Bi bihîstina vê gotinê re her kes ji bo golên gendeliyê ji kenan behicî.”

Ji aliyê peyvnasî û hevoknasiyê ve, gelek peyv, ravek û komepeyvên rojnamegeriyê yê hevpar di sernav û bendên nivîsan de peyda dibin: “kuştineke hovane, karsazê kedxur, bi yekdengî, ber bi serkeftinê, hevpeymanîya jinan, hewldana çavtirsandinê, gef li dijî mafên bingehîn, dizê nava rojê...” Ji bo balkêşiyê biwêj û mecazên cotwate: “qaşo çû heyfa bavê xwe”, “hunerên melayê duwanzdehilmî derketin holê”, “bi roj serkar e û bi şev serkêşê dizan”... Bibîrxistina berpirsiyariyên civakî yê rûmetbexş: “Ev xak bi xwîna bav û kalên me hatiye avdan.”, “Her kes di jiyana xwe de herî kêr carekê li ser vê pîrsê fikirîye.”, “Berê tu carî dinya ewqasî biçûk û nazik xuya nedikir.”... Pêveberên fermanî û pîrsiyarî yê ji bo handan û zelalkirina pîrsgirêkan: “Ji gendelxuran hesab bipîrsin!”, “Gunehê vî zarokê çarsalî bû?”, “Layiqî xwîna şehîdan bin!”... Bikaranîna dema niha ji bo bûyerên bihurtî: “Piştî çend pişkînan serbazê kurd tawankarî digire û wî derdixe pêşberî dadgehê; dadger dipirse bê ka çima van karên nerewa pêk tîne. Tawankar di bersiva xwe de dibêje...” Bikaranîna antîtezan ango dijberiya tûj a têgihîn, raman, dîmenan: “Di rojên hefteyê de zengînan zengîntir û kêfxweştir dikin, lê di betlaneyê de xizanan xizantir û xemgîntir dikin.” Hestiyarî û niçandina tund a ji bo berpirsiyariyên gelemperî: “Nayê bîra karbidestên me ku mecbûr in li mal û milkê gel xwedî derkevin, biparêzin, zêde bikin, ji bo her qurîşekê hesab bidin!”

f. Zimanê wêjeyî û hunerî

Ev şewazê axaftin û nivîsandinê li gorî asta xwendevan, temaşevan û armanca nivîsandinê tê afirandin. Mirov dikare taybetmendiyên şewazê wêjeyî hunerî wiha rave bike:

- *Wêne û hestiyarî:* Gotindar û nivîskarê berhemê bi sayeya gotin û wêneyên rengîn tevahiya hest û bestên xwe radigihîne.
- *Bedewî/estetîk:* Ev tehrê axaftin û nivîsandinê wekî cureyekî afirîner û bedew tê hesibandin.
- *Kesaneî:* Her nivîskar û gotindarek bi riya vegotin û nivîsên xwe qabiliyet, rêbaz û şewazê xwe yê vegotinê radixe ber çavan; bi vî awayî xwendevan û guhdar jî bi çavê xwediyê gotinê li berhem û hawirdorê temaşe dike.
- *Pirrengî:* Di van şewazan de hebana peyvnan mişt dagirtî ye. Ji aliyê bikaranîna wateyên cihêreng, rêjeya zêde ya biwêjan, hevoksaziya rast, şkestî, xwerû, pêkhatî û

126

<https://www.rudaw.net/kurmanci/world/23042024>; dema ghiştinê: 26.04.2024; 04:07.

hevedudanî ve keşkûleke pirhêmanî ye. Hunerên wêjeyî yên mecazî, biwêjî, qerfî, pesnî hevokan dixemilînin.

- *Pirdengî*: Ji bo afirandina wêneyê pêwist gelek rengdêr û ji bo kurtkirina riya vegotinê jî gelek cînavk beşdarî hevoksaziyê dibin.
- *Pirşewazî*: Ji ber ku her lehengekî berheman bi pîşeyê xwe diaxive, pêwist dike ku hemû şewazên axaftin û nivîsandinê bînan bikaranîn; ji bo ravekirina mijarekê carinan wateyên mecazî, carinan wateyên rastîn, carinan zanyariyên pisporane yên zargotinî, jargonî, zanistî, siyasî, civakî, leşkerî û hwd tên bikaranîn.

Çar cureyên sereke yên axaftin û nivîsandina wêjeyî-hunerî hene ku li ser bingehê qanîhkirin, vegotin, şîrovekirin û danasînê tên avakirin. Bêguman Her yek ji van şewazên nivîsandinê ji bo armanceke taybet tê bikaranîn; lê belê dibe ku nivîsarek bi tena serê ji yekê zêdetir şewazên nivîsandinê bihewîne.

Qanîhkirin: Di vî şewazê axaftin û nivîsandinê de gotindar an jî nivîskar hewl dide ku xwendevan û temaşevanan bi rastbûna helwestek yan jî ramanê diyarkirî razî bike; lewre ji bo gotar û nivîsên xwe yên li ser ramanên razber avakirî hincet û delîlan peyda dike ku îdiayên xwe bê palpişt nehêle. Piştgirî bike. “*Nameyên pêşniyarî/pêşniyarnama*” (yên ji danasîna projeyekê), “*nameyên karxwestinê/daxwaznameya karî*” (yên karxwaz digel CVyêkê pêşkêşî aliyekî karsaz dike), “*gotarên rojnameyan*” (ên ku hewl didin bi ramanekê bidin bawerkirin), “*gotarên zanistî*” (yên ku mijarekê nîqaş dikin û encameke çaresaz pêşkêş dikin), “*pêşkêşiya gilî û gazinan/gilîname*” (yên ku nerazîtiya li hemberî rewş an jî bûyerekê vedibêjin) û “*danasînen bazirganî*” (yên ku keresteyên firotanê didine nasandin) dikevin nava vî şewazî.

Vegotin: Cureyekî nivîsandinê yên dirêj e ku armanca wê parvekirina zanyariyekê di çarçoveyê çîrokî de ye; di vî şewazî de divê lêheng, nakokî û pîvane û mîhengên nixandî hebî. Her wiha mijara nivîs an jî axaftinê dikare nîgaşî/xeyalî be yan jî rastiyeke jiyanê û serpêhatiyek be. Wisan e, nivîskar û gotindarê vî şewazî hewl didin ku ne tenê mijarekê bikin çîrok; lê belê bi riya lehengên vegotî rewşekê digel nakokî û rastiyan wê ve vedibêjin, gotin an jî nivîsên xwe li ser hinek pîvane û mîhengan ava dikin ku “*kurteçîrok*”, “*roman*”, “*helbest*”, “*qewlik*” û “*çîrvanok*” çendek ji nimûneyên vî şewazê axaftin û nivîsandinê ne.

Şîrovekirin: Tehrekî axaftin û nivîsandinê yî eşkere, servekirî û giştî ye ku gotindar an jî nivîskar têgihîn, zanyarî û ramanan bi awayekî berfireh şîrove dikin; di vî şewazî de delîl, belge, îstatîstîk û encamên bêjîngkirin, lê mijar wekî rastiyeke pejiwandî ya hevpar tên pêşkêşkirin. Pîşekar û pisporên vî şewazî ji eşkerekirina nêrînan xwe yên kesane bêhtir balê dikişînin ser rastiyan pejiwandî yên derbarê mijarekê de ku bi zanyariyên rast hatiye piştrastkirin: Di vî çarçoveyê de mirov dikare “*pirtûkên dersê*”, “*çîrokên nûçe û bûyeran*”, “*gotarên kargêriyê, zanistî û pîşeyî*” wekî nimûne nîşan bide.

Danasîn: Celebekî axaftin û nivîsandinê ye ku dîmen an jî wêneyek bi zelalî û bi hûrgiliyan tê nîgarkirin; dema guhdar an jî xwendevan bi awayekî devkî yan jî nivîskî vî şîroveyê dibihîzin an jî dixwînin, di hişê wan de nusxeyê van dîmen û wêneyan peyda dibe. Ev rêbaz ji guhdar û xwendevanan re dibe alîkar ku ji hêla hestên xwe ve bêhtir noqî nava vegotin û nivîsê bibin. Di vî çarçoveyê de mirov dikare “*helbest*”, “*bîranîn*”, “*romanên nîgaşî/xeyalî*” û “*rojnivîsk*” an wekî nimûneyên vî şewazî nîşan bide.¹²⁷

¹²⁷ <https://openoregon.pressbooks.pub/aboutwriting/chapter/types-of-writing-styles/>; dema gihîştinê: 28.04.2024; 02:57.

g. Zimanê ayînî yê çalakiyên dînî

Divê bê gotin ku dînê îslamê di nava civaka kurd de bi qasî 1300 salî serwerî kiriye; her wiha dînên din ên Kurdistanê jî bi qasî van salan li ber xwe daye û şêwazê jiyana xwe parastîye. Wekî ku ku hate gotin, dîn ne tenê zimanê xwe, lê pergala xwe ve xwediyê zimannasiyeke taybet in; kesên ku bi dînekî bawer dikin, ji roja pejrandinê heta mirinê vê pêvajoyê didomînin, her wiha ji roja şagirdiyê ya hînbûnê heta pileya melatîyê di nava vî şêwazî de cîhaneke taybet bi dînê xwe ava dikin. Bêguman her dînek pergaleke jiyânê ya diyarkirî ji bo bawermendên xwe pêşniyar dike ku bigihêjin aramiya sermedî ya cîhanê û axretê. Di pergala dînan de divê her gotar, kiryar û biryar xwe bispêre çavkaniyeke dînî; ne tenê ji bo îbadetan her wiha ji bo miameleyên di navbera kes û kesan, kes û civakan, kes û dewletan de jî hinek pîvane û mîhengên dînan hene. Lewre her dîn hemû şêwazên axaftin û nivîsandinê yên kes, civak û dewletan li bêjînga dînî dixê, di çarçoveya qanûn û rêzikên xwe de wan şêwazan erê dike yan jî napejirîne û alternatîfa xwe pêşkêş dike. Her çawa hebe, hemû kes, civak û dewlet pêwistiyê bi şêwazê ayînî yê axaftin û nivîsandinê re dibînin; ev aliyên navbihurtî sekuler an jî bêdîn bin jî, dîsan pêwistiya wan bi zanîna naveroka dînan heye. Li gorî dîndaran dîn û jiyana li gorî dînekî pêwistiyeke bi qasî av û hewayê girîng e; lewre di tevahiya temenên xwe de hemû çalakiyên xwe yê axaftin, nivîsandin û hizirînê di qalibê rê û resmên dînên xwe de ro dikin. Kesên sekuler her çiqas mijara dîndariyê babeteke wijdanê bihesibînin jî, dîsan ji bo miameleya dîndaran û bêdînan pêwistiya wan bi çand û zimanê dînî heye; mîna dîndaran her tiştî li mîhengên dînî nexin jî, mîna bêdînan her tiştê dînî înkâr nakin. Kesên bêdîn ên ku baweriyên bi tu fermaneke îlahî tune ye jî, divê bizanibin bê ka çi tişt dînî ye yan jî nedînî ye; lewre ew jî ji bo parastina bêdîniya xwe pêwistiyê bi zanîna pergala dînên civakê heye. Wisan e, mirov bixwaze-nexwaze yan jî bawer bike-neke dîn parçeyekî jiyana her kesî ye ku zimanê wî dînî jî li nava civakê zindî ye.

Gava mirov ji aliyê zimannasiyê ve li dînan dinihêre, bi zelalî dixuye ku peyvnasî, hevoknasî û rewaniya gotar û nivîsên dînî hêjayî nirxandinê ye. Ji ber ku her dîn bi navên bawerî û îbadetên xwe, bi şêwazê dua û lavahiyan xwe, bi têkuziya zimanê xwe pergala û hiyerarşiyekê ava dike ku dişibihe rêzîmaneke jiyânê.

Ji aliyê dengnasiyê ve hinek axaftinên nihênî û eşkere hene; heke mirov ji çanda misilmanan mînakên bide: di nimêjan de rewşên dengî û bêdeng hene.

Ji aliyê peyvnasiyê ve jî hebana peyvên dîndariyê mişt dagirtî ye; wekî mînak peyv û hevokên zewac an jî jinberdanekê pêk tînin hene, peyvên wekî şert û mercên îbadetan pejrandî hene, hene û hene... Heke mirov li axaftinên melayan binihêre hinek peyvên wekî “*xutbeyên roja cumeyê*” (gotarên roja îne), “*weiz*” (pend û şîret), “*eyd*” (cejn), “*qamet*” (bangewaziya nimêjê), “*tesbîhat*” (zîkr û lavahiyan piştî nimêjê) bi awayekî asayî berbelav bûne.

Ji aliyê hevokasîyê ve gelek hevokên xwerû, pêkhatî û hevedudanî li gorî rewşan tên sazîkirin. Hêjayî gotinê ye ku bi riya dînên Kurdistanê gelek peyvên nekurdî tevî zimanê kurdî yê devkî û nivîskî bûne, bi van peyvên pirtûk hatine nivîsandin û rojane li nava civakê tên bikaranîn; her wiha hinek peyvên kurdî yê ku berê di kurdî de hebûne jî (wekî “*destnimêj/avdest*”, “*nimêj*”, “*rojî*”, “*boraq*”...) wateyeke nû girtiye. Dîsan hinek biwêjên dînî çêbûne ku ji wan “*destê xwe li rûyê xwe xistin*” êdî tê wateya “*Xwedao tu qebûl bikî, amîn!*”. Bêguman di vê navberê de wêjeyekê berfireh a qerf, tinaze û henekên dînî jî çêbûne ku di yekî de gotin: “Hinekên ji pîrejînekê pîrsîye bê ka nimêj dike yan na; îcar jinikê di bersiva xwe de gotîye: ‘A serberjêr a qûnquloz dipîrsî ne wisan? Bi destûra Xwedê em ê rojekê wê jî bikin.’” Di gotarên melayan de gelek caran hevokên wan bi baneşanên wiha dest pê dikin: “*gelî bawermendan*”, “*gelî misilmanan*”, “*gelî xwişk û birayan*”...

Ji aliyê watenasiyê ve mirov dikare bibêje ku zimanê dînî peyv û hevok li gorî çarçoveya xwe ya heram û helalîyê ji nû ve şîrove kirine.

Taybetmendiya sereke ya axaftin û nivîsandinên dînî ew e ku divê ji hêlekê ve li gorî pîvanên zimanê wêjeyî bin û ji hêla din ve bi naverok, wate û niyeta xwe ya bilind ve li gorî pîvane û mîhengên dînî bin. Di xutbe û weizên melayan dixuye ku hevok û bendên xwe yên axaftinê bi zimanekî rewan pêşkêş dikin; her wiha peyvên xwe bi baldarî vedibijêrin ku bandorê li ser guhdaran bikin. Beriya her tiştî divê kalîteyê peyama ragihandî hebe; ango divê peyamên mela û gotarbêjan divê li gorî fermanên quranî û hedîsî bin, ew jî pêwist dibe ku metnên hîlbijartî bi baldarî ji çavkaniyan peyv bi peyv hatine wergerandin û divê li gorî asta guhdar û xwendevanan bi kurdiyê rewan li gorî rêzimanê hatibin amadekirin. Di heman demê de divê axaftina gotarbêjên dînî lihevhatî û zelal be, bangewaziya wan bi peyvên zanistî û biyanî yên kêmnas dagirtî nebe.

Ji pileya pêşîn a şagirdiyê heta melatîyê duwanzdeh zanistên dînî bi erebî tî xwendin û kurdi jî tî şîrovekirin; lewre ji seydayan re “*melayê duwanzedilmî*” tî gotin ku hebana wî ya peyv, komepeyv, hevok û zanyariyan çiqasî dagirtî ye.

KURTASIYA RÊZIMANA KURDÎ DENGNASÎ

Alfabeya kurdî: nîşaneyên dengên kurdî

Di her zimanî de deng bi tîpên alfabeyan tên nîşandan û kurdan jî heta niha gelek alfabe bi kar anîne; lê îro alfabe ya herabê alfabe ya latînî ye ku bi du cureyên tîpan tê nivîsandin. Lewre alfabe ya kurdî ya li ser bingehê alfabe ya latînî jî bi du cureyên tîpan tê nivîsandin: “tîpên girdek” (herfên gir) û “tîpên hûrdek” (herfên hûrik).

Tîpên girdek (herfên gir): A B C Ç D E Ê F G H I Î J K L M N O P Q R S Ş T U Û V W X Y Z

Tîpên hûrdek (herfên hûrik): a b c ç d e ê f g h i î j k l m n o p q r s ş t u û v w x y z

Cureyên tîpan:

Di alfabe ya kurdî de 31 tîp (herf) hene, ji wan 8 tîp “dengdêr” (bideng) in û 23 tîp jî “dengdar” (bêdeng) in; her wiha tê de dengêkî dutîpî yê bi navê “pevdeng” (diftong) jî heye.

Tîpên dengdêr (herfên bideng): Aa Ee Êê Ii Îî Oo Uu Ûû

Tîpên dengdar (herfên bêdeng): Bb Cc Çç Dd Ff Gg Hh Jj Kk Ll Mm Nn Pp Qq Rr Ss Şş Tt Vv Ww Xx Yy Zz

Pevdeng (dengê duherfî, diftong): XW xw

Kîte (hece):

Dengên kurdî parçe bi parçe ji devê merivan derdikevin, ango kîte bi kîte (hece bi hece) kom dibin; her tîpa dengdêr kîteyêke serbixwe ye, lê carinan digihêjin tîpên dengdar û komeke dengên jî pêk tînin.

Dengdêr bi serê xwe yekkîte ne: a, e, ê, i, î, o, u, û. Lê belê gava dengdar jî digihêjin dengdêran kîteyên dirêj çêdibin.

Bi du tîpan kîteyêk: av, ba, çi, dê, dû...

Bi sê tîpan kîteyêk: ard, bar, cot, çil, dûr,...

Bi çar tîpan kîteyêk: bang, deng, heft, merc, tirs...

Bi pênc tîpan kîteyêk: stewr, stêrk, stran, heyşt, şkeft...

Kîtekirina peyvan

Peyvên yekkîteyî: ar, çar, du, paş, mast, xort..

Peyvên dukîteyî: a-la, ma-se, ka-nî, şa-hî, Roj-hat

Peyvên sêkîteyî: Kur-dis-tan, şor-be-nîsk, per-pe-rok...

Peyvên çarkîteyî: kur-dis-ta-nî, mê-van-da-rî...

Peyvên pênckîteyî: pir-zi-ma-nî-tî, we-lat-pa-rê-zî...

Peyvên şeşkîteyî: zer-ze-wat-fi-ro-şî...

PEYVNASÎ

Wekî ku di beşa dengnasiyê de jî hate gotin, deng bi tîpan tên nimandin (nîşandan) û ji denga jî kîte peyda dibin; lê dibe ku wateyê deng û kîteyan hebe jî (wekî: “ka, çar, qert, şkeft...”), tunebe jî (wekî: peyvên “ça-lak” û “sû-ze-nek”ê yên ku tên wateya “aktîf” û nexweşiya “silsilbewl”ê). Bêguman ji kîteyan peyv, ji peyvan hevok û ji hevokan bend (paragraf), ji bendan gotar (meqale), ji gotaran pirtûk û ji pirtûkan jî rêzepirtûk (ansîklopedî) peyda dibin. Her çiqas pirtûkxane sîwana hemû cureyên pirtûkan bin jî, bi vedîtina înternetê re platformên ku pirtûkxaneyên cîhanê bi hev ve girêdidin û motorên lêgerînê yên ku van platforman di bin sîwanekê de digihêjin hev jî peyda bûne. Ji bilî peyvê, divê li vê derê derbarê hêmanên (pêkhateyên) hevokê de jî çend tişt bînin gotin: hevokê herî kêr ji “kirde” (kesê ku karekî dike) û “pêveberê”ê (karê ku hatiye/tê kirin) pêk tê; lê belê dibe ku li gorî pêwistiya “bireser” (mijara karê pêkhatî) û “têrker” (temamkerên bireser û pêveberê) jî di hevokê de cih bigirin. Di mînaka “Karker hanzûka çû kargêhê.” de “karker” kirde ye, ango xwediyê tevgerê ye; “çû” pêveber e, “kargêh” bireser e û “hanzûka” jî têrker e. Gotî (divê) bê zanîn ku hemû lêkerên kişandî hevokê pêk tînin. Wekî mînak lêkerên kişandî yên wekî “(tu) çûyî, (ew) diçin, (tu) biçê” bi serê xwe hevokê pêk tînin; ji ber ku di lêkera “çûyî” de hem kirde heye (kirdeyê di qertafa kesandinê de veşartî (“tu”) hem jî pêveber (“çû”). Gava em bipirsin bê ka “kî çûye?”, derdikeve holê ku “tu çûyî”.

PEYV

Gotina ku ji kîteyê yan jî ji çend kîteyan pêk tê, xwediyê wateyê yan jî peywirekê (wezîfeyekê) ye. Wisan e, her gotina ku ji devê mirovî derdikeve, divê watedar an jî peywirdar be ku wekî peyv bê hesibandin. Wekî mînak: heke kesek bibêje “çeçakûke”, kurdê ku vê gotinê dibihîze baş dizane ku ev ne gotineke kurdî ye û tu peywireke wê di zimanê wî de tune. Ji aliyekî din ve peyv ji rayek (kok) û qertafan (îlaweyan) pêk tînin; di mînaka “bawermend” de “bawer” rayek e û “mend” qertafek e. Divê bê zanîn ku bi alîkariya qertafan ji rayekê gelek peyv tînin bidestxistin: nav+... (“navdar, navdêr, navik, navnêrî, navandin...”)

Cureyên peyvan:

Ji aliyê peyvsaziyê ve, di zimanê kurdî de sê cure peyv hene: “peyvên xwerû” (sade û bê îlawe), “peyvên hevedudanî” (bi hev ve girêdayî; lêkdayî) û “peyvên pêkhatî” (ji peyvek û qertafekê dariştî).

Ji aliyê rêzimanî ve deh cureyên peyvan hene: daçek, veqetandek, baneşan, gihanek, navdêr, cînavk, jimarnav, hevalnav (rengdêr), hoker (hevalkar) û lêker (kar). Divê bê zanîn ku zimannasên ereb peyvên xwe li ser sê beşan pareve kirine: tîp (herf), nav (îsm) û lêker (fiel). Li gorî wan daçek, gihanek û baneşan tîp in; ji ber ku bêwate ne. Her wiha veqetandek, navdêr, cînavk, jimarnav, hevalnav û hoker nav in; ji ber ku bêtevger in. Heçî ku lêker in, bi çar demên xwe yên sereke (dema bihurî, dema niha, dema bê û raweya fermanî) serbixwe ne; hertim liv û tevgerê nîşan didin. Zimannasên kurd jî peyvên xwe bi ser du beşan pareve dikin: peyvên erkdar û peyvên watedar. Di vê çarçoveyê de daçek, veqetandek, baneşan û gihanek peyvên erkdar in; ji ber ku piraniya wan bêwate ne û peywira wan zelalkirina hêmanên din ên hevokê ye. Lê peyvên wekî navdêr, cînavk, jimarnav, hevalnav, hoker û lêker

bêjeyên watedar ên serbixwe ne; bi tena serê xwe wateyekê dinimînin, her wiha bi wateyên xwe di nava hevokê de peywireke xweser bi cih tînin. Wisan e em ê peyvên kurmançî bikin du beşan: peyvên erkdar û peyvên watedar. Di beşa peyvên erkdar de qala daçek, veqetandek, baneşan û gihanekan bikin; her wiha di beşa peyvên watedar de jî behsa navdêr, cînavk, jimarnav, hevalnav, hoker û lêkeran bikin.

Taybetmendiya peyvan: zayend, tewang, mêjer û kêş

a. Zayend (cinsiyet) taybetmendiyeke veqetandek, navdêr, cînavk û baneşan e ku nêrziya û mêzatiya peyvan nîşan dide. Zayenda peyvan li gorî rewşan diguhere; **di rewşa tewangê de** navdêrên nêrza bi /-î/yê (“*hoza serokî*”), ya navdêrên mêza bi /-ê/yê (“*serokê hozê*”) û ya navdêrên pirjimar (ku bêhêl in) jî bi /-an/ê (“*serokên hozan*”) tê destnîşankirin. Di mînaka “*serdarê roja serxwebûnê*” de ji /-ê/ya dawîya peyva “*serdar*” diyar dibe ku peyveke nêrza ye û peyvên “*roj*” û “*serxwebûn*”ê jî mêza ye. Divê bê zanîn ku zayenda peyvên pirjimar tune, ango peyvên pirjimar bêhêl in; wisan e navdêr, cînavk û baneşanên kurdî dibe ku mêza, nêrza yan jî bêhêl (nêtar) bin. Zayenda veqetandek, cînavk û baneşanan jî li jêrê hatiye şîrovekirin. Du cureyên zayendê hene: zayenda surîştî (ya zindîyan, biyolojîk) û zayenda rêzimanî. Zayenda surîştî zayenda rastîn a mirov û ajelan e ku beşeke wê jixweber tê zanîn, bi riya tewang û veqetandekê jî tê nimandin: “jin-mêr, keç-kur, mî-beran, çêlek-ga, mirîşk-dîk...”; lê belê zayenda rêzimanî mecazî ye û kurdan bi kevneşopî veguhastiye nîşên nû: “kevir, dest, mast...” (nêrza), “lêv, av, xwelî, mal, beroş...” (mêza).

b. Tewang taybetmendiyeke navdêr û cînavkan e ku rewşa dawîya peyvan li gorî zayend û mêjerê nîşan dide. Gava peyvek dikeve bin barê peyva li pêş xwe, dawîya wê diguhere û li gorî zayend û mêjera xwe teşeyekî guhertî digire. Di mînaka “*serokê wê hozê*” de diyar dibe ku cînavka “*ew*”ê û navdêra “*hoz*”ê di bin barê peyva “*serok*” de tewiyane; lewre “*ew*” vegehiyaye “*wê*”yê û “*hoz*”ê jî /-ê/yek wergirtiye. Divê neyê jibîrkirin ku /-ê/ya “*serok*”î veqetandek e û /-ê/ya “*hoz*”ê jî tewanga mêzatiyê ye. Hinek sedemên tewangê yê din jî hene ku piştê dê werin şîrovekirin; lê bi giştî, tewanga peyvên nêrza bi /-î/yê (“*hoza serokî*”), ya peyvên mêza bi /-ê/yê (“*serokê hozê*”) û ya peyvên pirjimar (ku bêhêl in) jî bi /-an/ê (“*serokên hozan*”) tê destnîşankirin.

c. Mêjer çendaniya peyvan nîşan dide ku taybetmendiyeke veqetandek, navdêr, cînavk, jimarnav, daçek, baneşan û lêkeran e. Bi rêya mêjerê meriv hîn dibe bê ka ev peyv yekjimar e yan pirjimar e, ango qala tiştêkî dike yan gelek tiştan dike.

d. Kêş dirûvê lêkeran e li gorî mêjer û deman e. Wekî mînak, di hevoka “*ew direve*” de lêkera “*revîn*”ê li gorî cînavka “*ew*”ê ya yekjimar qertafa /-e/yê wergirtiye û tevgerê dema niha (/di-/) ya aydî kesekî nîşan dide; her wiha di hevoka “*ew revîyan*” de jî lêkera “*revîn*”ê li gorî cînavka “*ew*”ê ya pirjimar qertafa /-iyan/ê wergirtiye û tevgerê dema bihurî ya aydî gelek kesan rave dike. Wisan e, hemû lêkerên kurdî li gorî kes û deman cuda cuda tên kişandin ku mijara herî berfireh a rêzimana kurdî ye.

A. PEYVÊN ERKDAR

1. DAÇEK

Daçek cureyekî qertafên serbixwe yê erkdar in ku beşên din ên hevokê xurt dikin. Ji daçeka “*der*”a farsî (bi wateya “*di*”ya kurmançî), ji daçeka “*ceh*”ê ya kurdiya goranî (bi wateya “*ji*”ya kurmançî û “*je*”ya xoresanî), “*ba*”ya kurdiya kevn (ji peyva “*Baxoy*”, bi wateya “*bi zatê xwe heyî*”, ango “*Xwedê*”) û ji peyva “*la*”yê ya kurmançî (bi wateya “*cih û bergeh*”ê) diyar e ku daçekên kurdî yê bingehîn berê peyvên watedar bûne, lê bi domana demê re kurt bûne û wateyên xwe yê resen winda kirine. Wisan e, îro daçek rasterast ne ji bo wateyên xwe, lê ji bo erka (peywir/wezîfe) xwe peyv hatine hesabandin û hêmanên din ên hevokê

zelaltir dikin. Her çiqas pîraniya daçekan bêwate bin jî, di navbera peyvên din de pêwendiyekê girêdidin; wekhevî, dijberî, sedem, cih û bergehê peyvên bi vî pêwendiya wateyî eşkeretir dikin.

Di çarçoveya vî pênaseyê de hemû peyvên bêwate yên ku di nava hevokê de erkên curecureyî pêk tînin daçek in; lewre tevahiya peyvên erkdar ên ku cuda tînin nivîsandin wekî daçek hatine hesabandin. Dîsan *ji aliyê peyvnasîyê ve* baneşana “*gelî*”, amrazên pîrsiyariyê yên wekî “*gelî, ma, qey*”, cureyekî amrazên neyînîyê “*hew*”, beşeke giran a gihanek û hokeran, amraza dema bê “*dê*” gişt daçek in. Daçeka “*ta*”yê -ya ku ji bo diyarkirina mesafeyekê tê bikaranîncarinan li gel hevalnava “*han*”ê çap û mesafeya di navbera du nuqteyan de nîşan nîde. Ji mînakê “*Ji gundê han ta Bazîdê rîya çend saetan e?*” diyar e ku destpêka mesafeyê ji “*gundê han*” e û aqareke heta Bazîdê hingaftiye; her wiha peyva “*Bazîd*”ê di bin bandora daçeka “*ta*”yê de tewiyaye û ev komepeyv şibehîye ravekekê. Ji ber ku peyvê wateya xwe ya bingehîn wînda kiriye û bêyî ravekerê nayê bikaranîn, zimannasan ew wekî daçek hesabandiye.

Her çî ku daçeka “*bêyî*”yê ye, ji qertafa neyînîyê /bê-/ û qertafa nisbet û aydiyetê /-(y)î/yê pêk hatiye; hertim li pêş veqetandek, navdêr, cînavk, jimarnavan cih digire. Ji mînakê “*Bêyî dermankirinê birîn pak nabe.*”, “*Lawo, temenê te biçûk e; bêyî min pasportê nadin te.*” û “*Bêyî dehan destyek çênabe.*” diyar e ku daçeka “*bêyî*”yê mercî (şertî) ye, ango duristbûna tiştekî bi tiştekî din ve girêdide û peyvên li dû xwe ditewîne.

Hinek zimanzanan amrazên wekî “*hew, gelo, ma, qey*”ê wekî daçek hesabandine ku tenê li pêş tevahiya hevokekê yan jî beriya lêkeran cih digirin û guherîneke wateyî pêk tînin; wîsan e, amraza neyînîyê “*hew*” û her sê amrazên pîrsiyariyê yên wekî “*gelo*”, “*ma*” û “*qey*”ê jî daçek in. Îcar amraza “*hew*”ê wateya lêkerê neyînî dîke (“*Vê xwarinê carekê ji min girtiye, êdî hew dixwim.*”); her wiha amrazên “*gelo*”, “*ma*” û “*qey*”ê jî hevokên lêkerî yên erênî û neyînî (lêkera “*bûyîn*”ê jî tê de) vediguhêzin pîrsiyariyê (“*Gelo melayî bang daye?*”, “*Ma tu ranabî govendê?*”, “*Qey ez seydayê duwanzdeilmî me ku bersivê bidim her pîrsê?*”).

Cureyên daçekên bingehîn:

Ji aliyê peyvسازیê ve daçekên bingehîn sê beş in: “*daçekên xwerû*” (sade), “*daçekên hevedudanî*” (bi hev ve girêdayî; lêkdayî) û “*daçekên pêkhatî*” (ji peyvek û qertafekê dariştî).

1. Daçekên xwerû: Hinek pêşdaçek tenê ji hêmanekê pêk tînin û hertim li pêş veqetandek, navdêr, cînavk, jimarnav û hokeran cih digirin ku çar heb in: “*bi, ji, li, di*”. Ji ber ku ev daçek di gel hinek hevalên xwe jî tînin bikaranîn, li ser du beşan lewa dibin: pêşdaçek (“*bi, di, ji, li*”) û paşdaçek (“*...de, ...re, ...ve*”). Di mînakê wekî “*Ji yên zana bipirse!*”, “*Dibistan li bajêr e.*”, “*Bi vî qûşê, kesek neçûye Mûşê!*”, “*Ji pêncan yek para te ye.*”, “*Îro xwendekarekî li pêş hevalên xwe listikek pêşkêş kir.*” de pêşdaçek hatine pêşiya veqetandek, navdêr, cînavk, jimarnav û hokeran. Pêşdaçekên wekî “*bi, di, ji*”yê dikarin bi tena serê xwe li pêş veqetandek, navdêr, cînavk, jimarnav û hokeran cih bigirin; her wiha bi her sê paşdaçekan wekî “*...de*”, “*...re*” û “*...ve*”yê jî werin. Di mînakê wekî “*Sira xwe ji yên din re nebêje.*”, “*Hevalekî ev lewhe bi dîwêr ve zeliqand.*”, “*Ji wan re çend şîretan bibêje!*”, “*Çend mirov di kuncikekî de rûniştibûn û mijareke rojane nîqaş dikir.*”, “*Di diduyan de tiştek tunebû.*”, “*Ji duhî ve cejna remezanê ye.*” diyar e ku pêşdaçek bi alîkariya paşdaçekan peyvên hildigirin nava xwe.

2. Daçekên hevedudanî: Daçekên hevedudanî ji du qertafên serbixwe yên erkdar pêk tînin ku hêmana pêşîn daçekeke xwerû ye û ya duyem jî qertafek e. Hejmara daçekên hevedudanî hindik e: “*ji bo, li gel, di gel, li nik...*”. Di mînakê “*Te îro ji bo Kurdistanê çî kir?*” û “*Mamoste li gel/di gel şagirtan daran diçikîne.*” “*Zarok li nik dayika xwe rûniştibû.*” de daçeka “*ji bo*”yê sedemkariyê, daçekên “*li gel*”, “*di gel*” û “*li nik*”ê jî tevahiye dinimînin. Sedema binavkirina wan wekî hevedudanî ew e ku cureyê her du hêmanan eynî ye, ango ji aliyê peyvسازیê ve her du jî qertafên serbixwe yên erkdar in. Di rastiyê de qertafên “*bo*” û “*gel*”ê di kurmancî de û qertafa “*gel*”ê di kurdiya şêxbizîni de hê zindî ne; lê diyar e ku bi

domana demê re wateyên xwe winda kirine. Îro di devokên kurmancî de “bone” û “boynet” (her du jî mêza ne) bi wateya “sedem”ê tîn bikaranîn û qertafa “gel”ê jî di peyva “xezûrgelan”ê de maye ku pirjimariyekê dinimîne. Ji aliyekî din ve, di kurdiya şêxbizîni de (li Enqere, Konya, Sakarya, Erzerom û Îdirê qertafa “gel”ê qertafa pirjimariyê ye. Her wiha pêvajoya kurtbûn û dirêjbûna daçeka “seba”yê ya bi wateya “ji bo”yê (wekî “sewa” û “sa” li Xoresan, bakur û rojhilatê Kurdistanê; wekî “sebare” û “sebare bo” li deverên soranîxêv) mirovî dide fikirandin.

3. Daçekên pêkhatî: Daçekên pêkhatî ji qertafeke serbixwe ya erkdar (pêşdaçek) û peyveke watedar pêk tîn ku hêmana pêşîn daçekeke xwerû ye (“bi, di, ji, li”) û ya duyem jî peyveke watedar e ku cih û warekî nîşan dide. Tevahiya daçekên pêkhatî nehatine jimartin; lê belê mirov dikare bibêje ku hejmara wan ji sedî dibihure: “bi ser, bi dû re, bi dû, di ber de, di kêlekê de, di hundir de, ji ber, ji ser, ji dûr ve, ji aliyekî ve, li paş, li bin, li ber, li ser, li jêr, li jor...”

Ji aliyê watenasiyê ve daçek wekî “daçekên sedemîn” (“ji bo”, “ji ber”) , “daçekên agehdariyê” (“di/der heqê/heqa”, “di/der barê/bareyê/bara/bareya”, “li ser”) û daçekên hevrûkirinê (“bi qasî, li gorî, bi tenê”) hatine dabeşkirin: Ji mînaka “Kesê ku ji ber tengenefesiyê nikare hilkişe pêlekana, ji bo derketina qatê diduyan dikare asansorê bi kar bîne.” diyar e ku daçekên “ji bo” û “ji ber”ê sedema hilnekişîna pêlekana û bikaranîna asansorê diyar dikin. Her wiha ji mînakên “Kîjan derheqa me de xêr be, Xwedê wê bike para me.”, “Zanyaran derbarê vê mijarê de (li ser vê meseleyê) daxuyaniyek belav kiriye.” diyar e ku daçekên “derheq”, “derbar” û “li ser”ê ji bo “karê xêrê” û “mijarê” agehdariyek pêşkêş kiriye. Hinek zimannasan peyvên “fena, mîna, nola, wekî”yê wekî “daçekên şibihandinê” bi nav kirine; her çiqas ev peyv di rastiya de navdêr bin jî, bi domana demê re wateya xwe ya bingehîn winda kirine û bêyî ravekerêkê nayên bikaranîn. Îro di devokên kurdî de ev peyv (an jî daçek) bi şewazên mêza û nêrza tîn bilêvkin ku zayend jî taybetmendiyeke navdêran e û derbasî cînavkan dibe (“fena/fenanî, mîna/mînanî, nola/nolî, weka/wekî”); lê belê êdî ev peyvên han çî peyvên serbixwe û çî jî daçek bînin binavkin, payeya wekhevîyê û şibihandinê didine navdêr û cînavkan. Dîsan ji mînaka “Di nava xwendekaran de kesî bi qasî wî rêzimana kurdî baş nizanibû” xuya ye ku asta zanîna hin kesan bi hev re hatiye berawirdkirin.

Ji aliyê cih û peywirê ve daçek li ser çar beşan pareve dibin: **1.** daçekên ku bi tena serê xwe (“bi, ji, li, di”, “gelî”, “ta”, “bêyî”, “fena/fenanî, mîna/mînanî, nola/nolî, weka/wekî”, “derbarê, derheqê, xêncî (xeyr ji)”) û her wiha carinan di gel paşdaçekên xwe (“...de”, “...re” û “...ve”) tîn pêşîya veqetandek, navdêr, cînavk, jimarnav û hokeran **2.** daçekên ku tîn pêşîya lêkeran (“dê”, “hew”, “ma, qey” û beşeke hokeran) **3.** daçekên ku tîn serê hevokan “gelo, ma, qey” **4.** daçekên ku peyv û hevokan bi hev ve girêdidin (beşeke gihanekan)

Taybetmendiya daçekan:

- a.** Taybetmendiya sereke ya daçekên bingehîn ew e ku tîn pêşîya peyvên navdêrî û tu carî nayên pêşîya lêkeran.
- b.** Daçeka “li”yê paşdaçekan (“de, re, ve”) wernagire; daçeka “di”yê jî bilî çend awarteyan hertim paşdaçekên “...de” û “...re”yê werdigire û daçekên “bi” û “ji”yê hemû paşdaçekan werdigirin.
- c.** Hinek daçek hertim peyva li dû xwe ditewînin. Di mînaka “li kêleka mizgeftê” de diyar e ku tewanga “mizgeft”ê ji ber daçekê ye. Wisan e, daçekên “bi, di, ji, li”yê hertim navdêr, cînavk, jimarnav û hokerên mêza ditewînin; lê belê di kurmaniciya rojane de tewanga navdêr, cînavk, jimarnav û hokerên nêrza li gorî deveran diguhere û li cihinan nayên tewandin.

d. Her çî ku daçekên “bêyî” û “ta”yê ne, bi tenê tîn pêşiya navdêr, cînavk, jimarnav û hokeran û ji bilî çend awarteyên deverî peyvên li pey xwe ditewînin. “*Ev birîn bêyî dermanan pak nabe.*”, “*Ji Agiriyê ta Bazîdê 90 kîlometroyê.*”

e. Ji aliyê rastnivîsê (îmlayê) ve hemû daçekên kurmancî (xwerû, hevedudanî, pêkhatî) ji hev û peyvên din cuda tîn nivîsandin; lê belê ji bo daçekên deynkirî yên farsî û erebî rêbazeke wisan nîn e. Lewre hinek zimannas wan awarte dihesibînin û bi hev ve dinivîsin ku me jî ev rêbaz tercîh kiriye. Ji ber vê yekê jî em daçekên biyanî yên wekî “*derbar, derheq, xêncî (xeyr ji)*”yê bi hev ve dinivîsin.

2. VEQETANDEK

Veqetandek ew qertaf in ku peyvan bi hev ve girêdidin; mêjer û zayenda wan diyar dikin. Her çiqas veqetandek qertafên serbixwe bin jî, peywira cînavkan bi cih tînin; lewre mirov dikare bibêje ku veqetandek ne tenê qertafên bêwate û erkdar in; her wisa cîgirên cînavkan in jî.

Cureyên veqetandekan:

Veqetandek li gorî peywirê dibin du beşan: “*veqetandekên nas*” (diyar û binavkirî) û “*veqetandekên nenas*” (nediyar û nebinavkirî). Sedema vê dabeşkirinê ew e ku gava qertafên /-ê/, /-a/ û /-ên/ê peyvekê bi yeke din ve girêdidin, mirov fêm dike ku peyva girêdayî ya pêşîn ji aliyê xwediyê gotinê ve tê naskirin; her wiha gava qertafên /-ekî/, /-eke/ û /-ine/yê du peyvan bi hev ve girêdidin, mirov fêm dike ku peyva pêşîn ji aliyê xwediyê gotinê ve nayê naskirin, navê wê nayê diyarkirin û bilêvkin.

1. <i>Veqetandekên nas (diyar û binavkirî)</i>	2. <i>Veqetandekên nenas (nediyar û nebinavkirî)</i>
-ê: serokê hozê (yekjimar û nêrza)	-ekî: karekî qenc (yekjimar û nêrza)
-a: sûreya Fatiheyê (yekjimar û mêza)	-eke: hozeke kurdan (yekjimar û mêza)
-ên: 99 navên Xwedê (pirjimar û bêhêl)	-ine: endamine hozê (pirjimar û bêhêl)

Heke mirov bipirse “*Ev kurê kê ye?*” û kesek bibêje “*Ê min e.*”, mirov ji rewşê fêm dike ku qertafa /-ê/yê şûna peyva “*kur*”î girtiye; her wiha gava bê pirsîn “*Ev malika kîjan helbestê ye?*” û kesek wekî “*A helbesta Cegerxwîni ye.*” bibersivîne, derdikeve holê ku qertafa /-a/yê şûna “*malik*”ê girtiye. Dîsan gava bê pirsîn “*Ev pirtûkên kê ne?*” û bersiveke wekî “*Ên Feqî Hisên in.*” bê dayîn, tê fêmkirin ku qertafa /-ên/ê şûna “*pirtûk*”an girtiye. Wisan e, veqetandekên nas peywira cînavkan werdigirin û bi tena serê xwe jî tîn bikaranîn; lê belê veqetandekên nenas bi cînavkên nenasiyê yên “*yek*” û “*hinek*”ê ve tîn bersivandin. Wekî mînak: bersivên çend pirsên wekî “*Bavê te mirovekî çawa bû?*”, “*Pirtûka te çi reng bû?*”, “*Solên te çawa bûn?*” bi vî awayî jî tîn dayîn: “*Bavê min yekî navmilpehn bû.*”, “*Pirtûka min yeke sor bû.*” “*Solên min hinekine erzan bûn, lê qayîm derketin.*”

Taybetmendiyên veqetandekan:

a. Ji ber ku veqetandek du peyvan bi hev ve girêdidin, ravek çêdibin. Ravek jî “*du yan jî zêdetir peyvên bi alîkariya veqetandekan bi hev ve girêdayî*” ne û herî kêr jî du hêmanan pêk tînin: raveber û raveker. Di mînaka “*mamosteyê dibistanê*” de peyva “*mamoste*” raveber e û “*dibistan*” jî raveker e; di vê ravekê de veqetandekê du navdêr gihandine hev.

b. Dibe ku di beşeke ravekê de cînavk, hevalnav, jimarnav û hoker jî cih bigirin: *seydayê wan* (navdêr+cînavk), *ewê hoste* (cînavk+navdêr), *karekî qenc* (navdêr+hevalnav), *diduyên*

zarokan (jimarnav+navdêr), *rêza çaran* (navdêr+jimarnav), *ewê yekem* (cînavk+hevalnav), *zarokê li malê* (navdêr+hoker), *ewê li gund* (cînavk+hoker).

c. Divê bê zanîn ku raveber hertim veqetandekan werdigirin, navdêrên (herwiha cînavkên) li pey xwe ditewînin û ravekerên cînavkî, hevalnavî û jimarnavî jî hertim tewandî ne.

d. Di ravekên zincîrîn de gelek peyv bi hev ve tên girêdan: “*mamosteyê dibistaneke kurdan a li aliyê Mûşa kevnare...*”

3. BANEŞAN

Baneşan cureyekî peyvên e ku beşeke wan rewşa kêfxweşî-xemgînî, kelecana-tirs, şaşwazî-ecibandînişîyarî-gef û dengên surîştî yê herberan diyar dikin; beşeke wan jî di rewşa gazîkirinê de wekî qertafan tên bikaranîn. Wisan e, mirov dikare baneşanan wekî “*baneşanên rewşê*” û “*baneşanên gazîkirinê*” dabeş bike. Divê bê gotin ku hejmara baneşanên rewşê yê kurmancî gelek in û em ê tenê qala yê sereke bikin. Ji aliyê peyvsaziyê ve piraniya baneşanên gazîkirinê peyvên erkdar in, ango bêwate ne û dişibihin qertafan; lê belê piraniya baneşanên rewşê navdêr û rengdêrên watedar in, an jî wateyê diyarkirî li wan hatiye barkirin.

Cureyên baneşanan:

Ji aliyê peyvnasiyê ve baneşan li ser du beşan dabeş dibin: *baneşanên rewşê* û *baneşanên gazîkirinê*.

1. Baneşanên rewşê: Mirov rewşa xwe ya kêfxweşiyê bi hinek baneşanên wekî “*aferîn, bijî, heyt, ox, ox xweş...*” diyar dike. Di mînakên “*Aferîn ji te re!*”, “*Her bijî mamoste!*” “*Heyt, malê min qurbana te!*”, “*Ox, çi xweş bû!*” de xuya ye ku baneşanên “*aferîn, bijî, heyt, ox, ox xweş...*”ê kêfxweşiya xwediyê gotinê nîşan didin.

Bêguman mirov carinan xemgîniya xwe jî bi hinek baneşanên wekî “*ax, wax, hawar, heyf, wey la/lê/lo...*” nîşan dide: “*Ax felekê!*”, “*Wax wax, Xwedê avekê bi ser vî agirî de birijîne!*”, “*Hawar gundîno!*”, “*Heyf, ev kanî çima miçiqiye!*”, “*Wey la Xwedê nekuştê!*”.

Her wiha mirov dikare di rewşên kelecana û tirsê de hestên xwe bi baneşanên wekî “*way way, wey li mino/minê...*”ê vebêje: “*Way way, hindik mabû ji ser hespê biketama!*”, “*Wey li min belengazî!*”, “*Wey li minê, delîlê, dêranê!*”

Dîsan mirov dikare di rewşên şaşwazî û ecibandînişîyarî de hestên bi hinek baneşanên wekî “*erik, na lê/lo, tew tew, wa, peh peh*”ê diyar bike: “*Erik, yekî çendel e!*”, “*Na lo, ma tiştê wisa dibe?*” “*Tew tew, teze tê ye! Hê ava çayê nekeliyayî, agir damiriye jî.*”, “*Peh peh, Xwedê bibexşîne dê û bavan, çi kurekî jîr e!*”.

Carinan mirov pêwistî bi hişyarkirin û handanê jî dibîne û bi hinek baneşanên wekî “*pî pî, huş, de, hoop*”ê armancên xwe derdibe: “*Pî kuro lawo, pî Mihemedo! Pî Mihemedê kepenekî!*” (ji straneke govendan), “*Huş, bila kesek bi me nehese!*”, “*Hoop, ev der ne mala bavê te ye!*”, “*De rabine nimêjê!*”.

Ji aliyê din ve hinek peyvên teqlîdkirina dengên surîştî (xwezayî) yê “*dinng, fişş, gujj, girmm, hinng, pixx, piss, qûrç, rinng, şûrç, vizz...*” jî wekî baneşan tên hesabandin: “*Gujj, baranê li me kir*”, “*Qûrç, guleyek teqiya.*”, “*Şûrç, birûskê lê xist.*”

2. Baneşanên gazîkirinê: Beşeke baneşanên gazîkirinê rewşeke tewandî ya navdêran e; bi gotineke din, gava mirov gazî kesekî dike, li gorî zayend û mêjerê qertafekî li navê wan zêde dike ku bizanibe tê gazîkirin. Di vê çarçoveyê de qertafa /-o/yê li navdêrên nêrza, qertafa /-ê/yê li navdêrên mêza û qertafa /-ino/yê jî li navdêrên pirjimar tê zêdekirin. Ji mînakên “*Kuro rabe!*”, “*Keçê rûne!*”, “*Zarokino, guh bidin dersê!*” diyar e ku navdêrên wekî “*kur*”, “*keç*” û

“zarok” bi paşgirên /-o/, /-ê/ û /-ino/yê hatine gazîkirin. Carinan paşgirên /-o/, /-ê/yê di gel tîpa kelijandinê /h/yê rasterast tên pêşiya navên mirovên gazîkirî jî: “O/Ho Baran, tu li ku yî?”, “Ê/Hê Dîlanê, dengê min nabihîzî?”; ev cureyê baneşanê di hinek devokan de wekî “oro” û “êrê”yê jî tê bilêvkirin: “Oro Baran(o), tu li ku yî?”, “Êrê Dîlanê, dengê min nabihîzî?”, lê belê ji bo rewşa pirjimariyê baneşana “gelî” tê bikaranîn (“Gelî zengînan, keda destengan nexwin!”). Carinan ji bo bilindkirina asta gazî û hawarê baneşanên “lo, hey lo, lê, hey lê, hay gidî, gelî” jî tên pêşiya navdêrê: “Lo Serdaro/dengbêjo, awaza te çi xweş e!”, “Lê Berfînê/keçê, tu çima naxwînî!” “Hay gidiyê hay Mircanê!” (ji straneke govendan), “Gidîno rabin, kar çetin e!”. Divê bê zanîn ku piştî peyva “gelî”yê navdêr wekî pirjimaran ditewin: “Gelî melayan, heqê Xwedê yê li ser xwe bidin; zanînen xwe parve bikin!”; her wiha baneşana “gidî”yê li gorî mêjer û zayendê ditewe û yekjimaran ditewîne jî (“Hay gidiyê, hay gidiyê, hay hay gidiyê xeydokê!”).

Beşeke baneşanên gazîkirinê bi rêya cînavkeke kurtkirî tên nîşandan; di rewşa nifiran de li gel baneşanekê cînavka kurtkirî jî li lêkerê tê zêdekirin ku mêjer û zayenda kesan diyar bibe. Ji mînakên “Wey la mirê!”, “Wey lê Xwedê ruh jê standî” diyar e ku di navbera baneşana “wey la” û cînavka kurtkirî /-ê/yê (mirê) de ahengeke mêjerî û zayendî heye; her wiha di navbera “wey lê” û cînavka kurtkirî /-î/yê (standî) de jî heman aheng xuya ye. Îcar ne tenê navdêr, lêker jî li gorî mêjer û zayendê baneşanan werdigirin: “Mal di devê kulê de neçûyo, çima natirsî!”, “Xwedê hîştê, çima şerm dikî!” “Lê jehr bûno, çima malê sêwîyan dixwin!”

Beşeke baneşanên gazîkirinê ji bo gazîkirin an jî qewartina ajelan tên bikaranîn; divê bê gotin ku ev cureyên baneşanan hem gelek in, hem li gorî rewşa gazîkirin an jî qewartinê guherbar in hem jî li gorî deveran diguherin: “cû cû, kiş kiş” (ji bo mirîşk û hwd), “hîrr, hiçç” (ji bo beranan), “ho ho diwb diwb, kîs kîs” (ji bo mihan), “hê hê, yeh yeh” (ji bo nifşê bizinan), “dehh, çoš” (ji bo nifşê keran), “kût kût, kire kire (an jî “tiwês tiwês / deher deher” ji bo kûçikan) ...

Her wiha li ser zarê zarokan jî beşeke baneşanên bêhêl ên hişyarkirin û perwerdekirinê hene ku di piraniya berhemên rêzimanî de hatine paşguhkirin; her çiqas ev baneşan ji bo zarokan lêkerên fermanî bin jî, wekî baneşanan tên nivîsandin: “hem/ep!” (ji bo xwarin-vexwarinê), “çûç!” (ji bo rûniştinê), “tişş!” (ji bo mîzkirinê), “çik çik!” (ji bo sekinandina li piyan), “eç!” (ji bo lêxistinê), “gix!” (ji bo kenandinê), “kix!” (ji bo nîşandana tiştên gemarî).

4. GIHANEK

Gihanek çendek peyvên erkdar û watedar in ku peyv, komek û hevokan bi hev ve girêdidin an jî peyv û komekan bi hevokekê ve girêdidin. Wisan e, ji aliyê peyvsaziyê ve peyvên qertafî û watedar dibin gihanek û hêmanên hevokê digihînin hev ku ji bo vê yekê jî wekî “gihanek” an hatine binavkirin; dîsan diyar e ku gihanek ji aliyê peyvsaziyê ve tu bandorê li ser mêjer, zayend, tewang, kêşa peyvan nakin.

Cureyên gihanekan:

Ji aliyê peyvsaziyê ve gihanek li ser du beşan pareve dibin: gihanekên qertafî û gihanekên peyvî. Divê bê zanîn ku ji aliyê watenasiyê ve hemû peyvên watedar ên ku bûne gihanek wateyên xwe yên bingehîn winda kire.

1. Gihanekên qertafî: Ev cureyê gihanekan ji qertafên serbixwe û bêwate pêk tînin; carinan xwe dubare dikin û hertim ji peyvan cuda tînin nivîsandin. Gihanekên qertafî yê sereke ev in: “yan, yan jî, yan ... yan jî, yan na, ha, ha ...ha, jî, ku, da ku, lê, ne ... ne jî, û, ango (an ku), hem ... hem jî, bi ser de, ji ber ku, barê” û gelekên din: “Ev rind e, yan ev?”, “Here, yan jî bihêle ku em herin”, “Wê çaxê li mizgeftên gundan yan du feqîyan dixwend, yan jî sisêyan.”, “Baş bixebite, yan na ez ê gazî paleyekî din bikim.”, “Binivîse ha binivîse, naqede.”, “Ha tu

ha kurê min, li ba min qedrê we yek e.”, “Biqîrim jî dengê min naçê.”, “Min çayek keland ku em di gel hev vexwin.”, “Da ku bigihêjî mirazê xwe, baş bixwîne!”, “Ez ê jî bihatama, lê karê min hebû.”, “Ne serok nepakiyê qebûl dike, ne jî karmendên wî.” “Ez û Sosin xwişk û bira ne.” “Ziman, ango stûna mala kurdan...”, “Hem digirî hem jî dilorîne.”, “Naxebite, bi ser de jî destheqekî zêde dixwaze.”, “Ji ber ku baran dibarî, em neçûne Bazara Masiyan.”, “Tu nedihatî nedihatî, barê te xeberek bida me!

2. Gihanekên peyvî: Ev cureyê gihanekan ji peyvên watedar pêk tînin; lê wateyên xwe yê bingehîn guhastine peywireke din. Bi kurt û kurmancî, ev gihanek ne ku tenê peyv û hevokan bi hev ve girêdidin; her wiha wateya hevokê kûrtir û têkûztir jî dikin. Gihanekên peyvî yê sereke ev in: “bes, bila, lê belê, çawa ... wisa, her çend ... ew çend, her çiqas ... ewqas, îcar, lewre, loma, dibe ku, heke na (eger na/ger na), naxwe, dema ku, heta ku, mixabin, qet nebe, bivê-nevê...” û gelekên din: “Mirîşk ne tu sermiyan e, bes ji bo malhaziriyê baş e.”, “Bila binamûs bûya, bila çavekî wî jî kor bûya”, “Mûsa jî pêxemberê Xwedê bû, lê belê bi serê zimên diaxivî.”, “Tu çawa hîn bûyî, wisan jî hînî xwişka xwe ke kurê min!””, “Aborî her çend xurt be, ew çend jî derfet û pirsgirêkên wê hene.”, “Rovî her çi qasî kone dibe, ew qasî neyarên wî zêde dibin.”, “Madem ku tu nediçûyî, îcar te bihiştta ku em biçûna.”, “Şeveke tarî û bimij bû, loma/lewre gelek qezayên trafîkê qewimîn.”, “Dibe ku rojekê tu jî navdar bî; lê heta ku navdar bî, divê tu berhemdar jî bî. Heke na, tu dê navbar bî û navê te yê barê te girantir bike. Dema ku navdar dibî jî, divê bikaribî giraniya xwe bikîşîni, ango sergiran bî; naxwe, tu dê navê xwe yê bi qenciyê naskirî vegerîni lihêfeke rûreşiyê. Mixabin ev encam bivê-nevê derdikeve pêşiya her mirovî; ji bo yekê, qet nebe divê aqilmendekî ku pê dişewirî hevalbendê te be.”

Taybetmendiya çend gihanekan ji aliyê watenasiyê ve:

a. Ji aliyê watenasiyê ve gihaneka qertafî ya “(y)an”ê hertim du vebijêrkan dide pêşiya mirovî û carinan jî bi awayê pirsyarî tercîhekê ji kesê têkildar dixwazê: “Ne zêde, tenê merivek an du meriv jî dikarin vî barî rakin.”, “Tu dê pêşiyê xwarinê bixwî yan çayekê vexwî?”; lê belê gihaneka “(y)an jî”yê pirî caran ihtimalekê û pirsnişanekê rave dike: “Pîremêrî destê xwe bir berîka xwe, lê peredanka xwe nedît; dibe ku wînda kiribû yan jî hinekan jê dizîbû.” Îcar gihaneka “yan ... yan jî”yê birek ihtimalan rêz dike: “Heke biçî ser dokorekî, yan ew ê dermanekî bide te, yan serûmekî yan jî dê bibêje tiştêkî te tuneye û tu dê bi dilekî rehet vegerî malê.” Her çi ku gihaneka “yan na”yê ye, tercîheke baştir an jî xerabtir rave dike: “Ez ê vî şalwarî biceribînim, yan na ez ê desteyek şal û şapikên kurmancî li xwe bikim.” “Parsenga devê xwe bizanibe, yan na ez ê devê te wisan tehl bikim ku ne bi carekê, heft caran poşman bibî.”

b. Gihaneka qertafî ya “ha”yê lêkerekê dide dubarekirin û dikeve navbera wan her duyan û wateya “berdewamiyêke bêfayde” an jî “bêfaydebûna berdewamkirinê” li lêkera erênî û neyînî bar dike. Di mînakên “Bigirî ha bigirî, ji bilî Xwedê kî dê dengê te bibihîze?”, “Temenê wê şêst salî bû, hê gav neavêtibû bajêr; bila neçe ha neçe, ji bo neştergeriya fermî rojekê termê wî dê biçê serdana nexweşxaneyêke bajêr.” diyar e ku xwediyê pirsê girîn û zarîna li ber bendeyan û neçûyîna bajêr bêfayde dibîne; lê belê carinan “wateyêke erênî” û “berdewamiyêke sûdwer” jî diafirîne ku cureyekî rewanbêjiya zimanê kurdî ye: “Bidê ha bidê, me heta berêvarê zevî çinî û kişande bêderê jî.” Îcar gihaneka “ha”yê ya dubarekirî hema li gel hemû cureyên peyvî (daçek, veqetandek, baneşan, navdêr, cînavk, hevalnav, jimarnav, hevkar, lêkeran) tê bikaranîn, du rewşan dişibihîne hev û bi vê hevrukirinê yeksaniya her duyan nîşan dide: “Ha di malê de ha li malê, encam yek e.”, “Ha yê reş ha yê sor, çi ferq dike?”, “Birûskê ha qîrç li vir dixist ha şîrç li dera han dida.”, “Ha ez ha tu, çawa ku em kurên bavekî ne, ha Dîlan ha Şîlan ew jî keçên bavekî ne.”, “Ha qenc ha xerab, çi ji me re ye lo?”, “Ha yek ha didu, ha zû ha dereng, ha bimeşe ha raweste, di dawiyê de em ghiştin taxeke bajêr.”

c. Gihaneka qertafî ya “ku”yê carinan hevoka alîkar bi hevoka bingehîn ve girêdide û yekê dike armanca pêkhatina ya din: “Zarokî çaya xwe tevdida ku zû sar bibe.”; carinan jî bi awayê “da ku”yê tê bikaranîn û sedema pêkhatina tevgerê bi hevokerê din diyar dike: “Da ku zû pak bibî, dermanên xwe bixwe/Dermanên xwe bixwe da ku zû pak bibî.”; carinan axaftinên nerasterast bi hevoka bingehîn ve girêdide; gilî û gotinên yekî bi hevokerê vediguhêze, hertim piştî lêkera “gotin”ê tê bikaranîn, gotina axêverî bi xwe û yan jî gotina kesekî têkildar vedibêje: Ji mînakên “Wan digot ku ew dê neyên, lê hatin.”, “Cinek dibêje ku rabe û here....”, “Ez dibêjim ku Zilan bêguneh e, lê kesek bi min bawer nake!” diyar e ku gotindar dikare gotina xwe yan jî gotina kesekî din veguhêze. Carinan jî tişt, kes an jî kesekî şayese dike: “Mêrê ku ji jina xwe netirse, genimek ji hişê wî kêr e.”, “Roja ku tu bûyî, rojêke îne bû; lê nizanîm îna çendan a kîjan mehê û kîjan salê bû.” Her wiha ev gihanek di serê hevokê de bi wateya “heke, eger, ger”ê jî tê bikaranîn û hevokerê mercî saz dike: “Ku deynê xwe yê berê neda, careke din bi deynê tiştekî nedê.”

d. Gihaneka qertafî ya “lê”yê û ya peyvî ya “lê belê”yê hertim biryara hevoka pêşîn hildiweşîne û wateya wê bi hevoka duyem berovajî yan jî sist dike: “Dixebitî, lê bi kulzikî.”, “Gotina wî rast e, lê belê gotina rast her dem û li her derê pere nake.”

B. PEYVÊN WATEDAR

1. NAVDÊR

Navdêr -ango nav- ew cureyê peyvên e ku hemû tiştên giyanewer-bêgiyan (candar-bêcan), razber-şênber, serenav-hevenav û navên komelî bi me dide nasîn. Di vê çarçoveyê de navdêrên wekî “mirov (reşik, çermşork...), ajal (ga, mirîşk, mar...)” giyanewer in, navdêrên wekî “av, xwelî, bêr, gul, dar...” bêgiyan in, navdêrên wekî “teralî, guneh, qencî...” razber in, navdêrên wekî “mirov, ajal, dar, pirtûk...” şênber in, peyvên “Erzingan, Gulperî, Kurdistan” serenav in, navdêrên wekî “mirov, ziman, gel, çira, esman...” hevenav in û navdêrên wekî “hoz, gel, cimaet, umet, artêş, pez, naxir...” navên komelî ne.

Cureyên navdêran:

Ji danasîna navdêrê diyar e ku ev cureyê peyvên bêjeyên piralî ne û dabeşkirina wan mijareke gelekî têkel e. Heke mirov ji aliyê mêjerê ve navdêran dabeş bike yekjimarî û pirjimariya wan tê rojevê; lêbelê di yekjimariyê de zayenda wan diyar e û di pirjimariyê de bêhêl e. Wisan e, di rewşa pirjimariyê de taybetmendiya herî girîng a navdêran, ango mêzâtî û nêrzatiya wan ji holê radibe; her wiha heke li gorî zayendê bîna senifandin, wê çaxê giyanewerî-bêgiyanî, razberî-şênberî û serenavî-hevenaviya wan ji rojevê derdikeve. Lewre divê navdêr ji çend aliyan ve bîna nîrxandin; zayend, mêjer, giyanewerî-bêgiyanî, razberî-şênberî û serenavî-hevenaviya wan yekê yekê werin şîrovekirin:

1. Ji aliyê peyvsaziyê ve navdêr wekî “navdêrên xwerû” û “navdêrên nexwerû” dibin du beşan; her wiha navdêrên nexwerû jî di navbera xwe de wekî “navdêrên pêkhatî”, “navdêrên hevedudanî” û “navdêrên durehî (kompleks)” dabeş dibin. **Navdêrên xwerû** tenê ji rayekê pêk hatine û qertaf wernegirtine: “av, ba, çar, dar, şeft, tirs...”. **Navdêrên pêkhatî** ji rayekê û qertafekê (an jî çend qertafan) pêk hatine; her çiqas rayeka navdêrê watedar be jî, qertafên ku digihêjin pêşî û paşîya wan bêwate ne. Qertafên ku tîna pêşîya peyvên wekî “pêşgir”, yên ku tîna dawîya wan wekî “paşgir” û yên ku dikevin navbera du peyvên jî wekî “navgir” tîna binavkirin; navdêrên pêkhatî dikarin hem pêşgiran hem jî paşgiran wergirin. Ji mînakên “rojî, berxvan, endazyar” diyar e ku bi alîkariya paşgiran /-î/, /-van/ û /-yar/ê ji navdêrên xwerû yên “roj”, “berx” û “endaz”ê navdêrên nû hatine dariştin. Navdêrên ku paşgiran (wekî: /bê-/ , /ne-/ , ...) werdigirin hevalnav in; lê hinekên wan êdî bîna navdêr û veqetandek werdigirin: “bêmiraz, nexweş, ...” **Navdêrên hevedudanî** ji du peyvên serbixwe pêk tîna; bi gotineke din,

her du peyv jî watedar in û bêyî alîkariya navgiran gihîştine hev: “*şorbeşîr, heftreng, destîtevr, kevirheste...*”. Gava du peyvên serbixwe bi alîkariya navgiran gihîştibin hev an jî di gel navgiran paşgir jî wergirtibin *navdêrên durehî (kompleks)* ne: “*destebirak, pîremêr, nêreker, dêlegur, beranberî...*”.

2. Ji aliyê mêjerê ve navdêr wekî yekjimar û pirjimar dabeş dibin û di ferhengan de hertim yekjimar tên tomarkirin; lê belê bi alîkariya veqetandek, qertafa /-an/ê û cînavkên kesandinê pirjimariya wan tê destnîşankirin. Wisan e, di kurmanciyê de qertafên pirjimariyê yên neguherbar nîn in; rewşa wan a pirjimariyê di ravekan de bi veqetandekan (bi /-(y)ên/ û /-ine/yê), bi tewangê (bi qertafa /-an/ê) û di hevokan de jî bi cînavkên kesandinê yên li dawiyên lêkeran tên xuyandin. Di mînakê “*lîstikên govendan*” de pirjimariya “*lîstik*”ê bi veqetandeka nas û ya “*govend*”ê jî bi qertafa /-an/ê, ango bi tewangê hatiye diyarkirin. Di mînakên “*Mêrxas dixebitin.*”, “*Min çend mêrxas dîtin.*” û “*Mêrxas jîr in*” de pirjimariya peyva “*mêrxas*”î bi rêya cînavkên kesandinê hatine nîşandan.

3. Giyanewerî-bêgiyaniya (candarî-bêcanî) navdêran nêrîneke biyolojîk e ku heyberan li gorî tevgera wan a zindî û nezindî rêza dike (disenifîne). Ev nêrîna zanistî gerdûnî ye û di tevahiya zimanan de yeksan e; li gorî vê senifandinê hemû nîşên mirov û ajelan zindî ne, tiştên mayîn jî bêgiyan in. Wisan e, navdêr ji aliyê jîndariyê ve jî du beş in: giyanewer (“*mirov, ajel*”) û ne giyanewer (“*rehek, av, ax, hewa, agir...*”)

4. Ji aliyê dîtbariyê ve navdêr du beş in: “*navdêrên razber*” û “*navdêrên şênber*”. Hebûna navdêrên şênber bi pênc sehekan (dîtin, bihîstin, çêştin/tehmkirin, bêhnkirin û teselekirin/destlêkirin) tê pesendkirin; her çi qas hebûna tiştên razber bi sehekan neyê rabihîstin û pesendkirin jî, tê bawerkirin ku ew tişt hene. Wekî mînak hebûna navdêrên wekî “*wêne* (bi dîtin û temasê), *baran* (bi temas û dîtîne), *misk* (bi bêhnkirin, temas û dîtîne), *av* (bi çêştin/tehmkirin, bêhnkirin, temas û dîtîne), *germayî* (bi temasê)...” bi sehekan tê naskirin; lê hebûna navdêrên wekî “*azadî, aramî, guneh, qencî, Xwedê, firîşte, cin...*” bi sehekan nayê piştrastkirin, lê mirov bi hebûna wan bawer dikin.

Taybetmendiyên navdêran:

a. Li gorî mêjer û zayendê navdêr: Hejmar û zayenda navdêran (yekjimarî û pirjimariya wan) bi tewang û veqetandekê diyar dibin. Di mînakê “*dasa paleyî*” de, peyva “*das*”ê navdêreke yekjimar e û zayenda wê mêza ye; herwiha di mînakê “*şivanê pêz*” de, peyva “*şivan*” navdêreke yekjimar û nêrza ye. Îcar hem pirjimariya peyva “*das*”ê hem jî ya peyva “*şivan*”î bi qertafa /-ên/ê tê nîşandan ku wekî “*dasên palyan*” û “*şivanên pêz*” derdikevin holê. Her çiqas hinek peyvên wekî “*hoz, gel, cimaet, umet, artêş, pez, naxir...*” komekê nîşan bidin jî, yekjimar tên hesabandin.

b. Li gorî hestpêkirinê navdêr: Hinek tişt hene ku hebûna wan bi pênc sehekan (dîtin, bihîstin, çêştin/tehmkirin, bêhnkirin û teselekirin/destlêkirin) tê pesendkirin; bi gotineke din, ev cureyê navdêran şênber in û hebûna wan bi sehekekê an jî çend heban tê piştrastkirin. Wekî mînak: “*jin*” an jî “*dayik*” bi çavan tê dîtin, zarok bi hilkirina bêhna xwiha wê dayika xwe nas dike û çêja (tehma) şîrê wê ji xwarinên din cuda dike, dayik bi destan germahiya laşê zarokî dihesê û her du jî dengên hev nas dikin. Hebûna hin tiştan jî bi sehekan nayê rabihîstin û pesendkirin; ev cureyê navdêran jî razber in û tê bawerkirin ku ew tişt hene. Wekî mînak: navdêrên wekî “*azadî, aramî, guneh, qencî, Xwedê, firîşte, cin...*” sir û razên jiyanê ne ku mirov bi hebûna wan bawer dikin.

c. Li gorî taybetmendiyên hevpar navdêr: Hin cureyên navdêran yekta ne, li ser rûkalê cîhanê yan jî di gerdûnê de hevtayên wan tunene. Wekî mînak: navdêrên “*Memozîn, Meheva, Geliyê Elî Begê, Mîr Celadet, Gola Wanê, Çiyayê Agiriyê, Kurdistan...*” yekta ne û nehatiye bihîstin

ku hevtayekî wan hebe. Hin cureyên navdêran jî di rastiyê de navên komekê ne; lê belê ji ber taybetmendiyeke hevpar di bin navekî de tên naskirin. Wekî mînak: navdêrên wekî “*mirov, ajel, dar, çêre, pirtûk...*” tenê cureyekî mirov, ajel, dar, çêre û pirtûkan nîşan nadin; lê belê ji ber hinek taybetmendiyan wan ên hevpar bi navekî hatine pênasandin.

2. CÎNAVK

Cînavk ew cureyên peyvên in ku di hevokê cihê navdêran digirin û peywîrên wan bi cih tînin; lewre taybetmendiyan navdêran derbasî wan dibin. Wisan e, di cînavkan de jî tewang, zayend (nêzati, mêzati, bêhêlî) û mêjer (yekjimarî û pirjimarî) hene; lê divê bê zanîn ku wekî awarteyekê tu guherîn di cînavka vegerok /xwe/yê de çênabin û hertim wekî xwe dimîne.

Cureyên cînavkan:

1. Cînavkên kesane: Ev cînavk rasterast şûna kesan digirin û du cure ne. Cînavkên kesane yên xwerû (sade) “*ez, tu, ew*” yekjimar in û yên tewandî yên “*em, hûn, ew(an/ana)*” jî pirjimar in; dîsan cînavkên tewandî yên “*min, te, wî/wê*” yekjimar in û yên “*me, we, wan(a)*” jî pirjimar in.

2. Cînavkên şanîdanê: Ev cînavk tiştêkî yan jî cihê tiştêkî nîşan didin û du cure ne. Cînavkên şanîdanê yên xwerû “*ev û ew*” hem ji bo yekjimarên hem jî ji bo pirjimarên tên bikaranîn; lê belê teşeyê “*ev*”ê hertim tiştên nêzîk û teşeyê “*ew*”ê jî tiştên dûr nîşan dide: “*Ev zanîngeh e.*” (nêzîk û yekjimar), “*Ev pirtûk in.*” (nêzîk û pirjimar), “*Ew hîndekar e.*” (dûr û yekjimar), “*Ew xwendekar in.*” (dûr û pirjimar). Diyar e ku cînavkên şanîdanê yên xwerû ji aliyê zayendê ve bêhêl in û mêjera wan bi cînavkên kesandinê ve tên xuyakirin; lê belê zayend û mêjera cînavkên şanîdanê yên tewandî wekî “*vî, vê, van*” û “*wî, wê, wan*” xuya dibin: “*Vî/wî got.*” (nêza û yekjimar), “*Vê/wê nas dikî?*” (mêza û yekjimar), “*Van/wan bixwe.*” (pirjimar=bêhêl).

3. Cînavka vegerok: Cînavka vegerok “*xwe*” ye, ji aliyê tewang û zayend ve bêhêl e û hertim yekjimar e: “*Heta ku me/min xwe nas kir, me/min umrê xwe jî xelas kir.*”

4. Cînavka qertafî (kurtkirî): Di rastiyê de cînavka qertafî teşeyê kurtkirî yê cînavka kesê sêyem ê yekjimar (wî/wê) e û di dawiya lêkeran de cih digire: “*Min ders dayê (daye wî/wê).*” Di hinek devokan de li dawiya navdêran jî dixuye: “*Bavê digot erê, lê birê qebûl nedikir.*”, “*Ji bo keçe li diyê binêre û biryarê bide.*” Divê bê zanîn ku cînavka kurtkirî /-ê/ tenê kesê yekjimar dinimîne û bi tu awayî kesê sêyem ê pirjimar nîşan nade.

5. Cînavkên kesandinê: Ev cînavk di dawiya lêker, navdêr û cînavkan de cih digirin. Di dawiya lêkeran de wekî “*-im, -î, -e*” (yekjimar) û “*-in*” (pirjimar) dixuyin: “*diçim, diçî, diçe, diçin*”. Di dawiya navdêr û cînavkan de jî li gorî tîpa dawîn an bi teşeyê “*im, î, e*” (yekjimar) û “*in*”ê (pirjimar) yan jî bi teşeyê “*me, yî, ye*” (yekjimar) û “*ne*”yê (pirjimar) dixuyin; her çiqas yên lêkeran pê ve bînin nivîsandin jî, yên navdêr û cînavkan cuda tên nivîsandin, ji ber ku ev cînavk di nava xwe de lêkera “*bûyîn*”ê jî dihewînin.

6. Cînavkên piralî (berbihevîn): Cînavkên “*hev, hev û du/dî, hev û din*” û “*êk, êk û du/dî*” pêwendî û danûstandina piralî dinimînin; lewre bi tu awayî nikarin kesê yekjimar binimînin. Di mînaka “*Derew û rastî dijminên hev in*” de cînavka piralî “*hev*” li hin deveran wekî “*hev û du/dî, hev û din*” û wihareng li devera Behdînanê jî wekî “*êk, êk û du/dî*” tê bikaranîn.

7. Cînavkên daçekî (lihevîstî): Ev cureyê cînavkan hevedudanî ne; hertim ji cînavkek û daçekekê, ango ji du hêmanan pêk tên. Daçekên wekî “*bi, di, ji, li*” digihêjin cînavka piralî “*hev*”ê (an jî “*êk*”ê) cînavkên nû yên wekî “*pev, tev,jev, lev*”ê (di devoka Behdînanê de: “*pêk, têk, jêk, lêk*”) pêk tînin; her wiha digihêjin cînavka kurtkirî “*-ê*”yê û cînavkên nû yên wekî “*pê, tê, jê, lê*”yê derdixin holê.

8. Cînavkên nenasiyê (nebinavkirî): Ev cînavk cihê heyberên nenas digirin: “*yek, hin, tu/çû, kes, her, hemû, ewk, çik, filan, bêvan, piçek, hîç, qe(t), pir, gelek, gişk, çend, tişt...*”; her wiha carinan ji van cînavkan du heb jî digihêjin hev: “*tu kes, filan kes, pir tişt, çend tişt, her yek, hemû kes, kes/tişt gişk...*”: “*Tu kesî negotiye ku...*”, “*Guh nede filan kesan/pir tiştan lo...*”, “*Çend tiştên girîng hene ku...*”...

9. Cînavkên xwemalî (xwedîtîyê): Ev cînavk bi alîkariya veqetandekên nas (“-a, -ê, -ên”) tên bidestxistin ku digihêjin cînavkên tewandî (“*min, te, wê/wî, me, we, wan*”), cînavkên şanîdanê (“*vê/wê, vî/wî, van/wan*”), cînavka veqetandek (“*xwe*”) û cînavkên piralî (“*hev, êk*”): “*A min û a wî ne yek e; heke her kesekî me a xwe bike, yekitî çênabe.*” Carinan ev cînavk bi “*bi xwe*” û “*jî*”yê jî tên pişt-xurtkirin: “*A min bi xwe jî wisan bû.*”

10. Cînavkên girêkî: Ev cînavk jî bi alîkariya veqetandekên nas (“-a, -ê, -ên”) tên bidestxistin ku du hevokan bi hev ve girêdidin û hevokên hevedudanî pêk tînin. “*Ê ku hat, mamosteyê min ê yekem bû.*” (“*Ew hat.*” + “*Ew seydayê min ê duyem bû.*”)

11. Cînavkên jimarîn: Ji bilî jimareya “*yek*”ê hemû hejmar (2, 3, 4...) dikarin karê cînavkan bi cih bînin û “*yek*” bi xwe jî cînavkeke nenasiyê ye. Ji ber ku hejmara “2”an û pê ve hemû hejmar pirjimar in, tewanga wan jî mîna jimarnavan e. Wisan e, ev cînavk ji “2”yan heta “19”an bi qertafa /-an/ê ditewin; tewanga hejmarên dehedehî (her wiha sedesedî, hezarhezarî, milyonmilyonî ... jî) yên wekî “*20, 30 40, 100, 1000, 1000...*” bi qertafa /-î/yê û ya hejmarên duxaneyî yên di navbera dehedehiyên de jî li gorî tewanga “2-9”an bi qertafa /-an/ê tên nîşandan: “*Zikata bîstî yek e, ya sedî jî pênc in û her pêncan jî bide xizmê xwe yê desteng.*” (ango *zikata bîst pezî*)

12. Cînavkên pirsîyariyê: Ev cînavk (“*kî, çi, kîjan, çend*”) pirsîyara kirde an jî bireserê hevokekê dikin û cînavkeke din bi me didin naskirin. Gava xwediyê pirsê mirov be, cînavka “*kî*”yê pirsîyara cînavkên kesane yên xwerû (“*ez, tu, ew, em, hûn, ew*”) dike (“*-Kî hat? -Ew hat.*” / “*-Ev kî ne? -Ew in ku hûn li wan digerin*”; cînavka “*kê*”yê jî li cînavkên kesane yên tewandî (“*min, te, wê/wî, me, we, wan*”) digere (“*-Kê got? -Min got.*” / “*-Te ji kê pirsî? -Min ji wan pirsî.*”). Her wiha cînavka “*kî*”yê pirsîyara cînavkên xwemalî jî dike, ango di ravekan de bi alîkariya veqetandekên zayend û mêjera cînavkê jî diyar dike (“*Kiyê/kiya te heye?, Kiyên te hene?*”). Cînavka “*çi*”yê pirsîyara cînavkên kesane yên xwerû û tewandî dike “*Ev çi ye?*”, “*Çi dipirsî?*”; her wiha cînavka “*çi*”yê pirsîyara cînavkên xwemalî jî dike, ango di ravekan de bi alîkariya veqetandekên zayend û mêjera cînavkê jî diyar dike (“*Çiyê te heye?, Ev jîniç çi ya te ye?, Ev çiyên te ne*”). Ji aliyekî din ve cînavkên “*kî*”yê bi alîkariya veqetandek, navdêr, cînavk û daçek+cînavkan çendek cînavkên hevedudanî pêk tînin: “*kiya+.../kiyê+.../kiyên+...*”, “*kiyal*” (kî+alî), “*kîj*” (kî+jê), “*kîjan*” (kî+ji+wan). Ji wan cînavka “*kîjan*”ê ya hevedudanî (kî+ji+wan) tewangbar e, ango li gorî zayend û mêjerê qertafan werdigire (“*kîjanê, kîjanî, kîjanan*”). Cînavka “*çend*”ê ya hevedudanî (çi+hend/hind) jî pirsîyara cînavkên jimarîn dike û di bingeha xwe de pirjimar e (“*Çend hatin? Çendan xwend?*”).

Taybetmendiyên cînavkan:

a. Li gorî peywirê cînavk: Cînavk hem dikarin cihê navdêreke kirde bigirin hem jî şûna navdêreke bireser dagirin. Di mînaka “*Ez ji birûskê ditirsim*” de cînavka “*ez*”ê cihê kesekî girtiye, ango kirde ye; her wiha di rewşa “*Xwedê me dibîne*” de jî cînavka “*me*”yê bireser e. Ji aliyekî din ve, cînavk di ravekan de jî cih digirin; di nimûneya “*ewên şewirmend*” de cînavka “*ew*”ê raveber e û di “*bapîrê me*” de jî cînavka “*me*”yê raveker e.

b. Li gorî zayendê cînavk: Tevahiya cînavkên xwerû û çendek cînavkên tewandî bêhêl in; lê belê zayenda cînavkên kesane yên tewandî “*wê/wî*”, cînavkên şanîdanê yên “*vê/wê, vî/wî*”, cînavkên pirsîyarî yên “*kîjanê/kîjanî*” û “*kiya+.../kiyê+..., çiya+.../çiyê+...*”, çend cînavkên nenasiyê yên wekî “*yekê/yekî, kesê/kesa, ewka/ewkê, çika/çikê, filana/filanê, bêvana/bêvanê, tiştê/tiştê...*” diyar e.

c. Li gorî mêjerê cînavk: Di nava cînavkan de beşên yekjimar, pirjimar û bêhêl hene. Wekî mînak: cînavkên kesane yên wekî “ez/min, tu/te, ew/wê/wî” yekjimar in û yên wekî “em/me, hûn/we, ew/wan” pirjimar in. Her wiha cînavkên şanîdanê yên wekî “ev/vê/vî, ew/wê/wî” yekjimar û yên wekî “ev/van, ew/wan” jî pirjimar in. Dîsan cînavkên pirsiyarî yên wekî “kîjanê/kîjanî” û “kîya+.../kîyê +..., çîya+.../çîyê+...” yekjimar û yên wekî “kîjanan, “kîyên +..., çîyên+...” pirjimar in; ji aliyekî din ve cînavkên pirsiyarî yên wekî “kî/kê, çî, kîjan” dikarin pîrsa yekjimar û pirjimaran bikin (“Kî/Çî/Kîjan rast e/in”), lê cînavka “çend”ê hertim pîrsa pirjimaran dike (“Çend kiloyan/pirtûkan dixwazi?”). Wihareng e, pîraniya cînavkên nenasiyê hem bi awayê yekjimar bi kar tên (“Çî qewimî?”) hem jî qertafên pirjimariyê werdigirin û ravekan saz dikin (“Çîyê te heye?”).

d. Ji aliyê tewangê ve cînavk: Cînavk cureyekî peyvan ê guherbar û tewangbar e; heke navdêra ku cînavk ketiye şûnê tewandî be, cînavk jî ditewe. Lewre cînavkên piştî daçekan û yên raveker hertim tewandî ne; di mînaka “Wî ji min re got” de cînavka “ez”ê piştî daçeka “ji”yê teşeyê “min”a tewandî girtiye, her wiha di raveka “mala min” de jî tewiyaye.

3. JIMARNAV

Di zimanê kurdî de jimare û têgihên bîrkariyê jî li gorî hinek rêzikên rêzimanî tên bikaranîn ku di bin sernavê jimarnavê de hatine nirxandin.

Cureyên jimarnavan:

Jimarnav li ser çar beşan pareve dibin û her cureyek bi peywirekê radibe: “jimarnavên bîngêhîn”, “jimarnavên dabeşkirinê”, “jimarnavên rêzîkirinê” û “jimarnavên hokerîn”.

1. Jimarnavên bîngêhîn: Ev cureyên jimarnavan ji jimareya yekê dest pê dikin û bi awayekî bêdawî berdewam dikin: “yek, du, sê, çar... deh, yanzdeh, duwanzdeh, sêzdeh, çardeh, panzdeh, hevdeh, hevjdeh, nozdeh, bîst, bîst û yek, bîst û du... sî, ... çil, ...pêncî ... şeş, ... heftê, ... heştê, ... nod, ... sed, ... du sed, ... sê sed, ... hezar, ... du hezar, ... milyon, ... milyar, ... trilyon...” (“Dema ku Serkan hate Zanîngeha Kirmaşanê ciwanekî nûgihîştî bû û beşa civaknasiyê qedandibû. Piştî **du-sê** salên xwendina bilind û dersdariyê, wî bawernameya xwe wergirt. Êdî temenê wî gihiştibû **bîst û heftan** û mîna melayekî **duwanzdeh** ilmî yê heyamên berê vegeyriyabû welatê xwe; êdî dikaribû derkeve pêşberî **hezar** xwendekarî, hîndekariyê bike.”)

2. Jimarnavên dabeşkirinê: Ev cureyên jimarnavan carinan ji hinek têgihên bîrkariyê yên wekî “nîv, çarêk, şeşek, heştêk, dehek” û carinan jî bi alîkariya daçeka bîngêhîn “ji”yê tên bîdestxistin ku rêjeyekê nîşan didin: “Nîvê yekê dîsan nîv e.”, “Di yekê de çar çarêk hene.”, “Ji şeş paran parekê re şeşek tê gotin.”, “Pîrê bawer nedikir ku mêr bike, gava mêr kir jî doza heştêkan dikir.”, “Ji îro û pê ve dehekên heciyan dest pê kiriye.”, “Herî kêr jî sedî dehê xwendekaran xwendina xwe temam nakin.”, “Ji bîstî yek zikata pêz e.”

3. Jimarnavên rêzîkirinê: Ev cureyên jimarnavan cihê tiştan ê di nava rêzekê de nîşan didin û bi du awayan çêdibin: bi rêya tewangê û bi rêya qertafên /-em/ û /-emîn/ê.

Bi rêya tewangê: Ji diduyan û pê ve hemû jimare pirjimar in; lewre tewanga jimareya “yek”ê wekî yekjimaran bi qertafa /-ê/yê tê nîşandan û yên mayîn jî bi qertafa /-an/ê ditewin: “Yekê vê mehê rojî diqede, roja diduyan a mehê cejna remezanê dest pê dike û heta roja çaran berdewam dike.”

Bi rêya qertafên /-em/ û /-emîn/ê: Di vê rewşê de cihê hemû jimareyan bi qertafên /-em/ û /-emîn/ê di nava rêzekê de tê nîşandan: “Di pêşbirkan de kesê yekemîn xelatekê werdigire.”, “Roja sêyem a vê mehê ez ê bibim çil salî.”

4. Jimarnavên hokerîn: Ev cureyên jimarnavan rîtm û ahenga pêkhatina tiştan bi jimareyan nîşan didin û hokeran (hevalkaran) saz dikin; carinan bi daçeka “bi”yê û carinan jî bi qertafên

/-e/ û /-o/yê û dubarekirina jimareyê tên bidestxistin. “*Van pirtûkan yek bi yek bijmêre û li refên pirtûkdankê bi cih bike.*”, “*Ev xort dikare di bêhnekê de heta pênciyê yeko yeko bijmêre.*”, “*Dehedehî wiha tê jimartin: deh, bîst, sî, çil, pêncî; sedesedî jî wiha ye: sed, du sed, sê sed, çar sed...*”

Taybetmendiyên jimarnavan:

a. Tewang û zayenda jimarnavan: Ji ber ku jimareya “yek”ê mêza ye, tewanga wê bi qertafa /-ê/yê ye; lê gava rola cînavka nenasiyê wergirtibe, wê hingê li gorî tişt an jî kesê nimîrandî (armanckirî) teşe digire. Di mînaka “*Navê wî di rêza yekê de ye.*” diyar e ku jimareya “yek”ê jimarnaveke rêzkirinê ye; her wiha di mînaka “*Roja ku agir bi malê ket, yekî jê bawer nekir; jî ber vê yekê xanî bi tevahî şewitî.*” de mebest ji “*yekî*” “*mêr*”ek e û jî “*yekê*” jî “*sedem*” e, her du jî cînavkên nenasiyê (nebinavkirî) ne. Ji ber ku pirjimariya kurmancî ji diduyan dest pê dike, tewanga jimareya 2yan heta 19an bi qertafa pirjimariyê ya /-an/ê ye (“*Her çaran bi hev re dilîst.*” “*Ji nozdehan sisê derkevin, şanzdeh dimînin.*”); lê belê hemû hejmarên dehedehî (10, 20, ... 90), sedesedî (100, 200, ... 900), hejmarên hezar, milyon, milyar û hwd wekî peyvên nêrza ne û bi qertafa /-î/yê tên tewandin (“*Ha, vî dehî (bîstî) ji zarokan re xerc bike.*”, “*Tu sedî (du sedî) bide min, ez ê seretaya pereyan li te vegeşînim.*”, “*Hezar (du hezar) mirovî bi yekdengî got: Bijî Kurdistan!*”). Wisa dixuye ku ev rêgez ji ber bandora sifirê (0) ye û awarteya wê hejmara 10an e ku hem wekî pirjimaran bi qertafa /-an/ê (“*Ji dehan çar para te dikeve.*”) hem jî wekî peyvên nêrza bi qertafa /-î/yê tê tewandin (“*Ha, vî dehî ji zarokan re xerc bike.*”). Tewanga hejmarên pirxaneyî li gorî jimareya paşîn teşe digire; di “*sifir*”ê de nêrza, di “*yek*”ê de mêza û di 2-9an de pirjimar in: “*Tu bi qasî bîst rojî li cem min xebitîyî û çima doza heqê bîst û du rojan dikî?*”, “*Sih û yekê bidî ser sih û çaran, sercema wê dike şêst û pêncan.*” Ji hejmarên şikestî (jimarnavên dabeşkirinê) “*nîv*” bi xwe nêrza ye û wekî navdêrên nêrza ditewe (“*Nîv ê min û nîvê din jî ê te ye*”); lê belê gava beriya wî hejmareke ji diduyan mezintir were, wekî pirjimaran ditewe: “*Bihayê sê kilo û nîvan deh dirav e.*”. Dîsan hemû hejmarên şikestî yên wekî “*sêyek, çarêk, pêncek, şeşek... bîstek*” wekî jimarnava “*yek*”ê mêza ne: “*Tu sêyeka xwe jê hilde û diduyên min dayne cihekî ewle.*”, “*Bi qasî çarêkekê rûnişt, piştire rabû û çû*”; lê belê peyvên “*şeşek*” û “*dehek*”ê yên bi wateya rojîyê pirjimar in: “*Ez ê şeşekên xwe/dehekên heciyan bigirim.*”

b. Raveka jimarnavan: Di ravekan de jimareya “yek”ê rola cînavka nenasiyê werdigire; ango zayenda wê bi veqetandekê derdikeve holê û li gorî tişt an jî kesê nimîrandî (armanckirî) teşe digire. Di mînaka “*Xwedê yeka te bike hezarî*” de mebest ji “*yeka te*” “*dayîna te*” ye; her wiha di mînakên “*Yekî bedew rastî min hat.*” û “*Min jî destê yekê girt û zewicîm*” de jî mebest ji “*yekê*” jinek e û mebest ji “*yekî*” jî mêrek e. Wisa e, -çi raveber be çi jî raveker be- di ravekan de zayenda jimareya “yek”ê li gorî tişt an jî kesê nimîrandî teşe digire. Her wiha di ravekan de ji jimareya 2yan heta 19an pirjimar in, ango bêhêl in (“*Ji nozdehên wan deh liv pûç derketin.*”) û ji 20î û pê ve hejmarên ku bi “*sifir*”ê diqedin nêrza ne (“*Nodê min, du sedê te û hezarê wî bi ser hev dikin hezar û du sed û nodî.*”).

Divê bê zanîn ku awarteyeke vê rêgezê heye; her çiqas peyvên “*roj, hefte, meh, sal*”ê gişk mêza bin jî, di diyarkirina mêtîyê de hemû rojên mehê wekî peyveke nêrza hatine pejirandin û di ravekan de qertafa /-ê/yê werdigirin: “*Yekê/diduyê/duwanzdehê/bîstê mehê diçim Amedê, tu jî nayêyî?*”, “*Li hinek welatan heştê adarê wekî roja jinan tê pîrozkirin.*”

4. HEVALNAV (RENGDÊR)

Hevalnav (rengdêr) cureyekî peyvan e ku tê ber navdêran; reng, dirûv û teşeyê wan dide nasîn. Hevalnavên resen ên neguherbar hertim li pey navdêrekê tên û beşeke wan jî hertim li pêş navdêran cih digire. Ji aliyê wateyê ve du birên hevalnavan hene: “*hevalnavên çawaniyê*” (wesfîn) (“*reş, bilind, xweş...*”) û “*hevalnavên diyarkirinê*” (“*ev, vî/vê, van, ew, wî/wê, wan, çend, kîjan, hin(ek), her, tu, hîç, filan, pênc...*”). Hevalnavên diyarkirinê jî di navbera xwe de dibin çar beşan: “*hevalnavên şanîdanê*”, “*hevalnavên pirsîyariyê*”, “*hevalnavên nenasiyê*” û “*hevalnavên jimarîn*”.

Cureyên hevalnavan

1. Hevalnavên rewşê (çawaniyê): Ev hevalnav hertim li pey navdêrekê tên, navdêr bi veqetandekê bi wan ve tên girêdan û wesfa tiştêkî an jî kesêkî didin. Di mînaka “*kevîrê reş*” de hevalnava “*reş*” li pey navdêra yekjimar “*kevîr*”î hatiye, bi veqetandeka /-ê/ya nêrza hatiye girêdan û ravekek pêk aniye. Carinan jî ev hevalnav dîsan li pey navdêrekê tên; lê bi veqetandekê bi navdêrê ve nayên girêdan, wesfa tiştêkî an jî kesêkî didin û bi riya lêkera “*bûyîn*”ê mêjera navdêrê nîşan didin. Di vê rewşê de hevalnavên çawaniyê zayend û tewanga navdêrê nîşan nadin, tenê mêjerê vedibêjin. Di mînaka “*Seyda ciwan e/bû.*” de qala seydayekî hatiye kirin û zayend nehatiye diyarkirin; her wiha di mînaka “*Pirtûk erzan in.*” de jî behsa gelek pirtûkan tê kirin û zayend ne diyar e. Hevalnavên çawaniyê bi xwe resen û neguherbar in; ango -çawa dibe bila bibe- bandora mêjer, tewang, zayend û kêşa lêkeran li ser wan tune: “*gula sor/gulên zer*”, “*gayê sîs/gayên çîl*”... “*Ciwan jêhatî ye/ne.*” “*Ders hêsa bû/bûn.*”. Divê bê zanîn ku hevalnavên çawaniyê di ravekan de mêjer û zayenda navdêran nîşan didin; her wiha bi riya lêkera “*bûyîn*”ê jî tenê qala mêjera wan dikin.

Taybetmendiya hevalnavên çawaniyê: Paye

Paye cureyekî senifandinê ye ku kes an jî tiştan li gorî hinek astên (sewiyeyên) diyarkirî rêz dike, hinekan datîne jêr an jî jorê û hinekan jî di navbera wan de bi cih dike. Li gorî vê tarîfê, di hevalnavên çawaniyê de jî cureyekî payeyê heye ku asta navdêran û rewşa wan a li hemberî navdêrên din nîşan dide ku sê awayên wê yên bingehîn hene: “*payeya asayî*”, “*payeya hevrûkirinê*” (*berawirdkirinê*), “*payeya berztirîn*”.

Payeya asayî asta rajêrîn a hevalnavan e ku kes an jî tiştêkî ji ser kes an jî tiştêkî din re nagire. Di mînaka “*Ev xwendekar jîr e.*” de rewşa xwendekarî ya heyî jîrtiya wî ye; lê di mînaka “*Ev xwendekar ji ewê han (ji hemû hevaldersên xwe) jîrtir e.*” de rewşa xwendekarî ji hinekên din baştir e û ev yek bi qertafa /-tir/ê hatiye nîşandan. Wisan e, di **payeya hevrûkirinê** de du kes an jî tişt bi hev re tên berawirdkirin û rewşa yekî ji ser yê din re tê girtin. **Payeya berztirîn** asta rajorîn a hevalnavan e ku rewşa kes an jî tiştêkî li lûtkeyê tê bicihkirin, êdî bi ser wî re kes an jî tiştêkî tune ye û ev yek bi qertafa /-tirîn/ê yan jî bi peyvên “*herî*” û “*tewrî*” tê nîşandan. Di mînaka “*Çalake jîrtirîn (herî jîr) Baran e.*” de rewşa çalakekî bi navê Baran li lûtkeyê hatiye bicihkirin û diyar e ku di jîrtiyê de kesek bi ser wî re tune ye. Divê bê zanîn ku peyva “*herî*” ya ku tê pêşiya hevalnavan û payeya rajorîn nîşan dide, li gorî zayenda wan jî teşe digire (“*gogbazê herî jîr*”, “*pirtûka hera baş*”, “*mirovên herên zana*”...); di helbesteke Ehmedê Nalbendî de jî zayend li peyvê hatiye barkirin: “*Belê nefsa me xayîn e... Hera dijwar û meyşûm e...*”. Her çiqas peyva “*tewrî*” neguherbar be (“*gogbazê tewrî jîr*”, “*pirtûka tewrî baş*”, “*mirovên tewrî zana*”...) jî bi texmîna me, berê ew jî zayendbar bûye, lê piştî zayenda wê hatiye paşguhkirin.

Divê bê gotin ku di xebatên wêjeyî û çanda gelêrî de “*payeya wekheviyê*” jî tê bikaranîn; ji bo vê mebestê peyvên wekî “*mîna, notla, fena, wekî*”yê û paşgirên wekî /-kî/ û /-ane/yê tên bijartin. Di vê rewşê de du tişt bi şibhandin an jî wekheviyeke tam tên berawirdkirin û her du jî li astekê yan jî li nêzikî hev tên danîn. Di mînaka “*Bixwe mîna guran û bike mîna şêran*” de

bi peyva “*mîna*”yê daxwazek hatiye pêşkêşkirin; ango daxwaz heye ku xwarin û kirina mirovî bişibihe ya gur û şêran, an jî hema hema wekî wan bin. Di mînaka “*Lekmên wî hirçkî ne.*” de kulmên kesekî bi lekmên hirçekî re hatine berawirdkirin; tundiya her duyan li astekê yan jî li nêzikî hev hatiye danîn. Dîsa ji mînaka “*Rast û mêrane got ku wî kuştiye û tola bavê xwe standiye.*” diyar e ku axaftina kesekî bi axaftina mêrxasan ve hatiye berawirdkirin û wekheviya her duyan hatiye pejirandin.

2. Hevalnavên diyarkirinê: Ev hevalnav tên pêşiya navdêrekê, tiştêkî an jî kesekî pênase dikin û navdêra li pey xwe ditewînin. Ji aliyê peyvsaziyê ve dabeşkirina hevalnavên diyarkirinê wiha ye:

a. Hevalnavên şanîdanê: Ev hevalnav bi alîkariya cînavkên şanîdanê yên wekî “*ev, vî/vê, van, ew, wî/wê, wan*” tên bidestxistin. Di mînaka “*Mamoste vê mijarê şîrove dike.*” de, cînavka şanîdanê ya yekjimar û mêza “*vê*” ketiye rola hevalnavêkê, zayend û mêjera navdêra “*mijar*”ê nîşan daye. Her wiha ji ber ku ev ravek (“*vê mijarê*”) di vê hevokê de bireser e, li gorî rêbazên tewangê teşe girtiye; heke ev ravek biketa rola kirdeyî (“*Ev mijar berê jî hatibû nîqaşkirin.*”), wê hingê neditewiya. Wisan e, cînavkên şanîdanê yên ku rola hevalnavê werdigirin û dibine hevalnavên şanîdanê, li gorî rêbazên tewangê di vê hevokê de cih digirin. Ji aliyekî din ve cînavkên pirsîyariyê (“*kî, çî, çend, kîjan*”) yên ku rola hevalnavê werdigirin û dibine hevalnavên pirsîyariyê, hertim navdêra li dû xwe ditewînin û mêjera wan nîşan didin; lê carinan zayenda wan jî pênase dikin. Zimannasên kurd cureyekî hevalnavên şanîdanê paşguh kiriye ku ew jî “*han*” e. Ji mînaka “*Mêrik ji mala han derket.*” diyar e ku peyva “*han*”ê cih û bergehê nîşan dide; ji ber ku şûna navdêrekê negirtiye, ne cînavk e û wekî hevalnavên asayî piştî navdêrê hatiye.

b. Hevalnavên pirsîyariyê: Ev hevalnav bi alîkariya cînavkên pirsîyariyê yên wekî “*çend, kîjan..*” tên bidestxistin. Di mînakên “*Ji kî/çî/kîjan aliyî ve li mijarê dinêrî?*”, “*Çend xwendekaran ev pirtûk xwendiyê?*” de cînavkên pirsîyariyê taybetmendiyên xwe derbasî navdêra li dû xwe kirine.

c. Hevalnavên nenasiyê: Gava cînavkên nenasiyê yên wekî “*hin, hemû, her, tu, hîç, filan...*” tên pêşiya navdêrekê, êdî rola hevalnavê bi cih tînin: “*Hin/hemû dîrokzanan gotiye ku ...*”, “*Her/filan paleyî bi kêfa xwe navberek daye xebatê?...*”, “*Ma tu (çu)/hîç kesî jî mirîşka te re gotiye kîş?*”

d. Hevalnavên jimarîn: Gava jimarnavên wekî “*du, deh, bîst, sed...*” tên pêşiya navdêrekê, êdî rola hevalnavê bi cih tînin: “*Du hîndekaran di gel deh alîkarên xwe di nava bîst rojî de pirtûkeke kurdî ya du sed salî jî tipên erebî veguhastin alfabeya latînî.*”...

5. HOKER (HEVALKAR)

Hoker ew cureyê peyvên in ku kêmasiya wateyî ya hevokê dadigirin û piştgiriyê didine lêkeran; lê di nava hevokê de -ne tenê hoker bi xwe- navdêr, ravek û komek jî rola hokeran bi cih tînin. Wisan e, hoker ji aliyê peyvsaziyê ve peyvîne têkel in; dibe ku navdêr bin û dibe ku ji daçekan pêk werin. Hoker tenê hevaltîya lêkeran nakin, ango tenê naveroka karê pêkhatî xurt nakin; ji aliyê dem, rewş, sedem, cih û bergeh, rêje û hejmarê ve hem kêmasiya wateyî ya lêkeran hem jî ya hevalnav û hokerine din dadigirin.

Cureyên hokeran:

Hoker ji aliyê peyvsaziyê ve wekî hokerên xwerû û nexwerû li ser du beşan lewa dibin. Hokerên xwerû ew peyv in ku qertaf wernegirtine: “*duh, hêdî, niha, par, paş, pêr, pêş, zû...*” Peyvên pêkhatî (“*berbangê, biharê, berxbirê, dîsan, êvarê, îro, îsal, îşev, nivro, pêrar, zivistanê, ...*”) û hevedudanî (“*berî fitaran, betir pêr, bi roj, bi şev, bi vir de û wê de, ji*

jêrê/jorê ve, li milê rastê/çepê, piştî nîvro, sala çûyî, şeva çûyî, ...) yên ku peywira hokeriyê bi cih tînin jî hokerên nexwerû ne.

Îcar ji aliyê peyvnasiyê ve jî şeş cureyên hokeran hene: *hokerên rewşê (çawanîyê), hokerên demê, hokerên cih û bergehê, hokerên şanîdanê, hokerên mêjerê (çendaniyê) û hokerên pirsîyariyê.*

1. Hokerên rewşê (çawanîyê): Ev cureyên hokeran piştgiriyê didin rewşa lêker, hevalnav û hokeran; her wisan wateyên wan xurt dikin û bersivê didin pirsê “*çawa*”yê. Ji mînaka “*Bûka malê xweş xebitî, dehş kîp girêda, ji nişkê ve ker filitî!*” diyar e ku hokera “*xweş*”, “*kîp*” û “*ji nişkê ve*”yê wateyên lêkerên “*xebitî*”, “*girêda*” û “*filitî*”yê xurt kirine; her wiha rewşa karê bûkê zelatir kirine û bersivê didin pirsê “*çawa*”yê. Hokerên wekî “*baş, bere bere, bi çarlepki, bi kulzikî, çarmêrkî, dereng, dîsan, hanzûka, hema hema, hêdîka, li piyan, qet nebe, qulefîska, rind, zû, zûtirkê, ...*” çendek ji wan in; lê belê di zimanê wêjeyî de hejmara wan gelekî zêde ye.

2. Hokerên demê: Ev cureyên hokeran kêmasiya demê ya ku lêkeran venegotiye dadigirin; ango dema pêkhatina karekî rave dikin û bersivê didin pirsê “*kengê*”yê. Ji mînaka “*Îşev xew li min herimî/bû kew.*” diyar e ku hokera demê “*işev*”ê dema herimîna xewê nîşan daye û bersivê dide pirsê “*kengê*”yê. Hokerên wekî “*pêr, betir pêr, duh, îro, sibehê, nîvro, piştî nîvro, êvarê, berêvarê, bi şev, bi roj, îsal, yekê/diduyê... mehê, roja şemiyê, her gav, par, pêrar, betir pêrar, îsal, sala bê, berbangê, ber bi êvarê, bi zerekiya tavê re, bi rofirînê re, di saet heştan de, di meha mijdarê de, her roj, dema ku siha mirovî dibe du piyan, dema ku tav penc vedide erdê...*” hinek ji wan; lê belê di zimanê wêjeyî de hem hejmara wan gelekî zêde ye hem jî wekî komepeyvên dirêj di hevokê de cih digirin: “*Çi cara ku derdikete şaneşînê, li ser rûniştêkê rûdinişt û li xanmanên hawirdorê dinêrî, çavên wî li wê bedewê digeriyan.*”

3. Hokerên cih û bergehê: Ev cureyên hokeran kêmasiya cih û bergehê ya ku lêkeran venegotiye dadigirin; ango dewsa pêkhatina karekî nîşan didin û bersivê didin pirsê “*ku/kî derê*”yê. Piraniya hokerên cih û bergehê ji aliyê peyvسازیyê ve daçek in; lê belê karê wan ê di hevokê de dagirtina kêmasiya cih û warê bûyerê ye. Ji mînaka “*Çemê Dijleyê ji bakurê Kurdistanê dizê û berejorkî ber bi başûr ve dikişe.*” de peyvên “*ji bakur*”, “*berejorkî*” û “*ber bi başûr ve*” cih û warê çemê Dijleyê û bergehê herka wê rave dikin. Gava daçekên bingehîn tînin pêşîya peyvên wekî “*bakur, başûr, rojhilat, rojava, rast, çep, hundir, derve, kêlek, hevraz, berjêr, berwar, jêr, jor, paş, pêş, tenişt, tehêl, terkî, paşil, hembêz, bêrik...*” cih û warê bûyer an jî tiştêkî nîşan didin: “*Mêrga me li jêra gund e.*”, “*Ava çem berejêr/berwarkî dikişiya.*”; lê belê carinan bêyî daçekan an jî tenê bi daçekên qertafî hokerên tînin bidestxistin: “*Qers dikeve bakurê Kurdistanê.*”, “*Zarok li cem diya xwe rûniştibû.*”

4. Hokerên şanîdanê: Ev cureyên hokeran pêkhatina karekî nediyar ê dûr an jî nêzik bi kurtî vedibêjin ku di zimanê nivîskî de du heb in: “*wiha*” (ji bo karê nediyar ê nêzik) û “*wisan*” (ji bo karê nediyar ê dûr). Ji mînaka “*Wiha ferman kir Zerdeştî: ...*” diyar e ku gotindar fermaneke Zerdeştî nêzikî guhdarî dike û radixe ber çavên wî; her wiha di mînaka “*Ax felekê, te çima wisa kir?*” de xuya ye ku felekê berê karekî nebaş kiriye û gotindar niha gazindên xwe jê dike. Divê bê gotin ku di devokên kurmancî de gelek guhertoyên “*wiha*” (wekî: “*halo, hanî*”) û “*wisan*”ê (wekî: “*werê, wilo*”) hene: “*Wî ji min re wiha wiha got û min jî wisan wisan kir.*”

5. Hokerên mêjerê (çendaniyê): Ev cureyên hokeran mêjera karê pêkhatî nîşan didin; rêje û radeya bûyerekê vedibêjin. Di mînaka “*Ev camêr kêma diaxive, lê gelekî dixebite.*” de hokerên “*kêma*” û “*gelekî*” rêjeya du bûyerên cuda nîşan didin. Peyvên wekî “*kêma(tir), herî kêma,*

zêde(tir), herî zêde, pir(tir), hindik(tir), gelek(tir), piçekî, pir pir hindik, gelekî, gelekî zêde, heta radeyekê, heta rêjeyekê...” ji aliyê peyvsaziyê ve hevalnav bin jî, êdî bi qertafekê (“*piçekî, gelekî*”) an jî bêyî qertafan (“*kêm, zêde, hindik, pir*”) peywira hokeran bi cih tînin; lê belê di zimanê wêjeyî de hem hejmara wan gelekî zêde ye hem jî wekî komepeyvên dirêj di hevokê de cih digirin: “*Ev karker heta radeyeke ku mirov dixwaze demildest wî ji kar biavêje sist dixebite.*”

6. Hokerên pirsîyariyê: Ev cureyên hokeran bi hinek pirsên wekî “*çawa, çi, kengê, çi wext, çi çax, li ku, ji ku, bi ku ve, çi qas, wekî çi...*” dem, rewş, şûn û mêjera bûyerekê diyar dikin; ev hokerên ku wateyên lêkeran xurt û zelal dikin, hem bi xwe hoker in hem jî bersivên wan cureyekî hokeran in. Di mînakê “*Karker çawa dixebitin?*” de hokera pirsîyariyê ya “*çawa*”yê rewşa xebitîna karkeran pirsîye; heke mirov bersiveke wekî “*Karker qenc dixebitin.*” bide, wê çaxê peyva “*qenc*”ê jî dibe hokera rewşê (çawaniyê).

6. LÊKER (KAR)

Lêker ew cureyên peyvan in ku di hevokê de pêkhatina tevger, kar û bûyerekê vedibêjin; her wiha di hevokê de wekî hêmana bingehîn cih digirin, li gorî kirde û bireserê bi dem, rawe û avaniyêke taybet tînin. Lêker di hevokê de piranî karê pêveberê bi cih tînin; lê carinan alîkariya cureyên din ên peyvan dikin û wan jî dikin pêveber. Her çiqas lêker pêkhatina tevger, kar û bûyerekê vebêjin jî, di awayê raderî de navdêr in. Wekî mînak: lêkera “*şûştin*”ê gava li gorî dem, rawe û avaniyê tê kişandin, şêwazên wekî “*şûşt, dişo, dê bişo, dişûşt, bişûşt, şûştibû...*” derdikevin holê ku têkiliya wan bi navdêrê ve nîn e. Lê belê gava were gotin ku “*Her kesî xwar û vexwar; lê şûştina amanan para min ket.*”, wê hingê peyva “*şûştin*”ê dibe navdêr; ji ber ku wergirtina veqetandekî taybetmendiyê navdêran e (“*şûştina amanan*”). Wisan e, heta ku lêker neyên kişandin, taybetmendiyên wan ên lêkertiye dernakevin holê û hertim navdêrên mêza ne; lewra peyva “*şûştin*”ê wekî navdêran veqetandekî yekjimariyê ya mêzatiyê /-a/ wergirt. Di vê çarçoveyê de, **rader** navê wê lêkerê ye ku li gorî dem, rawe û avaniyê nehatiye kişandin; ango rader keresteyê xam ê lêkeran e.

Cureyên lêkeran:

Ji aliyê peyvsaziyê ve lêker wekî “*lêkerên xwerû*” û “*lêkerên nexwerû*” dibin du beşan; lêkerên nexwerû jî di navbera xwe de wekî “*lêkerên pêkhatî*”, “*lêkerên hevedudanî*” û “*lêkerên daçekî*” dibin sê beşan.

1. Lêkerên xwerû: Ev cureyên lêkeran di binyada xwe de lêker in û tenê ji hêmanekê pêk hatine. Ji bilî çend awarteyan, raderên van lêkeran qertafa /-tin/ê (an jî /-din/) werdigirin: “*alastin, avêtin, axaftin, bihîstin, bijartin, cûtin, firotin, feşartin, gotin, gestin, hatin, hinartin, jentin, ketin, kesaxtin, lîstin, malaştin, parastin, qelaştin, rêtin, sotin, xistin, zîtin...*” Her çiqas di zaravayê kurmançî de hinek lêkerên xwerû yên wekî “*anîn, birin, bûn, çûn, kêlan, kêşan, kirin, kolan, kutan, pêçan, stran, xwarin...*” hebin jî, gava mirov li zaravayên din û zimanên hevniyad dinêre, derdikeve holê ku van lêkeran jî berê qertafa /-tin/ê (an jî /-din/) wergirtibûne; lê belê ji bo sivikkirinê an jî sedemine din ev şêwaz hatiye terikandin. Wekî mînak lêkera “*mirin*”ê di zaravayên şêxbizîni, kirdkî û soranî û zimanê farsî de “*mirdin/murden*” e; lêkerên “*kirin*”, “*xwarin*” û “*birin*”ê jî wekî “*kirdin*”, “*xwardin/wardin/xorden*”, “*birdin/burden*”ê di hinek ziman û zaravayan de tê bikaranîn. Gava mirov lêkera “*revdin*”ê (revîn) ya zaravayê lurfî (devoka bextiyarî) dibihîze, hema “*reftin*”a farsî tê bîra mirovî; lê di rastiyê de hebûna vê lêkerê ya di zaraveyê kurdî de nîşan dide ku kurdan ji bo sivikkirinê dengê “*t*”yê yê hişk bi rengedengê nermtir re (bi “*d*”yê re)

guhartiye, an jî wekî ku ji lêkerên “*anîn, bûn, çûn, kêlan, kêşan, kolan, kutan, pêçan, stran ...*” xuya ye, qertaf avêtine û şewazine awarte bi kar anîne.

2. Lêkerên nexwerû: Her wekî berê jî hate gotin, lêkerên nexwerû di navbera xwe de li ser sê beşan pareve dibin: “*lêkerên pêkhatî*”, “*lêkerên hevedudanî*” û “*lêkerên daçekî*”.

a. Lêkerên pêkhatî: Ji van cureyên lêkeran hinek bi rakirina paşgira /-tin/ an jî /-din/ û ahengdarkirina di gel paşgirên nû yên wekî /-în/, /-andin/, /-ijîn/, /-ijandin/, /-isîn/, /-isandin/ê tînen bidestxistin: “*revîn-revandin, hilmijîn-hilmijandin, çilmisîn-çilmisandin...*” Hinek bi rakirina paşgira /-tin/ an jî /-din/ û ahengdarkirina di gel paşgira /-an/ê (“*kolan, pîvan, kêşan...*”) û hinek jî bi pêşgirên wekî “/da-/ , /hil-/ , /ra-/ , /ve-/ , /wer-/ , /çê-/ , /ro-/ , /rû-/”yê hatine pêkanîn: “*dagerîn-dagerandin, hilpekîn-hilpekandin, raperîn-raperandin, vekişîn-vekişandin, wergerîn-wergerandin, çêbûn-çêkirin, robûn-rokirin, rûniştin-rûniştandin..., berdan, derbûn-derkirin,*” Zimannasên kurd hinek lêker jî pêkhatî hesabandine ku di rastiyê dişibihin lêkerên hevedudanî; lê ji ber ku hêmanên pêşîn ên van lêkeran qertaf hatine hesabandin û di rastnivîsê de jî bi lêkeran ve hatine nûsandin, êdî bi gelemperî wekî lêkerên pêkhatî hatine keyskirin. Ev lêker bi pêşgirên wekî /ber-/ (“*berdan*”), /ser-/ (“*serdan*”), /der-/ (“*derbûn*”), /baz-/ (“*bazdan*”), /çê-/ (“*çêbûn*”), /rû-/ (“*rûniştin*”), /ro-/ (“*rokirin*”), /baz-/ (“*bazdan*”), /girê-/ (“*girêdan*”), /he-/yê (“*hezanîn*”: texmîn kirin) hatine bidestxistin û hejmara hinekan tenê nimûneyek e: “*berdan* (dest jê vekişandin), *serdan* (li dû hev rêz bûn: “*Derd û kulan dîsan serda.*”), *derxistin, bazdan, çêbûn/çêkirin, rûniştin, rokirin, girêdan, hebûn...*”

b. Lêkerên hevedudanî: Ev cureyên lêkeran ji du hêmanên serbixwe yên watedar an jî zêdetir hêmanan pêk hatine ku ji wan yek lêker e: dibe ku beşa pêşîn ji navdêr, cînavk, hevalnav û hokeran pêk hatibe; her wiha dibe ku baneşanek hatibe dubarekirin û qertafên wekî /-în/, /-andin/ê wergirtibin. Di mînakên “*avdan*” <av (navdêr) + dan>, “*jêkirin*” <ji wê/wî (cînavka daçekî) + kirin>, “*sorkirin*” <sor (hevalnav) + kirin>, “*derengketin*” <dereng (hoker) + ketin> de beşa pêşîn ji navdêr, cînavk, hevalnav û hokeran pêk hatiye. Her wisa ji “*guvguvîn-guvguvandin*”a bilûrê, “*xulxulîn/xulxulandin*”a avê, “*kişkişîn-kişkişandin*”a kûçikan diyar e ku bi dubarekirina baneşanekê û qertafên wekî /-în/ û /-andin/ê lêkerên nû hatine bidestxistin. Ji aliyekî din ve, her çiqas qertafa /ve/yê carinan wekî pêşgirekê (“*vebûn, vekirin, veşûştin, ...*”) tê pêşiya lêkeran û lêkerên pêkhatî saz bike jî, carinan wekî paşgirekê tê dawîya hinek lêkerên hevedudanî ku hinek şewazên wê di kirdkî û soranî de jî hene: “*soreve bûn/kirin, pareve bûn/kirin, reşeve hatin, xwe zirteve kirin...*”

c. Lêkerên daçekî: Divê bê gotin ku di senifandina hinek lêkerên nexwerû de arîşe heye ku bi alîkariya daçekan hatine bidestxistin: zimanzanên ku daçek ji aliyê watenasiyê ve peyvên erkdar ên bêwate û di hukmê qertafan de hesabandine, ev cureyê lêkeran wekî “*lêkerên pêkhatî*” bi nav kiriye; her wisan zimanzanên ku daçek wekî peyvên watedar hesabandine jî, ev cureyê lêkeran di nava lêkerên hevedudanî de senifandiye. Me jî di vê xebatê de ev cureyê lêkeran di bin sernavê “*lêkerên daçekî*” de senifandiye: madem ku rêzimana kurdî mijara daçekê bi sernavê taybet nixandiyê û şîrove kiriye, wisan e, divê navek li vî cureyê bê kirin ku me jî ji bo lêkerên daçekdar navê “*lêkerên daçekî*” bijartiye. Ji nimûneyên wekî “*jêbûn-jêkirin, lêkolîn-lêkolandin, pêhesîn-pêhesandin, têgerîn-têgerandin, ...*” diyar e ku hêmaneke van lêkeran ji cînavkên daçekî (lihevîstî) yên wekî “*lê, jê, pê, tê*” pêk hatiye; her wiha hinekên din ên wekî “*têdekirin, têrekin, pêdeçûn, pêvekirin, ...*” jî hene ku hêmaneke wan ji cînavkên daçekî û paşdaçekekê pêk hatiye. Di mînaka “*Min karê kirin û firotanê li birayê xwe bar kir.*” de lêkera “*lêbarkirin*”ê feramûş bûye; ji ber ku navdêr (“*birayê xwe*”) eşkere bûye, êdî pêwîstî bi cînavka daçekî “*lê*”yê nemaye; her wisan di mînaka “*Wan xelat bi pêsiira wî ve kir.*” de lêkera “*pêvekirin*”ê jî feramûş bûye; ji ber ku navdêra “*pêsiir*”ê (têrker) hatiye eşkerekirin, êdî pêdivî bi cînavka daçekî “*pê*”yê nemaye. Wisan e, li gorî rader û kişandinê keyskirina van lêkeran duristtir e: ango gava ev lêker (ên wekî: “*jêbûn-jêkirin, lêkolîn-*

lêkolandin..”) rader bin, navdêrên pêkhatî (an jî hevedudanî) ne; lê gava di nava hevokê de hatibin kişandin û navdêr hatibin eşkerekirin, divê li gorî rayekên xwe werin binavkirin ku “*lêkerên daçeki*” ne.

Taybetmendiyeên sereke yê lêkeran:

a. Rader (mesder): Her wekî ku berê jî hatibû gotin, rader keresteyê xam ê lêkeran e. Gava peyveke watedar pêkhatina tevger, kar û bûyerekê venebêje û li gorî dem, rawe û avaniyê nehatibe kişandin ew peyv navdêr e. Navdêr jî xwedîzayend û tewangbar in; her wiha veqetandekan werdigirin û ravekan pêk tînin. Wekî mînak: peyvên watedar ên wekî “*axaftin, bexşandin, kotin, çêkirin, dayîn, eşkerebûn, êwirandin, ...*” li gorî dem, rawe û avaniyê nehatine kişandin. Gelo mirov dikare wan wekî navdêran bi kar bîne, wan bitewîne, zayendekê ji wan re diyar bike, bi alîkariya wan ravekan saz bike û veqetandekan bi wan ve girêde? Bê guman bersiv “*erê*” ye. Ji mînakên “*Bi vê axaftinê tu dikarî bibî çîrokbêj.*” û “*Ev hoste bi çêkirina mîrkutan navdar bûye.*” diyar e ku lêkera “*axaftin*”ê piştî daçekê wekî navdêreke mêza bi qertafa /-ê/yê tewiyaye; her wiha lêkera “*çêkirin*”ê ravekek di gel navdêra “*mîrku*”î saz kiriye û wekî navdêreke mêza qertafa /-a/yê ya veqetandekên nas wergirtiye. Wisan e, lêkerên nekişandî navdêrên mêza ne û piştî kişandinê dest bi karê xwe yê bingehîn dikin. Raderên lêkeran hertim qertafên wekî /-n/ û /in/ê werdigirin: “*çû-n, kola-n, kir-in, revî-n, rê-t-in, kişand-in, kelijî-n, hilmijand-in, çirûsî-n, çilmisand-in...*”

b. Kêş: Di zimanê kurdî de lêker cureyekî peyvên e velezok e û ji bilî rayekê hemû beşên wê guherbar in; li gorî kes, dem, rawe û avaniyê ji teşeyekî derbasî teşeyekî din dibin û qertafên cihêreng werdigirin. Pêvajoya xebitandina raderên navdêrî û hilberandina tevgerên lêkerî karekî piralî û berfireh e; lêker bi çar awayên sereke tên kişandin: dema bihurî (“*kir*”, “*çû*”, “*hat*”, “*xwar*”), dema niha (“*dike*”, “*diçe*”, “*tê/dihê*”, “*dixwe*”), dema bê (“*dê bike*”, “*dê biçe*”, “*dê bê/were*”, “*dê bixwe*”) û raweya fermanî (“*bike*”, “*biçe*”, “*bê/were*”, “*bixwe*”); lê belê gelek cureyên van dem û raweyên navbihurî hene. Ji aliyê kesan ve lêker bi hemahengiya cînavkên kesane jî tên kişandin: “*ez çûm, tu çûyî, ew çû, em/hûn/ew çûn*” (dema bihurî), “*ez diçim, tu diçî, ew diçe, em/hûn/ew diçin*” (dema niha), “*ez dê biçim, tu dê biçî, ew dê biçe, em/hûn/ew dê biçin*”, “*tu bike, hûn biçin*” (raweya fermanî).

c. Rayek: Wekî ku qurmê darekê ji qaşil û girnozên tê paqijkirin û xamê wê derdikeve holê, gava qertafên raderîn, qertafên dema niha û qertafên kesandinê ji dawî yan jî destpêka lêkerê tên avêtin “*rayek*” tên bidestxistin; wisan e, dema ku mirov qertafên raderîn ên wekî /-n/ û /-in/ê ji dawiyê radera lêkerê diavêje (“*kir-in*”, “*çû-n*”, “*hat-in*”, “*xwar-in*”), digihêje “*rayeka dema bihurî*” ya lêkerê (“*kir*”, “*çû*”, “*hat*”, “*xwar*”). Her wisan gava qertafên dema niha yê lêkerê (/di-/) û qertafên kesandinê (-im, -î, -e, -in) ji destpêk û dawiyê lêkera dema niha diavêje (“*di-k-e*”, “*di-ç-e*”, “*di-hê*”, “*di-xw-e*”), mirov digihêje “*rayeka dema niha*” ya lêkerê (“*-k-*”, “*-ç-*”, “*-hê*”, “*-xw-*”).

d. Rawe: Her lêkerê helwesta kesane ya gotindarî (xwediyê gotinê) nîşan dide ku li hemberî bûyerekê bi lêv kiriye; qertafên ku raweyê nîşan didin piştî kişandinê lêkerê diyar dibin û li ser sê cureyan pareve dibin: “*raweyên pêşkerî*”, “*raweyên fermanî*”, “*raweyên daxwazî û şayesekirinê*”. Di vê çarçoveyê de hemû demên bihurî û hinek raweyên xwestekî li ser bingehê rayeka dema bihurî ava dibin; her wiha dema niha, dema bê, raweya fermanî û çend raweyên xwestekî jî li ser bingehê rayeka dema niha ava dibin. Divê bê zanîn ku ji aliyê binyadê ve lêkerên kurdî li ser bingehê du rayekan (“*rayeka dema bihurî*” û “*rayeka dema niha*”) tên kişandin; dem û rawe jî li ser van rayekan ava dibin. **Raweyên pêşkerî** dema karekî qewimî, niha diqewime an jî dê biqewime nîşan didin ku hinekên wan li ser rayeka dema bihurî û hinekên wan jî li ser dema niha ava bûne: Dema bihurî ya nêzik (“*hatim*”), dema bihurî ya dûdar (“*hatime*”), dema bihurî ya dûr (“*hatibûm*”), çîrokiya dema bihurî ya dûdar

(“*hatibûme*”), dema bihurî ya berdest (“*dihatim*”) li ser rayeka dema bihurî ava dibin; her wiha dema niha (“*diçim*”), dema bê (“*dê biçim*”) û dema bê ya nêzik (“*dikim biçim*”) jî li ser rayeka dema niha ava dibin. **Raweyên fermanî** jî li ser rayeka dema niha ya lêkerê tên avakirin; di raweya fermanî ya rasterast de qertafa /di-/yê ya li destpêka lêkerê bi qertafa /bi-/yê re tê guhertin, ferman li ser bihîstyarên (muxatabên) yekjimar û pirjimar tê ferzkirin. Ji ber ku ferman li kesên duyemîn ên yekjimar û pirjimar tê kirin, tenê cînavkên kesandinê yên /-e/ û /-in/ê digihêjin dawîya lêkerê: “*bike/bikin*”, “*biçe/biçin*”, “*bihê/bihên (bê/bên, were/werin)*”, “*bixwe/bixwin*”... Îcar raweya fermanî ya nerasterast jî li ser bingehê raweya bilanî tê avakirin û ferman li ser kes an jî aliyên sêyemîn tê ferzkirin. Cudahiya şeweyî ya di navbera her du cureyan de “*amraza raweyî ya /bila/yê*” û kesê eleqedar e. Ji nimûneya “*De, bila rabin û bixwînin*” diyar e ku fermaneke nerasterast, ango bi navgîniya kesekî li ser hinek aliyên pêwendîdar hatiye ferzkirin. **Raweyên daxwazî û şayesekirinê** qala xweziyên pêknehatî, xwestekên nîgaşî û daxwazên kevn dikin ku li ser sê koman pareve dibin: “*raweyên daxwazî yên pêknehatî*” (“*bikira*”, “*kiribûya*”), “*raweyên daxwazî yên li ser bingehê rayeka dema bihurî*” (“*kiribe*”) û “*raweyên daxwazî yên li ser bingehê rayeka dema niha*” (“*bikim*”).

e. Dem: Her lêkerê li gorî demêke diyarkirî tê kişandin: heke karek ji mêj ve hatibe pêkanîn ew cureyekî dema bihurî ye, heke karek a niha diqewime ew jî cureyekî dema niha ye; her wiha heke ji bo paşerojê karek hatibe plankirin ew cureyekî dema bê ye û heke kar hatibe ferzkirin jî raweya fermanî ye. Her wekî berê jî hatibû gotin, lêkerên kurmancî ji aliyê raweyê ve li ser sê cureyan pareve dibin: “*raweyên pêşkerî*”, “*raweya fermanî*”, “*raweyên daxwazî û şayesekirinê*”; dîsan ji aliyê binyadê ve lêkerên kurmancî li ser bingehê du rayekan (“*rayeka dema bihurî*” û “*rayeka dema niha*”) tên kişandin; dem û rawe jî li ser van rayekan ava dibin. Di berhemên rêzimanî de **raweyên pêşkerî yên li ser rayeka dema niha avabûyî ev in:** “*dema niha*”, “*dema bê*” û “*dema bê ya nêzik*”; her wiha **raweyên pêşkerî** yên li ser rayeka dema bihurî avabûyî jî ev in: “*dema bihurî ya nêzik*”, “*dema bihurî ya dûdar*”, “*dema bihurî ya dûr*”, “*çîrokiya dema bihurî ya dûdar*”, “*dema bihurî ya berdest*”. **Raweyên daxwazî û şayesekirinê** jî li ser sê koman pareve dibin: “*raweyên daxwazî yên pêknehatî*”, “*raweyên daxwazî yên li ser bingehê rayeka dema bihurî*” û “*raweyên daxwazî yên li ser bingehê rayeka dema niha*”.

f. Avanî (ya lebatî-tebatî-dançêker): Avanî, ango avahisazî taybetmendiyeke lêkeran e ku hem têkûzî û nivîşkaniya lêkeran hem jî di hevokê de rewşa berbiçav an jî veşartî ya kirde û bireseran nîşan dide; îcar lêkera têkûz bûyerê vedigerîne kirdeyî û lêkera nivîşkan jî bûyerê vedigerîne bireserê, her wiha li gorî rewşa berbiçav an jî veşartî ya kirde û bireseran tê zanîn bê ka ew hevok lebatî, tebatî yan jî dançêker e. Ji aliyê avaniyê ve lêker li ser sê beşan tên dabêşkirin: “*lêkerên gerguhêz an jî negerguhêz*”, “*lêkerên lebatî yan jî tebatî*”, “*lêkerên çêker an jî dançêker*”.

-Gerguhêzî-negerguhêzî: Heke lêker bireserekê bixwaze û bêtî wê kêmasiyek di hevokê de hebe, “*gerguhêz*” e; lê heke bêtî bireserê tu kêmasiya wateyî dernekeve, “*negerguhêz*” e. Di mînaka “*Ez çûm.*” de lêkera “*çûyîn*”ê li gorî dema bihurî hatiye kişandin û pêwistî bi pirsên wekî “*ku*” û “*çawa*”, “*çima*”yê nîn e; lê belê di mînaka “*Min xwar.*” de kêmasiyeke wateyî heye ku divê bersiva pirsê “*çi*”yê bê dayîn. Gava mirov her du lêkeran berawird bike, her du jî li gorî dema bihurî hatine kişandin; lê belê di mînaka yekem de cînavk xwerû (netewandî) ye (“*ez*”) û di mînaka duyem de tewandî ye (“*min*”). Wisan e, li gorî dema bihurî cudahiyeke di navbera kişandina her du lêkeran de heye; taybetmendiya lêkerên gerguhêz ew e ku di dema niha û bê de li gorî kirdeyê tên kişandin (“*Ez dixwim.*”, “*Ez ê bixwim.*”); lê di dema bihurî de li gorî bireserê teşe digirin. Ji mînaka “*Min/te/wê/wî/me/we/wan nanek xwar.*” diyar

e ku lêkera “*xwarin*”ê hem ji bo kirdeyê yekjimar (“*min/te/wê/wî*”) hem jî ji bo kirdeyê pirjimar (“*me/we/wan*”) bi heman şeweyî hatiye kişandin.

-Lebatî-tebatî: Avaniya lebatî û tebatî di hevokê de rewşa berbiçav an jî veşartî ya kirde û bireseran nîşan dide; wisan e, lêker li ser bingehê gerguhêzî-negerguhêziyê bi awayê “*lebatî*” (“*Min dîwarek jenî.*”), “*tebatî*” (“*Dîwarek hate jenandin.*”) tên kişandin. Wisan e, heke lêker qala kirdeyê xwe bike hevokeke lebatî ye û heke lêker rasterast qala kirdeyê xwe neke hevokeke tebatî ye. Ji mînakên “(*Min Dîwarek jenî.*” û “*Dîwarek hate jenandin.*” diyar e ku di hevoka yekem de kirde berbiçav (“*Min dîwarek jenî.*”) an jî nuxamtî (“*Dîwarek jenî.*” → “*Wî dîwarek jenî.*”) ye û lebatî ye; di hevoka duyem de kirde ewqasî ne girîng, lê belê li şûna kirdeyî qewama tiştêkî derketiye pêş (“*Dîwarek hate jenandin.*”) û wê tebatî ye.

-Çêker û dançêker: Ev avanî nîşan dide bê ka karê pêkhatî ji aliyê kirdeyî bi xwe ve hatiye sepandin an jî kirdeyî bi destî yekî din karek daye sepandin. Wisan e, gava di hevokê de kirdeyî karek bi xwe pêk anî be, lêkerekê çêker bi kar aniye (“*Zozanê şîv xwar.*”); lê heke karek bi kesekî din dabe kirin jî lêkerekê dançêker bi kar aniye (“*Dayikê bi destî Zozanê sêvek li zarokî da xwarin.*”)

Divê bê zanîn û neyê jibîrkirin ku avaniya lêkeran a tebatî û dançêker li ser bingehê lêkerên xwerû û negerguhêz nayê avakirin; bi şîroveyeke zelatir, kişandina lêkera “*bûyîn*”ê ya xwerû û negerguhêz wekî “*hat bûyîn*” û “*da bûyîn*” qedexe ye. Wisan e, hemû lêkerên bi vî şewazî yên wekî “*ketin, revîn, şikîn, kişîn, mayîn...*”ê li gorî avaniya lêkeran a tebatî û dançêker (wekî “*hat/da ketin, hat/da revîn, hat/da şikîn, hat/da kişîn, hat/da mayîn...*”) nayên kişandin.

-Raweyên zindî û kutabûyî: Ev beşa rêzimana kurdî ji aliyê tevahiya zimannasên kurd û kurdnasên biyanî ve hatiye paşguhkirin û hinekî dişibihe zimanê rûsî. Nayê zanîn bê ka gelo ev cureyên raweyan ji ber dagirkeriya rûsî ya li bakurê welêt pêk hatiye; yan ji ber ku her du ziman ji heman malbata zimanî ne, ji aliyê erdnîgariyê ve hevsaye (cîran) ne û ev beşa rêzimanê xelega girêdanê ya her du zimanan bi reh û rîşeyên nêzik e? Lê divê bê gotin ku mijara “*lêkerên kutabûyî*” û “*lêkerên kutanebûyî*” yên zimanê rûsî hinekî cuda ye; di “*lêkerên kutabûyî*” de demên bihurî, niha û bê hene, lê belê “*lêkerên kutabûyî*” tenê ji bo du deman tên bikaranîn: “*dema bihurî*” û “*dema bê*”. Her çî ku zimanê kurdî ye hema hema ji bo hemû cureyên dem û raweyan şewazê zindî û kutabûyî heye. Di çarçoveya nimûneyên pêşkêşkirî de dê bê dîtî ku raweyên kurdî du cure ne: “*raweyên zindî*” û “*raweyên kutabûyî*”. Divê bê gotin ku heta niha di berhem û xebatên rêzimanî de qala raweyên zindî hatiye kirin ku wekî “*raweyên pêşkerî*”, “*raweyên fermanî*”, “*raweyên daxwazî û şayesekirinê*” tên binavkirin; lê belê piştî xebatên meydanî û nivîskî em pê hesiyar ku di zimanê kurdî de raweyeke kutabûyî jî heye ku renekî cuda dide rewanbêjiya kurdî. Ev mijar dê bi berfirehî di bin sernavê avaniya lêkeran de bê şîrovekirin.

A. Raweyên pêşkerî yên zindî

1. Demên bihurî

a. Dema bihurî ya nêzik (dema borî ya têdeyî):

Karê ku di demeke nêzik û diyarkirî de qewimîbe û bi dawî bûbe dema bihurî ya nêzik (dema borî ya têdeyî) e; ev dem li ser bingehê rayeka dema bihurî tê avakirin. Gava paşgirên raderîn ji lêkerên xwerû tî avêtin, tenê rayeka dema bihurî ya nêzik dimîne û li gorî gerguhêzî-negerguhêzî tî kişandin. Her wekî ku di mijara ergatîviyê de jî hatibû gotin, di lêkerên negerguhêz de qertafên kesandinê û di lêkerên gerguhêz de jî li gorî mêjerê qertafan werdigirin; bi gotineke din, lêkerên gerguhêz li gorî bireserê qertafên mêjerê û lêkerên negerguhêz jî li gorî kirdeyê qertafên kesandinê werdigirin. Lewre kêşa demên bihurî li gorî

her cureyekî lêkerê (xwerû, pêkhatî, hevedudanî, daçekî) cuda ye û hemû lêker ne yeksan in; ji mînakên wekî “Ez çûm”, “Tu çûyî”, “Ew çû.”, “Em/hûn/ew çûn.” diyar e ku paşgira raderîn a lêkera “çûn”ê (-n) hatiye avêtin, tenê “çû” maye û li gorî lêkerên negerguhêz cînavkên kesandinê hildane. Gava ji lêkerên xwerû bi alîkariya pêşgirên wekî “/da-/ /hil-/ /ra-/ /ve-/ /wer-/ /çê-/ /ro-/ /rû-/ /ber-/ /der-/ /ser/”ê lêkerên pêkhatî hatibin dariştin, wê hingê jî li gorî gerguhêzî-negerguhêziya lêkerên xwerû cînavkên kesandinê hildidin. Wekî mînak lêkera “firîn”ê ya xwerû negerguhêz e (“Ez firiyam, tu firiyayî, ew firiya, em/hûn/ew firiyayî”); lewre lêkera “hilfirîn”ê ya pêkhatî jî wekî wê tê kişandin (“Ez hilfiriyam, tu hilfiriyayî, ew hilfiriya, em/hûn/ew hilfiriyayî”); lê belê lêkera “şûştin”ê ya xwerû gerguhêz e (“Min/te/wî/wê/me/we şûşt”) û li gorî bireserê qertafên mêjerê werdigire. Heke biresera hevokê yekjimar be wekî “şûşt” tê kişandin (“Min îskana xwe şûşt.”) û heke pirjimar be jî wekî “şûştin” teşe digire (“Min goreyên xwe şûştin.”). Her çî ku lêkerên hevedudanî û daçekî ne, heke beşa lêkerî ya xwerû gerguhêz be, li gorî kirdeyê cînavkên kesandinê werdigire û heke beşa lêkerî ya xwerû negerguhêz be, li gorî bireserê teşe digire, qertafên mêjerê werdigire. Di mînaka “Min zarok bir malê.” de lêkera xwerû ya “birin”ê gerguhêz e; her wisa di lêkera daçekî ya “bi pêş ve birin”ê de jî beşa lêkerî ya xwerû her wekî lêkera xwerû ya “birin”ê gerguhêz e û lêkerê li gorî biresera yekjimar teşe girtiye (“Min kurdiya xwe bi pêş ve bir.”). Dîsan di mînaka “Min zevî cot kirin.” de beşa lêkerî ya xwerû her wekî lêkera xwerû ya “kirin”ê gerguhêz e û lêkerê li gorî biresera pirjimar teşe girtiye. Mirov dikare ji bo lêkerên negerguhêz jî van mînakan bide: “Kurê min bû çarde salî.” (lêkera “bûyîn”ê ya xwerû), “Birîna wî zû çêbû.” (lêkera “çêbûyîn”ê ya bi pêşgira /çê-/yê pêkhatî), “Gelek pere jê çûn.” (lêkera “jê+çûyîn”ê ya daçekî), “Rêwî ji bajêr dûr ket.” (lêkera “dûr+ketin”ê ya hevedudanî).

Taybetmendiyên dema bihurî ya nêzik:

a. Neyînî: Bi awayekî gelemperî di tevahiya devokên kurmancî de -her wekî kurmanciya nivîskî- neyîniya dema bihurî ya nêzik tenê bi zêdekirina qertafa /ne-/yê ya neyîniyê pêk tê; ango cureyê lêkerê çî dibe bila bibe (xwerû, pêkhatî, daçekî, hevedudanî/gerguhêz-negerguhêz) qertafa /ne-/yê tê pêşiya dema bihurî ya nêzik û wê neyînî dike.

Cînavk	Lêkera xwerû	Lêkera pêkhatî	Lêkera hevedudanî	Lêkera daçekî
Min	nexwar	wernegirt	cot nekir	lê nenihêrî
Ez	neçûm	veneketim	xemgîn nebûm	lê nemam
Te	nexwar	wernegirt	cot nekir	lê nenihêrî
Tu	neçûyî	veneketî	xemgîn nebûyî	lê nemayî
Wê, Wî	nexwar	wernegirt	cot kir	lê nenihêrî
Ew	neçû	veneket	xemgîn nebû	lê nema
Me	nexwar	wernegirt	cot nekir	lê nenihêrî
Em	neçûn	veneketin	xemgîn nebûn	lê neman
We	nexwar	wernegirt	cot nekir	lê nenihêrî
Hûn	neçûn	veneketin	xemgîn nebûn	lê neman
Wan	nexwar	wernegirt	cot nekir	lê nenihêrî
Ew	neçûn	veneketin	xemgîn nebûn	lê neman

b. Pirsiyarî: Bi awayekî gelemperî di tevahiya devokên kurmancî de pirsiyariya dema bihurî ya nêzik bi kirpandinê tê nîşandan (“Te xwar/nexwar?”, “Tu çûyî/neçûyî?”, “Te wergirt/wernegirt?”, “Tu veketî/veneketî?”, “Te cot kir/nekir?”, “Tu xemgîn bûyî/nebûyî?”, “Te lê nihêrî/nenihêrî?”, “Tu lê mayî/nemayî?”); lê di kurmanciya nivîskî de daçekên pirsiyariyên wekî “gelo, ma, qey”yê yên ku tîn pêşiya hevoka erênî yan jî neyînî gelekî

berbelav in: “*Gelo tu çûyî?/ Gelo tu neçûyî?*”, “*Ma tu çûyî?/Ma tu neçûyî?*”, “*Qey tu çûyî?/ Qey tu tu çûyî?*”

c. Cihê qertafa /ne-/yê: Di lêkerên xwerû de qertafa /ne-/yê -bêawarte- tê pêşiya lêkerê; lê belê di lêkerên pêkhatî de hertim piştî pêşgirên “/da-/ , /hil-/ , /ra-/ , /ve-/ , /wer-/ , /çê-/ , /ro-/ , /rû-/ , /ber-/ , /der-/ , /ser/”ê tîk bikaranîn. Rewşa lêkerên hevedudanî û daçekî dişibihe lêkerên xwerû; ango hertim li gorî gerguhêzî-negerguhêziya beşa lêkerî qertafa neyîniyê werdigire (“*Wî li zewîyan nenihêrî, şov jî cot nekirin; ango bi xwe nekir û kesek jî li şûna xwe nexebitand, loma di dawiyê de jê nexwar û venexwar.*”, “*Ez neçûm û li wir veneketim; loma li wir gelekî nemam û xemgîn jî nebûm.*”).

d. Neyîniya lêkerên awarte: Hinek lêkerên kurdî yên awarte hene ku di dema bihurî ya nêzik de bi awayekî cuda qertafên neyîniyê werdigirin; her çiqas hejmarê wan lêkerên gerguhêz kêm be jî, divê cihêrengiya wan bê nîşandan. Lêkerên wekî “*karîn/kanîn, zanîn, şivan, wêrîn...*” çendek ji wan in; neyîniya “*karîn/kanîn*” û “*zanîn*”ê bi qertafa /ne-/yê ye û neyîniya “*şivan*” û “*wêrîn*”ê jî hertim bi qertafa /ne-/yê ye:

<i>karîn</i>	<i>kanîn</i>	<i>zanîn</i>	<i>şivan</i>	<i>wêrîn</i>
<i>Min nekarî</i>	<i>Min nekanî</i>	<i>Min nezanî</i>	<i>Min neşiya</i>	<i>Min newêrî</i>
<i>Te nekarî</i>	<i>Te nekanî</i>	<i>Te nezanî</i>	<i>Te neşiya</i>	<i>Te newêrî</i>
<i>Wê, Wî nekarî</i>	<i>Wê, Wî nekanî</i>	<i>Wê, Wî nezanî</i>	<i>Wê, Wî neşiya</i>	<i>Wê, Wî newêrî</i>
<i>Me nekarî</i>	<i>Me nekanî</i>	<i>Me nezanî</i>	<i>Me neşiya</i>	<i>Me newêrî</i>
<i>We nekarî</i>	<i>We nekanî</i>	<i>We nezanî</i>	<i>We neşiya</i>	<i>We newêrî</i>
<i>Wan nekarî</i>	<i>Wan nekanî</i>	<i>Wan nezanî</i>	<i>Wan neşiya</i>	<i>Wan newêrî</i>

b. Dema bihurî ya dûdar:

Ev dem li ser bingehê rayeka dema bihurî û bi alîkariya qertafa “-e”yê tê avakirin; di vê demê de kar di demeke berê ya nediyar de qewimiye û bandora bûyerê hîn li ser dema niha heye yan jî encama wê li ber çavan e. Cudahiya teşeyî ya di navbera dema bihurî ya nêzik û dûdar de şewazê avêtina paşgirên raderîn e; her wiha piştî cînavkên kesandinê hatina qertafa “-e”yê ye. Bi gotineke zelaltir, di vê demê de tenê “-n”ya radertiyê ji lêkeran tê avêtin; piştî nûsandina cînavkên kesandinê, lêker li gorî gerguhêzî-negerguhêziyê tîk kişandin û qertafa “-e”yê li dawiyê tê zêdekirin. Divê bê zanîn ku piştî avêtina “-n”ya radertiyê hinek lêkerên wekî “*çûyîn*”, “*bûyîn*”, “*dayîn...*”ê di kesê sêyem ê yekjimar de sivik dibin; lewre ji bo kesê duyem û sêyem ê lêkerê şewazekî yeksan tê bikaranîn. Wekî mînak: heke ji lêkera “*çûyîn*”ê “-n”ya radertiyê bê avêtin, “*çûyî*” dimîne û gava qertafa “-e”yê li dawiyê bê zêdekirin, ji bo kesê duyem şewazê “*çûyîyî*” û ji bo kesê sêyem şewazê “*çûyîye*” derdikeve holê. Her çawa ku Mîr Celadetî jî destnîşan kiriye, heke piştî dengê /î/yê dengê /y/yê were, /î/ li ser dengê /î/ û /y/yê diqelişe; ji ber ku di van lêkeran de jî du kêteyên xwedî /y/ derdikevin holê, hem ji bo sivikkirin û rewankirinê hem jî ji bo veqetandina lêkernavan (“*çûyî*”, “*bûyî*”, “*dayî*”...) ji lêkeran kêteya xwedî /y/ ya pêşîn tê avêtin û tenê “*çûye*, *daye*, *bûye*” dimînin. Ji mînakên “*Ez çûme*”, “*Tu çûye*”, “*Ew çûye.*”, “*Em/hûn/ew çûne.*”diyar e ku paşgira raderîn a lêkera “*çûyîn*”ê (“-n”ya radertiyê) hatiye avêtin, “*çûyî*” maye û li gorî lêkerên negerguhêz cînavkên kesandinê hildane; her wisa -hem ji bo sivikkirin û rewankirinê hem jî ji bo veqetandina lêkernava “*çûyî*”yê- ji lêkerê kêteya xwedî /y/ ya pêşîn hatiye avêtin û tenê şewazên “*çûme*, *çûye*, *çûne*” mane.

Her wekî ku berê jî hatibû gotin, di demên bihurî de lêkerên gerguhêz li gorî bireserê û lêkerên negerguhêz jî li gorî kirdeyê cînavkên kesandinê werdigirin. Lewre kêşa demên bihurî

li gorî her cureyekî lêkerê (xwerû, pêkhatî, hevedudanî, daçekî) cuda ye û hemû lêker ne yeksan in. Gava ji lêkerên xwerû bi alîkariya pêşgirên wekî “/da-/ , /hil-/ , /ra-/ , /ve-/ , /wer-/ , /çê-/ , /ro-/ , /rû-/ , /ber-/ , /der-/ , /ser/”ê lêkerên pêkhatî hatibin dariştin, wê hingê jî berî qertafa “-e”yê li gorî gerguhêzi-negerguhêziya lêkerên xwerû cînavkên kesandinê hildidin. Wekî mînak lêkera “firîn”ê ya xwerû negerguhêz e (“Ez firiyame, tu firiyaye, ew firiyaye, em/hûn/ew firiyane”); lewre lêkera “hilfirîn”ê ya pêkhatî jî wekî wê tê kişandin (“Ez hilfiriyame, tu hilfiriyaye, ew hilfiriyaye, em/hûn/ew hilfiriyane”); lê belê lêkera “şûştin”ê ya xwerû gerguhêz e (“Min/te/wî/wê/me/we/wan şûştiye”) û berî qertafa “-e”yê li gorî bireserê cînavkên kesandinê werdigire. Heke biresera hevokê yekjimar be wekî “şûştiye” tê kişandin (“Min îskana xwe şûştiye.”) û heke pirjimar be jî wekî “şûştine” teşe digire, qertafên mêjerê werdigire (“Min goreyên xwe şûştine.”). Her çî ku lêkerên hevedudanî û daçekî ne, heke beşa lêkerî ya xwerû gerguhêz be, berî qertafa “-e”yê li gorî kirdeyê cînavkên kesandinê werdigire û heke beşa lêkerî ya xwerû negerguhêz be, berî qertafa “-e”yê li gorî bireserê teşe digire, qertafên mêjerê werdigire. Di mînaka “Min zarok biriyê malê.” de lêkera xwerû ya “birin”ê gerguhêz e; her wisa di lêkera daçekî ya “bi pêş ve birin”ê de jî beşa lêkerî ya xwerû her wekî lêkera xwerû ya “birin”ê gerguhêz e û lêkerê li gorî biresera yekjimar teşe girtiye (“Min kurdiya xwe bi pêş ve biriyê.”). Dîsan di mînaka “Min zevî cot kirine.” de beşa lêkerî ya xwerû her wekî lêkera xwerû ya “kirin”ê gerguhêz e; lêkerê li gorî biresera pirjimar teşe girtiye û piştî qertafa “-e”yê wergirtiye. Mirov dikare ji bo lêkerên negerguhêz jî van mînakan bide: “Kurê min bûye çarde salî.” (lêkera “bûyîn”ê ya xwerû), “Birîna wî zû çêbûye.” (lêkera “çêbûyîn”ê ya bi pêşgira /çê-/yê pêkhatî), “Gelek pere jê çûne.” (lêkera “jê+çûyîn”ê ya daçekî), “Rêwî ji bajêr dûr ketine.” (lêkera “dûr+ketin”ê ya hevedudanî).

Taybetmendiyên dema bihurî ya dûdar:

a. Neyînî: Bi awayekî gelemperî di tevahiya devokên kurmancî de -her wekî kurmanciya nivîskî- neyîniya dema bihurî ya dûdar tenê bi zêdekirina qertafa /ne-/yê ya neyîniyê pêk tê; ango cureyê lêkerê çî dibe bila bibe (xwerû, pêkhatî, daçekî, hevedudanî/gerguhêz-negerguhêz) qertafa /ne-/yê tê pêşiya dema bihurî ya dûdar û wê neyînî dike.

Cînavk	Lêkera xwerû	Lêkera pêkhatî	Lêkera hevedudanî	Lêkera daçekî
Min	nexwariye	wernegirtiye	cot nekiriye	lê nenihêriye
Ez	neçûme	veneketime	xemgîn nebûme	lê nemame
Te	nexwariye	wernegirtiye	cot nekiriye	lê nenihêriye
Tu	neçûye	veneketiye	xemgîn nebûye	lê nemaye
Wê, Wî	nexwariye	wernegirtiye	cot nekiriye	lê nenihêriye
Ew	neçûye	veneketiye	xemgîn nebûye	lê nemaye
Me	nexwariye	wernegirtiye	cot nekiriye	lê nenihêriye
Em	neçûne	veneketine	xemgîn nebûne	lê nemane
We	nexwariye	wernegirtiye	cot nekiriye	lê nenihêriye
Hûn	neçûne	veneketine	xemgîn nebûne	lê nemane
Wan	nexwariye	wernegirtiye	cot nekiriye	lê nenihêriye
Ew	neçûye	veneketine	xemgîn nebûn	lê nemane

b. Pirsiyarî: Bi awayekî gelemperî di tevahiya devokên kurmancî de pirsiyariya dema bihurî ya dûdar bi kirpandinê tê nîşandan (“Te xwarîye/nexwariye?”, “Tu çûye/neçûye?”, “Te wergirtiye/wernegirtiye?”, “Tu veketiye/veneketiye?”, “Te cot kiriye/nekiriye?”, “Tu xemgîn bûye/nebûye?”, “Te lê nihêriye/nenihêriye?”, “Tu lê maye/nemaye?”); lê di kurmanciya nivîskî de daçekên pirsiyariyên wekî “gelo, ma, qey”yê yên ku tîn pêşiya hevoka erênî yan jî

neyînî gelekî berbelav in: “*Gelo tu çûye?/ Gelo tu neçûye?*”, “*Ma tu çûye?/Ma tu neçûye?*”, “*Qey tu çûye?/ Qey tu neçûye?*”

c. Cihê qertafa /ne-/yê: Di lêkerên xwerû de qertafa /ne-/yê -bêawarte- tê pêşiya lêkerê; lê belê di lêkerên pêkhatî de hertim piştî pêşgirên “/da-/ , /hil-/ , /ra-/ , /ve-/ , /wer-/ , /çê-/ , /ro-/ , /rû-/ , /ber-/ , /der-/ , /ser/”ê tîk bikaranîn. Rewşa lêkerên hevedudanî û daçekî dişibihe lêkerên xwerû; ango hertim li gorî gerguhêzî-negerguhêziya beşa lêkerî qertafa neyîniyê werdigirin (“*Wî li zewîyan nenihêriye û şov jî cot nekirine; ango bi xwe nekiriye û kesek jî li şûna xwe nexebitandiye. Loma di dawiyê de jê nexwariye û venexwariye...*”, “*Ez neçûme û li wir veneketime; loma li wir gelekî nemame û xemgîn jî nebûme.*”).

d. Neyîniya lêkerên awarte: Hinek lêkerên kurdî yê awarte hene ku di dema bihurî ya dûdar de bi heman awayî qertafên neyîniyê werdigirin; her çiqas hejmara wan lêkerên gerguhêz kêm be jî, divê neyîniya wan a hevpar bê nîşandan. Wisan e, neyîniya lêkerên wekî “*karîn/kanîn, zanîn, şîyan, wêrîn...*”ê di dema bihurî ya dûdar de bi qertafa /ne-/yê ye:

<i>karîn</i>	<i>kanîn</i>	<i>zanîn</i>	<i>şîyan</i>	<i>wêrîn</i>
<i>Min nekariye</i>	<i>Min nekaniye</i>	<i>Min nezaniye</i>	<i>Min neşiyaye</i>	<i>Min newêriye</i>
<i>Te nekariye</i>	<i>Te nekaniye</i>	<i>Te nezaniye</i>	<i>Te neşiyaye</i>	<i>Te newêriye</i>
<i>Wê, Wî nekariye</i>	<i>Wê, Wî nekaniye</i>	<i>Wê, Wî nezaniye</i>	<i>Wê, Wî neşiyaye</i>	<i>Wê, Wî newêriye</i>
<i>Me nekariye</i>	<i>Me nekaniye</i>	<i>Me nezaniye</i>	<i>Me neşiyaye</i>	<i>Me newêriye</i>
<i>We nekariye</i>	<i>We nekaniye</i>	<i>We nezaniye</i>	<i>We neşiyaye</i>	<i>We newêriye</i>
<i>Wan nekariye</i>	<i>Wan nekaniye</i>	<i>Wan nezaniye</i>	<i>Wan neşiyaye</i>	<i>Wan newêriye</i>

c. Dema bihurî ya dûr:

Di vê dema hevedudanî de herî kêm du hevok bûyereke qewimî vedibêjin; îcar heke du kar li pey hev pêk hatibin, karê pêşîn ê ku ji aliyê mêtûyê ve kevntir e bi şewazê dema bihurî ya dûr tê veguhastin. Gotî bê zanîn ku hemû demên kurdî dikarin bibin beşeke vê hevoka hevedudanî; lê dema bihurî ya dûr hertim sabit e û bi şewazê xwe yê nasyar e: lêker li ser bingehê rayeka dema bihurî ye, lêkera alîkar “*bûyîn*” digihêje dawiya lêkera pêşîn û qertafên kesandinê werdigire. Ji mînak “*hatibûm*” diyar e ku lêkera alîkar “*bûyîn*” bi dawiya lêkera xwerû “*hatin*”ê ve nûsiyaye û qertafên kesandinê wergirtine. Bi gotineke zelaltir, “-n”ya radertiyê ji lêkera “*hatin*”ê hatiye avêtin û tenê “*hati*” maye; piştî lêkera alîkar “*bûyîn*” pê ve hatiye nûsandin û qertafên kesandinê lê hatine zêdekirin. Wisan e, di vê dema hevedudanî de lêker hertim hevedudanî ye; wihareng e her du beşên lêkerî li ser bingehê rayeka dema bihurî hatine avakirin: rayeka lêkera pêşîn bi şewazê dema bihurî ya dûdar e, rayeka lêkera alîkar bi şewazê dema bihurî ya nêzik e û tenê lêkera paşîn (lêkera “*bûyîn*”ê) qertafên kesandinê hildide. Wekî mînak: “*Ma tu nizanî ku weşanxaneyê çar meh berê ev pirtûk weşandibû?*”, “*Ew li pereyê ku winda kiribû digere.*”, “*Ez ê biçûma serxweşiya pismamê xwe yê ku kurê wî duh miribû.*”

Taybetmendiyên dema bihurî ya dûr:

a. Neyîni: Bi awayekî gelemperî di tevahiya devokên kurmancî de -her wekî kurmanciya nivîskî- neyîniya dema bihurî ya dûr tenê bi zêdekirina qertafa /ne-/yê ya neyîniyê pêk tê; ango cureyê lêkerê çî dibe bila bibe (xwerû, pêkhatî, daçekî, hevedudanî/gerguhêz-negerguhêz) qertafa /ne-/yê tê pêşiya dema bihurî ya dûr û wê neyîni dibe.

Cînavk	Lêkera xwerû	Lêkera pêkhatî	Lêkera hevedudanî	Lêkera daçekî
Min	nexwaribû	wernegirtibû	cot nekiribû	lê nenihêribû
Ez	neçûbûm	veneketibûm	xemgîn nebûbûm	lê nemabûm
Te	nexwaribû	wernegirtibû	cot nekiribû	lê nenihêribû
Tu	neçûbûyî	veneketibûyî	xemgîn nebûbûyî	lê nemabûyî
Wê, Wî	nexwaribû	wernegirtibû	cot nekiribû	lê nenihêribû
Ew	neçûbû	veneketibû	xemgîn nebûbû	lê nemabû
Me	nexwaribû	wernegirtibû	cot nekiribû	lê nenihêribû
Em	neçûbûn	veneketibûn	xemgîn nebûbûn	lê nemabûn
We	nexwaribû	wernegirtibû	cot nekiribû	lê nenihêribû
Hûn	neçûbûn	veneketibûn	xemgîn nebûbûn	lê nemabûn
Wan	nexwaribû	wernegirtibû	cot nekiribû	lê nenihêribû
Ew	neçûbûn	veneketibûn	xemgîn nebûbûn	lê nemabûn

b. Pirsiyarî: Bi awayekî gelemperî di tevahiya devokên kurmançî de pirsiyariya dema bihurî ya dûr bi kirpandinê tê nîşandan (“*Te xwaribû/nexwaribû?*”, “*Tu çûbûyî/neçûbûyî?*”, “*Te wergirtibû/wernegirtibû?*”, “*Tu veketibûyî/veneketibûyî?*”, “*Te cot kiribû/nekiribû?*”, “*Tu xemgîn bûbûyî/nebûbûyî?*”, “*Te lê nihêribû/nenihêribû?*”, “*Tu lê mabûyî/nemabûyî?*”); lê di kurmançiya nivîskî de daçekên pirsiyariyên wekî “*gelo, ma, qey*”yê yên ku tîrên pêşiya hevoka erênî yan jî neyînî gelekî berbelav in: “*Gelo tu çûbûyî?/Gelo tu neçûbûyî?*”, “*Ma tu çûbûyî?/Ma tu neçûbûyî?*”, “*Qey tu çûbûyî?/ Qey tu neçûbûyî?*”

c. Cihê qertafa /ne-/yê: Di lêkerên xwerû de qertafa /ne-/yê -bêawarte- tê pêşiya lêkerê; lê belê di lêkerên pêkhatî de hertim piştî pêşgirên “/da-/ /hil-/ /ra-/ /ve-/ /wer-/ /çê-/ /ro-/ /rû-/ /ber-/ /der-/ /ser/”ê tîrên bikaranîn. Rewşa lêkerên hevedudanî û daçekî dişibihe lêkerên xwerû; ango hertim li gorî gerguhêzî-negerguhêziya beşa lêkerî qertafa neyîniyê werdigirin (“*Wî li zeviyan nenihêribû û şov jî cot nekiribûn; ango bi xwe nekiribû û kesek jî li şûna xwe nexebitandibû. Loma di dawiyê de jê nexwaribû û venexwaribû...*”, “*Ez neçûbûm û li wir veneketibûm; loma li wir gelekî nemabûm û xemgîn jî nebûbûm.*”).

d. Neyîniya lêkerên awarte: Hinek lêkerên kurdî yê awarte hene ku di dema bihurî ya dûr de bi awayekî cuda qertafên neyîniyê werdigirin; her çiqas hejmara wan lêkerên gerguhêz kêm be jî, divê cihêrengiya wan bê nîşandan. Lêkerên wekî “*karîn/kanîn, zanîn, şivan, wêrîn...*” çendek ji wan in; neyîniya “*karîn/kanîn*” û “*zanîn*”ê bi qertafa /ni-/yê ye û neyîniya “*şivan*” û “*wêrîn*”ê jî hertim bi qertafa /ne-/yê ye:

karîn	kanîn	zanîn	şivan	wêrîn
Min nikaribû	Min nikanibû	Min nizanibû	Min neşiyabû	Min newêribû
Te nikaribû	Te nikanibû	Te nizanibû	Te neşiyabû	Te newêribû
Wê, Wî nikaribû	Wê, Wî nikanibû	Wê, Wî nizanibû	Wê, Wî neşiyabû	Wê, Wî newêribû
Me nikaribû	Me nikanibû	Me nizanibû	Me neşiyabû	Me newêribû
We nikaribû	We nikanibû	We nizanibû	We neşiyabû	We newêribû
Wan nikaribû	Wan nikanibû	Wan nizanibû	Wan neşiyabû	Wan newêribû

d. Çîrokiya dema bihurî ya dûdar:

Ev jî demeke hevedudanî ye ku herî kêr du hevok bûyereke qewimî ji zarê kesekî dîtir vedibêjin; îcar heke du kar li pey hev pêk hatibin, karê pêşîn ê ku ji aliyê mêjûyê ve kevntir e bi şewazê dema bihurî ya dûr ji aliyê kesekî ve tê veguhastin. Gotî bê zanîn ku hemû demên kurdî dikarin bibin beşeke vê hevoka hevedudanî; lê çîrokiya dema bihurî ya dûdar hertim sabit e û bi şewazê xwe yê nasyar e: lêker li ser bingehê rayeka dema bihurî ye û lêkera alîkar “bûyîn” a ku qertafên kesandinê wergirtine di gel qertafa demên çîrokî /-e/yê digihêje dawiya lêkera pêşîn. Ji mînaka “hatibûme” diyar e ku lêkera alîkar “bûyîn” bi dawiya lêkera xwerû “hatin”ê ve nûsiyaye; hem qertafên kesandinê wergirtine hem jî qertafa demên çîrokî /-e/yeq lê zêde bûye. Bi gotineke zelaltir, “-n”ya radertiyê ji lêkera “hatin”ê hatiye avêtin û tenê “hati” maye; piştê lêkera alîkar “bûyîn” a ku qertafên kesandinê wergirtine pê ve hatiye nûsandin û qertafa demên çîrokî /-e/yeq lê hatiye zêdekirin. Wisan e, di vê dema hevedudanî de lêker hertim hevedudanî ye; wihareng e her du beşên lêkerî li ser bingehê rayeka dema bihurî hatine avakirin: rayeka lêkera pêşîn bi şewazê dema bihurî ya dûdar e, rayeka lêkera alîkar bi şewazê dema bihurî ya nêzik e, tenê lêkera paşîn (lêkera “bûyîn”ê) qertafên kesandinê hildide û lêker hertim bi qertafa demên çîrokî /-e/yê diqede. Wekî mînak: “Heta pizîşk gihiştîye ser, meger nexweş ji mêj ve miribûye?”, “Ew li pereyê ku wînd kiribûye digeriya.”, “Ez ê biçûma serxweşiya pismamê xwe yê ku kurê wî duh ji ber penceşêrê miribûye.”

Taybetmendiya çîrokiya dema bihurî ya dûdar:

a. Neyînî: Bi awayekî gelemperî di tevahiya devokên kurancî de -her wekî kuranciya nivîskî- neyînîya dema bihurî ya dûr tenê bi zêdekirina qertafa /ne-/yê ya neyînîyê pêk tê; ango cureyê lêkerê çî dibe bila bibe (xwerû, pêkhatî, daçekî, hevedudanî/gerguhêz-negerguhêz) qertafa /ne-/yê tê pêşîya dema bihurî ya dûr û wê neyînî dike.

Cînavk	Lêkera xwerû	Lêkera pêkhatî	Lêkera hevedudanî	Lêkera daçekî
Min	nexwaribûye	wernegirtibûye	cot nekiribûye	lê nenihêribû
Ez	neçûbûme	veneketibûme	xemgîn nebûbûme	lê nemabûm
Te	nexwaribûye	wernegirtibûye	cot nekiribûye	lê nenihêribû
Tu	neçûbûye	veneketibûye	xemgîn nebûbûye	lê nemabûyî
Wê, Wî	nexwaribûye	wernegirtibûye	cot nekiribûye	lê nenihêribû
Ew	neçûbûye	veneketibûye	xemgîn nebûbûye	lê nemabû
Me	nexwaribûye	wernegirtibûye	cot nekiribûye	lê nenihêribûye
Em	neçûbûne	veneketibûne	xemgîn nebûbûne	lê nemabûne
We	nexwaribûye	wernegirtibûye	cot nekiribûye	lê nenihêribûye
Hûn	neçûbûne	veneketibûne	xemgîn nebûbûne	lê nemabûne
Wan	nexwaribûye	wernegirtibûye	cot nekiribûye	lê nenihêribûye
Ew	neçûbûne	veneketibûne	xemgîn nebûbûne	lê nemabûne

b. Pirsiyarî: Bi awayekî gelemperî di tevahiya devokên kurancî de pirsiyariya dema bihurî ya dûr bi kirpandinê tê nîşandan (“Te xwaribûye/nexwaribûye?”, “Tu çûbûye/neçûbûye?”, “Te wergirtibûye/wernegirtibûye?”, “Tu veketibûye/veneketibûye?”, “Te cot kiribûye/nekiribûye?”, “Tu xemgîn bûbûye/nebûbûye?”, “Te lê nihêribûye/nenihêribûye?”, “Tu lê ma**bu**ye/nemabûye?”); lê di kuranciya nivîskî de daçekên pirsiyariyên wekî “gelo, ma, qey”yê yên ku tîr pêşîya hevoka erênî yan jî neyînî gelekî berbelav in: “Gelo tu çûbûye?/Gelo tu neçûbûye?”, “Ma tu çûbûyî?/Ma tu neçûbûye?”, “Qey tu çûbûye?/Qey tu neçûbûye?”

c. Cihê qertafa /ne-/yê: Di lêkerên xwerû de qertafa /ne-/yê -bêawarte- tê pêşiya lêkerê; lê belê di lêkerên pêkhatî de piştî pêşgirên “/da-/ /hil-/ /ra-/ /ve-/ /wer-/ /çê-/ /ro-/ /rû-/ /ber-/ /der-/ /ser/”ê tîk bikaranîn. Rewşa lêkerên hevedudanî û daçekî dişibihe lêkerên xwerû; ango hertim li gorî gerguhêzî-negerguhêziya beşa lêkerî qertafa neyîniyê werdigirin (“*Wî li zewiyên nenihêribûye û şov jî cot nekiribûne; ango bi xwe nekiribûye û kesek jî li şûna xwe nexebitandibûye. Loma di dawiyê de jê nexwaribûye û venexwaribûye...*”, “*Ez neçûbûme û li wir veneketibûme; loma li wir gelekî nemabûme û xemgîn jî nebûbûme.*”).

d. Neyîniya lêkerên awarte: Hinek lêkerên kurdî yê awarte hene ku di dema bihurî ya dûdar de bi awayekî cuda qertafên neyîniyê werdigirin; her çiqas hejmara wan lêkerên gerguhêz kêm be jî, divê cihêrengiya wan bê nîşandan. Lêkerên wekî “*karîn/kanîn, zanîn, şiyân, wêrîn...*” çendek ji wan in; neyîniya “*karîn/kanîn*” û “*zanîn*”ê bi qertafa /ni-/yê ye û neyîniya “*şiyân*” û “*wêrîn*”ê jî hertim bi qertafa /ne-/yê ye:

<i>karîn</i>	<i>kanîn</i>	<i>zanîn</i>	<i>şiyân</i>	<i>wêrîn</i>
<i>Min nikaribûye</i>	<i>Min nikanibûye</i>	<i>Min nizanibûye</i>	<i>Min neşiyabûye</i>	<i>Min newêribûye</i>
<i>Te nikaribûye</i>	<i>Te nikanibûye</i>	<i>Te nizanibûye</i>	<i>Te neşiyabûye</i>	<i>Te newêribûye</i>
<i>Wê, Wî nikaribûye</i>	<i>Wê, Wî nikanibûye</i>	<i>Wê, Wî nizanibûye</i>	<i>Wê, Wî neşiyabûye</i>	<i>Wê, Wî newêribûye</i>
<i>Me nikaribûye</i>	<i>Me nikanibûye</i>	<i>Me nizanibûye</i>	<i>Me neşiyabûye</i>	<i>Me newêribûye</i>
<i>We nikaribûye</i>	<i>We nikanibûye</i>	<i>We nizanibûye</i>	<i>We neşiyabûye</i>	<i>We newêribûye</i>
<i>Wan nikaribûye</i>	<i>Wan nikanibûye</i>	<i>Wan nizanibûye</i>	<i>Wan neşiyabûye</i>	<i>Wan newêribûye</i>

e. Dema bihurî ya berdest:

Karê ku di demeke bihurî de bi domdarî qewimiye dema bihurî ya berdest e ku wekî “*çîrokiya dema niha*” jî tê binavkirin; ev dem li ser bingehe rayeka dema bihurî ya nêzik (têdeyî) û bi alîkariya pêşgira /di-/yê tê avakirin. Her wekî ku berê jî hatibû gotin, gava paşgirên raderîn ji lêkerên xwerû tîk avêtin, tenê rayeka dema bihurî ya nêzik dimîne, li gorî gerguhêzî-negerguhêziyê tîk kişandin, di lêkerên negerguhêz de qertafên kesandinê û di lêkerên gerguhêz de jî li gorî mêjerê qertafan werdigirin; bi gotineke din, lêkerên gerguhêz li gorî bireserê û lêkerên negerguhêz jî li gorî kirdeyê cînavkên kesandinê werdigirin. Îcar kêşa her cureyekî lêkerê (xwerû, pêkhatî, hevedudanî, daçekî) cuda ye û hemû lêker ne yeksan in; ji mînakên wekî “*Ez dihatim*”, “*Tu dihatî*”, “*Ew dihat.*”, “*Em/hûn/ew dihatin.*” diyar e ku paşgira raderîn a lêkera “*hatin*”ê (-n) hatiye avêtin, tenê “*hat*” maye, li gorî lêkerên negerguhêz cînavkên kesandinê hildane û pêşgira /di-/yê hatiye serê lêkerê. Gava ji lêkerên xwerû bi alîkariya pêşgirên wekî “/da-/ /hil-/ /ra-/ /ve-/ /wer-/ /çê-/ /ro-/ /rû-/ /ber-/ /der-/ /ser/”ê lêkerên pêkhatî hatibin dariştin, wê hingê jî li gorî gerguhêzî-negerguhêziya lêkerên xwerû cînavkên kesandinê hildidin; -ji bilî hinek devokên herêmî- pêşgira /di-/yê piştî van pêşgirên navbihurî bi cih dibe. Wekî mînak: lêkera “*firîn*”ê ya xwerû negerguhêz e (“*Ez difiriyam, tu difiriyayî, ew difiriya, em/hûn/ew difiriyam*”); lewre lêkera “*hilfirîn*”ê ya pêkhatî jî wekî wê tê kişandin (“*Ez hildifiriyam, tu hildifiriyayî, ew hildifiriya, em/hûn/ew hildifiriyam*”); lê belê lêkera “*şûştin*”ê ya xwerû gerguhêz e (“*Min/te/wî/wê/me/we dişûşt*”) û li gorî bireserê cînavkên kesandinê werdigire. Heke biresera hevokê yekjimar be, wekî “*dişûşt*” tê kişandin (“*Min îskana xwe dişûşt.*”) û heke pirjimar be jî wekî “*şûştin*” teşe digire (“*Min goreyên xwe dişûştin.*”). Her çî ku lêkerên hevedudanî û daçekî ne, heke beşa lêkerî ya xwerû gerguhêz be, li gorî kirdeyê cînavkên kesandinê werdigire û heke beşa lêkerî ya xwerû negerguhêz be, li gorî bireserê teşe digire û qertafên mêjerê hildide. Di mînaka “*Min zarok dibir malê.*” de lêkera xwerû ya “*birin*”ê gerguhêz e; her wisa di lêkera daçekî ya “*bi pêş ve birin*”ê de jî beşa lêkerî ya xwerû her wekî lêkera xwerû ya “*birin*”ê gerguhêz e û

lêkerê li gorî biresera yekjimar teşe girtiye (“*Min kurdiya xwe bi pêş ve dibir.*”). Dîsan di mînaka “*Min zevî cot dikirin.*” de beşa lêkerî ya xwerû her wekî lêkera xwerû ya “*kirin*”ê gerguhêz e û lêkerê li gorî biresera pirjimar teşe girtiye, qertafa mêjerê ya pirjimayî hildaye. Mîrov dikare ji bo lêkerên negerguhêz jî van mînakên bide: “*Kurê min dibû çarde salî.*” (lêkera “*bûyîn*”ê ya xwerû), “*Birîna wî zû çêdibû.*” (lêkera “*çêbûyîn*”ê ya bi pêşgira /çê-/yê pêkhatî), “*Gelek pere jê diçûn.*” (lêkera “*jê+çûyîn*”ê ya daçekî), “*Rêwî ji bajêr dûr diket.*” (lêkera “*dûr+ketin*”ê ya hevedudanî).

Taybetmendiyên dema bihurî ya berdest:

a. Neyînî: Bi awayekî gelemperî di tevahiya devokên kurancî de -her wekî kuranciya nivîskî- neyîniya dema bihurî ya berdest tenê bi zêdekirina qertafa /ne-/yê ya neyîniyê pêk tê; ango cureyê lêkerê çî dibe bila bibe (xwerû, pêkhatî, daçekî, hevedudanî/gerguhêz-negerguhêz) qertafa /ne-/yê tê pêşiya dema bihurî ya nêzik û wê neyînî dike.

Cînavk	Lêkera xwerû	Lêkera pêkhatî	Lêkera hevedudanî	Lêkera daçekî
<i>Min</i>	<i>nedixwar</i>	<i>wernedigirt</i>	<i>cot nedikir</i>	<i>lê nedinihêrî</i>
<i>Ez</i>	<i>nediçûm</i>	<i>venediketim</i>	<i>xemgîn nedibûm</i>	<i>lê nedimam</i>
<i>Te</i>	<i>nedixwar</i>	<i>wernedigirt</i>	<i>cot nedikir</i>	<i>lê nedinihêrî</i>
<i>Tu</i>	<i>nediçûyî</i>	<i>venediketî</i>	<i>xemgîn nedibûyî</i>	<i>lê nedimayî</i>
<i>Wê/Wî</i>	<i>nedixwar</i>	<i>wernedigirt</i>	<i>cot nedikir</i>	<i>lê nedinihêrî</i>
<i>Ew</i>	<i>nediçû</i>	<i>venediket</i>	<i>xemgîn nedibû</i>	<i>lê nedima</i>
<i>Me</i>	<i>nedixwar</i>	<i>wernedigirt</i>	<i>cot nedikir</i>	<i>lê nedinihêrî</i>
<i>Em</i>	<i>nediçûn</i>	<i>venediketin</i>	<i>xemgîn nedibûn</i>	<i>lê nediman</i>
<i>We</i>	<i>nedixwar</i>	<i>wernedigirt</i>	<i>cot nedikir</i>	<i>lê nedinihêrî</i>
<i>Hûn</i>	<i>nediçûn</i>	<i>venediketin</i>	<i>xemgîn nedibûn</i>	<i>lê nediman</i>
<i>Wan</i>	<i>nedixwar</i>	<i>wernedigirt</i>	<i>cot nedikir</i>	<i>lê nedinihêrî</i>
<i>Ew</i>	<i>nediçû</i>	<i>venediketin</i>	<i>xemgîn nedibûn</i>	<i>lê nediman</i>

b. Pirsiyarî: Bi awayekî gelemperî di tevahiya devokên kurancî de pirsiyariya dema bihurî ya berdest bi kirpandinê tê nîşandan (“*Te dixwar/nedixwar?*”, “*Tu diçûyî/nediçûyî?*”, “*Te werdigirt/wernedigirt?*”, “*Tu vediketî/venediketî?*”, “*Te cot dikir/nedikir?*”, “*Tu xemgîn dibûyî/nedibûyî?*”, “*Te lê dinihêrî/nedinihêrî?*”, “*Tu lê dimayî/nedimayî?*”); lê di kuranciya nivîskî de amrazên pirsiyariyên wekî “*gelo, ma, qey*”yê yên ku tîr pêşiya hevoka erênî yan jî neyînî gelekî berbelav in: “*Gelo tu diçûyî?/Gelo tu nediçûyî?*”, “*Ma tu diçûyî?/Ma tu nediçûyî?*”, “*Qey tu diçûyî?/Qey tu nediçûyî?*”

c. Cihê qertafa /ne-/yê: Di lêkerên xwerû de qertafa /ne-/yê -bêawarte- tê pêşiya lêkerê; lê belê di lêkerên pêkhatî de piştî pêşgîrên “/da-/ /hil-/ /ra-/ /ve-/ /wer-/ /çê-/ /ro-/ /rû-/ /ber-/ /der-/ /ser/”ê tîr bikaranîn. Rewşa lêkerên hevedudanî û daçekî dişibihe lêkerên xwerû; ango hertim li gorî gerguhêzî-negerguhêziya beşa lêkerî qertafa neyîniyê werdigire (“*Wî li zeviyên nedinihêrî û şov jî cot nedikirin; ango bi xwe nedikir û kesek jî li şûna xwe nedixebitand, loma di dawiyê de jê nedixwar û venedixwar.*”, “*Ez nediçûm û li wir venediketim; loma li wir gelekî nedimam û xemgîn jî nedibûm.*”).

d. Neyîniya lêkerên awarte: Hinek lêkerên kurdî yê awarte hene ku di dema bihurî ya berdest de bi heman awayî qertafên neyîniyê werdigirin; her çiqas hejmara wan kêr be jî, divê neyîniya wan a hevpar bê nîşandan. Wisan e, di dema bihurî ya berdest de neyîniya lêkerên wekî “*karîn/kanîn, zanîn, şiyar, wêrîn...*”ê bi qertafa /ne-/yê ye:

<i>karîn</i>	<i>kanîn</i>	<i>zanîn</i>	<i>şîyan</i>	<i>wêrîn</i>
<i>Min nedikarî</i> <i>Te nedikarî</i> <i>Wê, Wî nedikarî</i>	<i>Min nedikanî</i> <i>Te nedikanî</i> <i>Wê, Wî nedikanî</i>	<i>Min nedizanî</i> <i>Te nedizanî</i> <i>Wê, Wî nedizanî</i>	<i>Min nedişiya</i> <i>Te nedişiya</i> <i>Wê, Wî nedişiya</i>	<i>Min nediwêrî</i> <i>Te nediwêrî</i> <i>Wê, Wî nediwêrî</i>
<i>Me nedikarî</i> <i>We nedikarî</i> <i>Wan nedikarî</i>	<i>Me nedikanî</i> <i>We nedikanî</i> <i>Wan nedikanî</i>	<i>Me nedizanî</i> <i>We nedizanî</i> <i>Wan nedizanî</i>	<i>Me nedişiya</i> <i>We nedişiya</i> <i>Wan nedişiya</i>	<i>Me nediwêrî</i> <i>We nediwêrî</i> <i>Wan nediwêrî</i>

2. Demên niha:

Karê ku di rewşa heyî de diqewime, dema niha ye û bi alîkariya qertafa /di-/yê û rayeka dema niha ya lêkerê çêdibe; lê belê avasaziya vê demê li gorî her cureyekî lêkerê (xwerû, pêkhatî, hevedudanî, daçekî) cuda ye. Di dema niha de gerguhêzî-negerguhêzî tune ye û hemû lêker yeksan in; her wiha dema niha û dema domdar (dûdar/fireh) bi heman şewazî tên bilêvkirin û cudahiya di navberê de bi hokeran tê çareserkirin. Wekî mînak: ji bo dema niha ya têdeyî hokerên wekî “niha, a niha, va ye” (“Ez niha/a niha, va ye ez diçim dibistanê.”) û ji bo dema domdar hokerên wekî “tim, hertim, her gav, carinan, hin caran” (“Ez tim/hertim/her gav/carinan/hin caran diçim dibistanê.”) tên bikaranîn.

<i>Cînavk</i>	<i>Lêkera xwerû</i>	<i>Lêkera pêkhatî</i>	<i>Lêkera hevedudanî</i>	<i>Lêkera daçekî</i>
<i>Ez</i>	<i>dişom</i>	<i>radibim</i>	<i>av didim</i>	<i>jê dikim</i>
<i>Tu</i>	<i>dişoyî</i>	<i>radibî</i>	<i>av didî</i>	<i>jê dikî</i>
<i>Ew</i>	<i>dişo</i>	<i>radibe</i>	<i>av dide</i>	<i>jê dike</i>
<i>Em</i>	<i>dişon</i>	<i>radibin</i>	<i>av didin</i>	<i>jê dikin</i>
<i>Hûn</i>	<i>dişon</i>	<i>radibin</i>	<i>av didin</i>	<i>jê dikin</i>
<i>Ew</i>	<i>dişon</i>	<i>radibin</i>	<i>av didin</i>	<i>jê dikin</i>

Cureyên dema niha û dema dûdar:

Di devokên kurmancî de (Semsûr, Behdînan, Bazîd, Xoresan) çar cureyên dema niha û dema dûdar tên bikaranîn:

1. Dema niha û dema domdar li devera Semsûr û doraliyên wê: Li vê deverê dema niha ya nivîskî ji bo dema dûdar tê bikaranîn: gava kesek bibêje “Ez diherim/vedikim/av didim/jê dikim.” tê wê wateyê ku ev kes vî karî hertim dike; lê gava bibêje “Ez diherime/vedikime/av didime/jê dikime.” tê fêmkirin ku ew kes wî karî a niha dike.

2. Dema niha ya berbiçav û neberbiçav li devera Behdînan û doraliyên wê: Li vê deverê dema niha ya berbiçav û neberbiçav bi hebûn-tunebûna “ê”ya li pey cînavkan ji hev cuda dibe. Wekî mînak: dema niha ya berbiçav wiha çêdibe: “Ez ê diçim, tu yê diçî, ew ê diçit, em ê diçîn, hûn ê diçin, ew ê diçin...”; dema niha ya neberbiçav jî wiha çêdibe: “Ez diçim, tu diçî, ew diçit, em diçîn, hûn diçin, ew diçin..”

3. Dema niha ya plankirî û neplankirî li devera Bazîdê û doraliyên wê: Li vê deverê cureyekî dema niha heye ku li gorî zayendê (“î” <nêrza> / “a” <mêza>) teşe digire û karekî plankirî yê dema niha û dema bê dinimîne: “Ez î/a diçim, tu yî/ya diçî, ew î/a diçe, em î/a diçin, hûn î/a diçin, ewana yî/ya diçin..”. Divê bê gotin ku ev cureyê bikaranînê gava hokera “va ye”yê wergire planeke nêzik û wernegire jî planeke dûr a ku dişibihe dema bê nîşan dide.

4. Dema niha ya berdest û şewazê dema niha ya berbiçav ji bo dema bê li devera Xoresanê: Li vê deverê cureyekî dema niha heye ku dişibihe dema niha ya neberbiçav (a Behdînanê): “Ez dekem/(y)ekem, tu dekî/(y)ekî, ew deke/(y)eke, em dekinî/(y)ekinî, hûn dekinî/(y)ekinî, ewna

dekinî/(y)ekini...”; her wiha li navçeyên Şîrvan û Esferayînê şewazê nivîskî yê dema bê (“*Ez ê bikim.*”) nayê bikaranîn û ev kêmasî bi dema niha ya berbiçav tê çareserkirin: “*Ez ê dekem/(y)ekem, tu yê deki/(y)ekî, ew ê deke/(y)eke, em ê dekinî/(y)ekini, hûn ê dekinî/(y)ekini, ewna yê dekinî/(y)ekini...*” Li navçeyên Deregezê jî dema bê bi dema niha û hokerên demê yên wekî “*sibê, êvarê, dehê mehê, roja duşemê...*” tê nîşandan: “*Ez sibê terim Qûçanê. (Ez ê sibehê biçim Qûçanê.)*”

Taybetmendiya dema niha:

a. Neyînî: Bi awayekî gelemperî di tevahiya devokên kurmacî de -her wekî kurmaciya nivîskî- neyîniya dema niha bi şûnguhêziya qertafa /na-/yê pêk tê, ango qertafa dema niha /di-/ dikeve û şûna xwe jî qertafa /na-/yê re dihêle; lê belê li gorî her cureyekî lêkerê (xwerû, pêkhatî, hevedudanî, daçekî) cuda ye:

Cînavk	Lêkera xwerû	Lêkera pêkhatî	Lêkera hevedudanî	Lêkera daçekî
<i>Ez</i>	<i>naçim</i>	<i>venakim</i>	<i>av nadim</i>	<i>jê nakim</i>
<i>Tu</i>	<i>naçî</i>	<i>venakî</i>	<i>av nadî</i>	<i>jê nakî</i>
<i>Ew</i>	<i>naçe</i>	<i>venake</i>	<i>av nade</i>	<i>jê nake</i>
<i>Em</i>	<i>naçin</i>	<i>venakin</i>	<i>av nadin</i>	<i>jê nakin</i>
<i>Hûn</i>	<i>naçin</i>	<i>venakin</i>	<i>av nadin</i>	<i>jê nakin</i>
<i>Ew</i>	<i>naçin</i>	<i>venakin</i>	<i>av nadin</i>	<i>jê nakin</i>

b. Pirsiyarî: Bi awayekî gelemperî di tevahiya devokên kurmacî de pirsiyariya dema niha bi kirpandinê tê nîşandan (“*Tu diçî?/naçî?/vediki/venakî/av didî?/av nadi/jê diki/nakî?*”); lê di kurmaciya nivîskî de daçekên pirsiyariyên wekî “*gelo, ma, qey*”yê yên ku tîrên pêşiya hevoka erênî yan jî neyînî gelekî berbelav in: “*Gelo tu diçî?/ Gelo tu naçî?*” “*Ma tu diçî?/Ma tu naçî?*”, “*Qey tu diçî?/ Qey tu naçî?*”

c. Cihê qertafa /na-/yê: Di lêkerên xwerû de qertafa /na-/yê -bêawarte- tîrên pêşiya lêkerê; lê belê di lêkerên pêkhatî de hertim piştî pêşgirên “/da-/ /hil-/ /ra-/ /ve-/ /wer-/ /çê-/ /ro-/ /rû-/ /ber-/ /der-/ /ser/”ê tîrên bikaranîn. Divê bê gotin ku di hinek devokên kurmacî de qertafa neyîniyê -her wekî lêkerên xwerû- berî van pêşgiran tîrên: “*narabim, navekim, nawergirim, narûnim...*” Rewşa lêkerên hevedudanî û daçekî dişibihe lêkerên xwerû û pêkhatî, ango hertim beşa lêkerî qertafê werdigire; heke beşa lêkerî xwerû be, mîna xwerûyan qertafa neyîniyê tê pêşiyê (“*ji dest naçe*”). Heke beşa lêkerî pêkhatî be, mîna pêkhatiyên qertafa neyîniyê wekî navgirekê dikeve navbera pêşgir û lêkerê (“*Tirşoyê penc venedaye.*”).

d. Neyîniya lêkerên awarte: Hinek lêkerên kurdî yên awarte hene ku di dema niha de bi awayekî cuda qertafên neyîniyê werdigirin; her çiqas hejmara wan kêm be jî, divê cihêrengiya wan bê nîşandan. Lêkerên wekî “*karîn/kanîn, zanîn, şiyar, wêrîn...*” çendek jî wan in; neyîniya “*karîn/kanîn*” û “*zanîn*”ê bi qertafa /ni-/yê ye û neyîniya “*şiyar*” û “*wêrîn*”ê jî hertim bi qertafa /ne-/yê ye:

<i>karîn</i>	<i>kanîn</i>	<i>zanîn</i>	<i>şiyar</i>	<i>wêrîn</i>
<i>Ez nikarim</i>	<i>Ez nikanim</i>	<i>Ez nizanim</i>	<i>Ez neşem</i>	<i>Ez newêrim</i>
<i>Tu nikarî</i>	<i>Tu nikanî</i>	<i>Tu nizanî</i>	<i>Tu neşeyî</i>	<i>Tu newêrî</i>
<i>Ew nikare</i>	<i>Ew nikane</i>	<i>Ew nizane</i>	<i>Ew neşê</i>	<i>Ew newêre</i>

<i>Em nikarin</i>	<i>Em nikanin</i>	<i>Em nizanin</i>	<i>Em neşên</i>	<i>Em newêrin</i>
<i>Hûn nikarin</i>	<i>Hûn nikanin</i>	<i>Hûn nizanin</i>	<i>Hûn neşên</i>	<i>Hûn newêrin</i>
<i>Ew nikarin</i>	<i>Ew nikanin</i>	<i>Ew nizanin</i>	<i>ew neşên</i>	<i>Ew newêrin</i>

3. Demên bê:

Karê ku di rewşa heyî de naqewime û dê piştê pêk were dema bê ye; ev dem li ser bingehê rayeka dema niha ya xwestekî tê avakirin, **dema bê ya sereke** bi alîkariya daçeka “dê”yê (carinan wekî “(y)ê”yekî jî tê kurtkirin) û qertafa /bi-/yê ya li destpêka lêkerê çêdibe; lê belê avasaziya dema bê li gorî her cureyekî lêkerê (xwerû, pêkhatî, hevedudanî, daçekî) cuda ye. Di dema bê de jî gerguhêzî-negerguhêzî tune ye û hemû lêker yeksan in; ji mînakên wekî “*Ez (d)ê biçim*”, “*Tu dê/yê vekî*”, “*Ew (d)ê zeviyê cot (bi)ke.*”, “*Ez (d)ê li rewşê/lê binêrim.*” diyar e ku daçeka “dê”yê wekî “ê/yê”yê jî tê kurtkirin, lêkerên xwerû teqez qertafa /bi-/yê werdigirin û lêkerên pêkhatî li pey pêşgirên “/da-/ , /hil-/ , /ra-/ , /ve-/ , /wer-/ , /çê-/ , /ro-/ , /rû-/ , /ber-/ , /der-/ , /ser/”ê qertafa /bi-/yê wernagirin. Her çî ku lêkerên hevedudanî û daçekî ne, heke beşa lêkerî xwerû be, mîna xwerûyan qertafa /bi-/yê werdigirin (“*dê ji dest biçê*”) an jî wernagirin (“*Ew dê zeviyê cot (bi)ke.*”); lê heke beşa lêkerî pêkhatî be, mîna pêkhatiyên qertafa /bi-/yê wernagirin (“*Biharê ev çêre dê penc vede erdê.*”). Divê bê gotin ku di hinek devokên kurmanciyê de (bi taybetî torî, behdînanî) de dema bê carinan piştî amraza /dê/yê pêşgira /bi-/yê wernagire: “*Ez ê çim, xwim û nivim...*”

Cureyên dema bê:

Hê di destpêkê de divê bê gotin ku beşeke mijara “*cureyên dema bê*” ji aliyê zimannasên kurd ve hatiye paşguhkirin; tenê cureyên ku bi amraza dema bê (“dê”) û lêkera alîkar “*kirin*”ê wekî “*dema bê*” û “*dema bê ya berdest*” hatine şîrovekirin, lê belê piştî lêgerîneke meydanî, em pê hesiyên ku di nava kurdiya rojane de çendek cureyên “*dema bê ya fermanî*”, “*dema bê ya daxwazî*”, “*dema bê ya berdest*” û “*dema bê ya sereke*” hene.

a. Dema bê ya fermanî: Mînaka “*(Bila) Vî dermanî danê sibehê bi zikê birçî bixwe.*” nîşan dide ku ji bo pêkanîna fermanekê dema bê diyarkirî heye. Her çiqas ev dem li ser bingehê raweya fermanî be jî, ji bo pêkanîna wê şert û mercên diyarkirî hatine danîn, ango pêkanîna karekî fermanî bi şert û mercên dema bê paşerojê ve hatine girêdan û di dema niha de bicihanîna wê fermanê qedexe ye. Ev dema bê ya fermanî dibe ku rasterast be (“*Vî dermanî danê sibehê bi zikê birçî bixwe/bixwin.*”) yan jî bi riya kesekî dîtir hatibe ragihandin û nerasterast be (“*(Bila) vî dermanî danê sibehê bi zikê birçî bixwe/bixwin.*”). Divê bê gotin ku ji bo lêkerên gerguhêz û negerguhêz heman şêwazê vegotinê li kar e û ji bo lêkerên negerguhêz wiha ye: “*(Bila) Êvarê di saet çar û nîvan de vegere/vegerin malê*”, her wiha ji bo lêkerên gerguhêz jî şêwazê han li dar e: “*(Bila) vî dîwarî bi qasî niv mêtroyî bilind bike/bikin.*” Neyînî û pirsîyariya vê demê û raweyên fermanî yeksan in; cudahiya di navbera vê raweya pêşkerî û raweyên fermanî de wateyî û mecazî ye; bi gotineke din, şert û mercên pêkanîna û sepandinê demê diyar dikin, lewre pêwîst nake ku di bin sernavekî cuda de bîna şîrovekirin.

b. Dema bê ya daxwazî: Mînaka “*Ez ê nîvro bihatama bajêr.*” ji bo eşkerekirina daxwaziyên plankirî yê paşerojê tê bikaranîn. Divê bê gotin ku ji bo lêkerên gerguhêz û negerguhêz şêwazê vegotinê cuda ye û ji bo lêkerên negerguhêz wiha ye: “*Ez ê nîvro bihatama bajêr, tu dê nîvro bihatayî bajêr, ew dê nîvro bihata bajêr, em dê nîvro bihatana bajêr, hûn dê nîvro bihatana bajêr, ew dê nîvro bihatana bajêr.*”, her wiha ji bo lêkerên gerguhêz jî şêwazê han li dar e: “*Min dê nîvro şîv bixwara, te dê nîvro şîv bixwara, wî dê nîvro şîv bixwara, wê dê nîvro şîv bixwara, me dê nîvro şîv bixwara, we dê nîvro şîv bixwara, wan dê nîvro şîv bixwara.*” Îcar neyîniya vê demê tenê bi rakirina pêşgira /bi-/yê û li şûnê danîna qertafa neyîniyê (/ne-/)

pêk tê: “*Ez ê nîvro nehatama bajêr, tu dê nîvro nehatayî bajêr, ew dê nîvro nehata bajêr, em dê nîvro nehatana bajêr, hûn dê nîvro nehatana bajêr, ew dê nîvro nehatana bajêr.*”, her wiha ji bo lêkerên gerguhêz jî şêwazê han li dar e: “*Min dê nîvro şîv nexwara, te dê nîvro şîv nexwara, wî dê nîvro şîv nexwara, wê dê nîvro şîv nexwara, me dê nîvro şîv nexwara, we dê nîvro şîv nexwara, wan dê nîvro şîv nexwara.*”

c. Dema bê ya berdest (nêzik): Mînaka “*Ez dikim biçim bajêr.*” di paşerojêke nêzik de pêkanîna karekî nîşan dide ku ji bo eşkerekirina planên berdest tê bikaranîn. Cudahiya di navbera dema bê ya sereke û dema bê ya nêzik amraza dema bê ye; dema bê ya sereke amraza dema bê “dê”yê bi kar tîne û giştî ye, lê dema bê ya nêzik lêkera alîkar “kirin”ê bi kar tîne û demeke berdest û nêzik nîşan dide. Divê bê gotin ku ji bo lêkerên gerguhêz û negerguhêz heman şêwazê vegotinê li kar e û ji bo lêkerên negerguhêz wiha ye: “*Ez dikim biçim bajêr, tu dikî biçî bajêr, ew dike biçe bajêr, em dikin biçin bajêr, hûn dikin biçin bajêr, ew dikin biçin bajêr.*”, her wiha ji bo lêkerên gerguhêz jî şêwazê han li dar e: “*Ez dikim şîvê bixwim, tu dikî şîvê bixwî, ew dike şîvê bixwe, hûn dikin şîvê bixwin, em dikin şîvê bixwin, hûn dikin şîvê bixwin, ew dikin şîvê bixwin.*” Îcar neyîniya vê demê jî di lêkera alîkar “kirin”ê de çênabe, ango ev lêker neguherbar e; lêkerên piştî wê qertafa neyîniyê werdigirin: “*Ez dikim neçim bajêr, tu dikî neçî bajêr, ew dike neçe bajêr, em dikin neçin bajêr, hûn dikin neçin bajêr, ew dikin neçin bajêr.*” / “*Ez dikim şîvê nexwim, tu dikî şîvê nexwî, ew dike şîvê nexwe, em dikin şîvê nexwin, hûn dikin şîvê nexwin, ew dikin şîvê nexwin.*”

d. Dema bê ya sereke: Ev dem li ser bingehe rayeka dema niha ya xwestekî tê avakirin, bi alîkariya daçeka “dê”yê (carinan wekî “(y)ê”yekî jî tê kurtkirin) û qertafa /bi-/yê ya li destpêka lêkerê çêdibe; lê belê avasaziya dema bê li gorî her cureyekî lêkerê (xwerû, pêkhatî, hevedudanî, daçekî) cuda ye. Di dema bê de jî gerguhêzî-negerguhêzî tune ye û hemû lêker yeksan in; ji mînakên wekî “*Ez (d)ê biçim*”, “*Tu dê/yê vekî*”, “*Ew (d)ê zeviyê cot (bi)ke.*”, “*Ez (d)ê li rewşê/lê binêrim.*” diyar e ku amraza dema bê (“dê”) wekî “ê/yê”yê jî tê kurtkirin, lêkerên xwerû teqez qertafa /bi-/yê werdigirin û lêkerên pêkhatî jî li pey pêşgirên “/da-/ /hil-/ /ra-/ /ve-/ /wer-/ /çê-/ /ro-/ /rû-/ /ber-/ /der-/ /ser/”ê qertafa /bi-/yê wernagirin. Her çî ku lêkerên hevedudanî û daçekî ne, heke beşa lêkerî xwerû be, mîna xwerûyan qertafa /bi-/yê werdigirin (“*dê ji dest biçe*”) an jî wernagirin (“*Ew dê zeviyê cot (bi)ke.*”); lê heke beşa lêkerî pêkhatî be, mîna pêkhatîyan qertafa /bi-/yê wernagirin (“*Biharê ev çêre dê penc vede erdê.*”).

Divê bê zanîn ku di zimannasiya kurdî de pîrî caran tenê “*dema bê ya sereke*” û “*dema bê ya berdest (nêzik)*” tîn nîşandan; di van her du deman de amraza dema bê ya sereke “dê” ye û amraza dema bê ya berdest jî lêkera “kirin”ê ye. Ji aliyê teşeyî ve cudahiya di navbera her du deman de ev her du amraz in; lewre em ê tenê mînakên dema bê ya sereke nîşan bidin û bi nimûneyan şîrove bikin. Jixwe gava mirov amraza “dê”yê radike û lêkera “kirin”ê dide pêşiya lêkerekê din û dikêşe, dema bê ya berdest pêk tê. Heke mînakên “*Ez dê biçim, tu dê biçî...*” yên dema bê ya sereke li dema bê ya berdest bê vegerandin, hevok teşeyekî wiha digire: “*Ez dikim biçim, tu dikî biçî...*”

Taybetmendiyên dema bê ya sereke:

a. Neyîni: Bi awayekî gelemperî di tevahiya devokên kurmançî de -her wekî kurmançiya nivîskî- neyîniya dema bê bi şûnguhêziya qertafa /ne-/yê pêk tê, ango qertafa dema bê /bi-/dikeve û şûna xwe ji qertafa /ne-/yê re dihêle û daçeka “dê”yê jî neguherbar e; lê belê li gorî her cureyekî lêkerê (xwerû, pêkhatî, hevedudanî, daçekî) cuda ye:

Cînavk + “dê”	Lêkera xwerû	Lêkera pêkhatî	Lêkera hevedudanî	Lêkera daçekî
<i>Ez dê/ê</i> <i>Tu dê/yê</i> <i>Ew dê/ê</i>	<i>nexwim</i> <i>nexwî</i> <i>nexwe</i>	<i>wernegerînim</i> <i>wernegerîni</i> <i>wernegerîne</i>	<i>xemgîn nebim</i> <i>xemgîn nebî</i> <i>xemgîn nebe</i>	<i>lê nenihêrim</i> <i>lê nenihêrî</i> <i>lê nenihêre</i>
<i>Em dê/ê</i> <i>Hûn dê/ê</i> <i>Ew dê/ê</i>	<i>nexwin</i> <i>nexwin</i> <i>nexwin</i>	<i>wernegerînin</i> <i>wernegerînin</i> <i>wernegerînin</i>	<i>xemgîn nebin</i> <i>xemgîn nebin</i> <i>xemgîn nebin</i>	<i>lê nenihêrin</i> <i>lê nenihêrin</i> <i>lê nenihêrin</i>

b. Pirsiyarî: Bi awayekî gelemperî di tevahiya devokên kurmançî de pirsiyariya dema bê bi kirpandinê tê nîşandan (“*Tu yê bixwî/nexwî? wernegerîni/wernegerîni? xemgîn bibî/nebî? lê binêrî/nenêrî*”); lê di kurmançiya nivîskî de daçekên pirsiyariyên wekî “*gelo, ma, qey*” yê yên ku tîpên pêşiya hevoka erênî yan jî neyîni gelekî berbelav in: “*Gelo tu dê/yê biçî?/Gelo tu dê/yê neçî?*” “*Ma tu dê/yê biçî?/Ma tu dê/yê neçî?*”, “*Qey tu dê/yê biçî?/Qey tu dê/yê neçî?*”

c. Cihê qertafa /ne-/yê: Di lêkerên xwerû de qertafa /ne-/yê -bêawarte- tê pêşiya lêkerê; lê belê di lêkerên pêkhatî de hertim piştî pêşgirên “/da-/ /hil-/ /ra-/ /ve-/ /wer-/ /çê-/ /ro-/ /rû-/ /ber-/ /der-/ /ser/”ê tê bikaranîn. Rewşa lêkerên hevedudanî û daçekî dişibihe lêkerên xwerû û pêkhatî, ango hertim beşa lêkerî qertafa neyîniyê werdigire; heke beşa lêkerî xwerû be, mîna xwerûyan qertafa neyîniyê tê pêşiyê (“*dê ji dest neçe*”). Heke beşa lêkerî pêkhatî be, mîna pêkhatiyan qertafa neyîniyê wekî navgirekê dikeve navbera pêşgir û lêkerê (“*Biharê ev çêre dê penc venede erdê.*”)

d. Neyîniya lêkerên awarte: Hinek lêkerên kurdî yên awarte hene ku di dema bê de bi awayekî cuda qertafên neyîniyê werdigirin; her çiqas hejmara wan kêm be jî, divê cihêrengiya wan bê nîşandan. Lêkerên wekî “*karîn/kanîn, zanîn, şiyar, wêrîn...*” çendek ji wan in; neyîniya “*karîn/kanîn*” û “*zanîn*”ê bi qertafa /ni-/yê ye û neyîniya “*şiyar*” û “*wêrîn*”ê jî hertim bi qertafa /ne-/yê ye:

<i>karîn</i>	<i>kanîn</i>	<i>zanîn</i>	<i>şiyar</i>	<i>wêrîn</i>
<i>Ez ê nikarim</i> <i>Tu yê nikarî</i> <i>Ew ê nikare</i>	<i>Ez ê nikanim</i> <i>Tu yê nikanî</i> <i>Ew ê nikane</i>	<i>Ez ê nizanim</i> <i>Tu yê nizanî</i> <i>Ew ê nizane</i>	<i>Ez ê neşêr</i> <i>Tu yê neşêrî</i> <i>Ew ê neşê</i>	<i>Ez ê newêrim</i> <i>Tu yê newêrî</i> <i>Ew ê newêre</i>
<i>Em ê nikarin</i> <i>Hûn ê nikarin</i> <i>Ew ê nikarin</i>	<i>Em ê nikanin</i> <i>Hûn ê nikanin</i> <i>Ew ê nikanin</i>	<i>Em ê nizanin</i> <i>Hûn ê nizanin</i> <i>Ew ê nizanin</i>	<i>Em ê neşên</i> <i>Hûn ê neşên</i> <i>Ew ê neşên</i>	<i>Em ê newêrin</i> <i>Hûn ê newêrin</i> <i>Ew ê newêrin</i>

B. Raweyên fermanî yên zindî:

Dema ku a niha yan jî piştî kutabûna gotinê pêkanîna karekî li ser kes an jî aliyekî tê ferzkirin raweya fermanî tê bikaranîn; fermanên kurdî li ser du cureyan lewa dibin: “*fermanên rasterast*” û “*fermanên nerasterast*”.

“*Raweya fermanî ya rasterast*” li ser bingehe rayeka dema niha ya lêkerê û bi alîkariya qertafa raweya fermanî /bi-/yê tê avakirin û ferman li ser kesên duyemîn tê ferzkirin. Ji ber ku ferman li ser kesên duyemîn ên yekjimar û pirjimar tê ferzkirin, qertafên kesandinê yên yekjimar /-e/ û pirjimar /-in/ tîpên dawîya lêkerê û raweya fermanî tê sazîkirin. Wekî mînak: rayeka dema niha ya lêkera “*kirin*”ê /-k-/ ye; gava qertafa raweya fermanî /bi-/ were pêşiyê û

qertafên kesandinê yên yekjimar /-e/ û pirjimar /-in/ werin dawiya lêkerê, şêwazên “bike” ya yekjimar û “bikin” a pirjimar derdikevin holê ku ew jî raweya fermanî ya lêkera “kirin” ê ne.

“*Raweya fermanî ya nerasterast*” jî li ser bingehê raweya bilanî tê avakirin û ferman li ser kes an jî aliyên sêyemîn tê ferzkirin. Cudahiya şêweyî ya di navbera her du cureyan de “*amraza raweyî ya /bila/yê*” û kesê eleqedar e. Ji nimûneya “*De, bila rabin û bixwînin*” diyar e ku fermaneke nerasterast, ango bi navgîniya kesekî li ser hinek aliyên pêwendîdar hatiye ferzkirin. Ji ber ku raweya fermanî ya nerasterast di bin sernavê “*raweyên daxwazî û sêwirandinê*” de bi berfirehî tê şîrovekirin, piraniya zimannasên kurd têgihîna “*raweya fermanî*” tenê ji bo “*raweya fermanî ya rasterast*” bi kar tînin; lewre em ê jî bidin ser şopa wan ku di navbera têgihînan de aloziyek çênebe.

Divê bê gotin ku neyîniya her du raweyên fermanî jî bi qertafa neyîniyê ya /ne-/ û /me-/yê tîr duristkirin; di vê rewşê de amraza fermanê ya /bi-/yê dikeve û li şûna wê qertafên /ne-/ û /me-/yên neyîniyê cih digirin. Ji mînakên “*nexwe (mexwe)/nexwin (mexwin), neçe (meçe)/neçin (meçin)*” diyar e ku qedexeyek li ser pêkanîna karekî hatiye sepandin û fermanberên vê qedexeyê jî kesên duyem in (yekjimar: “*nexwe/mexwe*”; pirjimar: “*nexwin/mexwin*”); her wiha ji mînaka “*De, bila nebin kuştîyê di ber doza xelqê de*” diyar e ku hevahengiyek di navbera her du raweyan de heye û bi heman awayî tîr neyînkirin.

Taybetmendiyên raweya fermanî:

- a. **Neyîni:** Bi awayekî gelemperî di kurmançiya nivîskî de neyîniya raweya fermanî bi şûnguhestina qertafa /ne-/yê di gel qertafa /bi-/yê ya li serê lêkerê pêk tê; ango cureyê lêkerê çî dibe bila bibe (xwerû, pêkhatî, daçekî, hevedudanî/gerguhêz-negerguhêz) qertafa /bi-/yê ya li pêşiya lêkerê dikeve û şûna xwe ji qertafa /ne-/yê ya neyîni re dihêle. Divê bê gotin ku cureyekî neyîniya raweya fermanî jî heye ku bi qertafa neyîniyê ya /me-/yê pêk tê; ji şêwazê bikaranîna wê ya gelêrî xuya ye ku fermaneke tikayî û şîretî ye, piranî di zimanê kubariyê de tê tercîhkirin: “*Keçê meke, meke, meke; li min ra derdan vemeke, sondê te ezê xwarim, îşev min teva xwe ke.*” (ji straneke gelêrî-evîni) “*Here avê, avê bîne; giran were, merijîne.*” (ji straneke gelêrî-evîni)

Cînavk	Lêkera xwerû	Lêkera pêkhatî	Lêkera hevedudanî	Lêkera daçekî
Tu	nexwe neçe neke neşo nede neyê	wernegire veneke hilneke ranebe çêneke bernede	cot neke xemgîn nebe dûr nekeve çong venede dest neavêjê betal nemîne	lê nenihêre jê nemîne dest jê venekêşe xwe pizeve neke di pêş de neçe jev neke
Hûn	nexwin neçin nekin neşon nedin neyên	wernegirin venekin hilnekin ranebin çênekin bernedin	cot nekin xemgîn nebin dûr nekevin çong venedin dest neavêjin betal nemînin	lê nenihêrin jê nemînin dest jê venekêşin xwe pizeve nekin di pêş de neçin jev nekin

- b. **Cihê qertafa /ne-/yê:** Di lêkerên xwerû de qertafa /ne-/yê -bêawarte- tê pêşiya lêkerê; lê belê di lêkerên pêkhatî de piştî pêşgirên “/da-/ /hil-/ /ra-/ /ve-/ /wer-/ /çê-/ /ro-/ /rû-/ /ber-/ /der-/ /ser/” ê tîr bikaranîn. Rewşa lêkerên hevedudanî û daçekî dişibihe lêkerên xwerû; gerguhêzî-negerguhêziya lêkerê di raweya fermanî de kar nake. (“*Cinek dibêje min: ‘Li zeviyar nenihêre û şovan jî cot neke, bi xwe jî neke û kesekî jî li şûna xwe nexebitîne!’*”; lê ez

dizanim ku cin me dixapînin û dibêjin: ‘Bixwin û nexebitin!’; ji ber ku bavê min ê rehmetî hertim şîret li me dikir: ‘lawo, meçin û li wir vemekevin; piştîre poşman mebin û li sîngên xwe mexin.’”)

c. Erênî û neyîniya çend lêkerên awarte: Hinek lêkerên kurdî yên awarte hene ku di raweya fermanî de bi awayekî cuda qertafên erênî-neyîniyê werdigirin û hinek jî gelekî kurt dibin; her çiqas hejmara wan kêr be jî, divê neyîniya wan a cihêreng bê nîşandan. Di raweya fermanî de erênîya lêkerên wekî “*karîn/kanîn, zanîn, wêrîn, hatin, çûyîn, ...*”ê bi pêşgira /bi-/yê û carinan zêdekirina paşgira /-be/yê (pirjimar: /-bin) li dawîya lêkerê tê nîşandan; her wisan neyîniya wan bi pêşgira /ne-/yê (bi pêşgira /me-/yê jî) û carinan zêdekirina paşgira/-be/yê (pirjimar: /-bin) li dawîya lêkerê tê nîşandan:

<i>karîn</i>	<i>kanîn</i>	<i>zanîn</i>	<i>wêrîn</i>	<i>hatin</i>	<i>çûn</i>
<i>Bikaribe!</i> <i>Nikaribe!</i>	<i>Bikanibe!</i> <i>Nikanibe!</i>	<i>Bizanibe!</i> <i>Nizanibe!</i>	<i>Biwêre!</i> <i>Newêrîbe!</i>	<i>Bê! (Bihê!)/ Were!</i> <i>Neyê! (Nê!)</i> /	<i>Biçe! / Here!</i> <i>Neçe! / Nere!</i>
<i>Bikaribin!</i> <i>Nikaribin!</i>	<i>Bikanibin!</i> <i>Nikanibin!</i>	<i>Bizanibin!</i> <i>Nizanibin!</i>	<i>Biwêrin!</i> <i>Newêribin!</i>	<i>Bên!(Nehên!)/ Werin!</i> <i>Neyên! (Nên!)</i> /	<i>Biçin! / Herin!</i> <i>Neçin! / Nerin!</i>

C. Raweyên daxwazî û sêwirandinê yên zindî:

Dema ku pêkanîna karekî nîgaşî tê xwestin ev cureyê raweyê tê bikaranîn; dibe ku daxwaz ji bo demeke bihurî be yan jî di demeke niha û paşerojê de be. Bi gotineke berfirehtir, di vê raweyê de dibe ku bicihanîna karê pêknehatî ji mêj ve hatibe xwestin an jî niha tê xwestin; her wiha dibe ku derfetên bicihanîna vê daxwazê berdest bin, bi hinek mercan ve girêdayî bin an jî êdî qet nemabin. Lê belê hemû raweyên daxwazî û sêwirandinê tu carî li ser dema bê nayên avakirin; her çiqas hêviya pêkhatina daxwaziyê ji bo paşerojeke niha û pê ve yan jî pêşerojeke berî niha hatibe sêwirandin jî.

Cureyên raweyên daxwazî û sêwirandinê:

Zimannasên kurd ev cureyên raweyan ji aliyê dirûvên lêkerê û amrazên raweyî ve vekolane; di encamê de avaniya raweyên daxwazî û sêwirandinê li gorî rayeka dema niha û dema bihurî (“*teşeyê demên raweyî*”) polîn kiriye; her wiha wan hinek amrazên raweyî yên mînanî “*bila, divê, heke/ku, xwezî*”yê jî şopandine ku tîrî pêşya lêkeran û wateyê raweyî didin hevokê. Di vê çarçoveyê de wan “*pîşeyê amrazên raweyî*” jî wekî “*xwestekî*”, “*mercî*”, “*pêwistî*” û “*nemisogerî*” diyar kirine.

Her wekî ku hate gotin, ev cureyên raweyan ji aliyê teşeyê lêkeran û pîşeyê amrazan ve hatine polînkirin. Îcar raweyên daxwazî û sêwirandinê ji aliyê teşeyê demên raweyî ve li ser sê çiqilan şax vedidin: “*raweyên daxwazî yên li ser rayeka dema niha avakirî*”, “*raweyên daxwazî yên li ser rayeka dema bihurî avakirî*” û “*raweyên daxwazî yên pêknehatî*”. Her wiha ji aliyê pîşeyê amrazên raweyî ve jî li ser şeş çiqilan şax vedidin: “*raweya xwestekî*”, “*raweya daxwazî*”, “*raweya mercî*”, “*raweya destûrî*”, “*raweya pêwistiyê*” û “*raweya nemisogeriyê*”.

Teşeyê demên raweyî:

Di *raweyên daxwazî yên li ser rayeka dema niha avakirî* de hevokeke daxwazî û pêşniyarî ya pêknehatî heye û li benda hevokeke temamker e; bi gotineke din, ji bo bûyereke neqewimî di dema niha yan jî bê de hîn derfeta pêkanînê heye. Ji mînaka “*Ez karê xwe biqedînim, ez ê bêhn vedim; le heke neqedînim, ez ê bêhnvedanê ji bîr bikim.*” diyar e ku pêkanîna “*daxwaza*

niha sêwirandî” ji bo demeke dîtir (ji niha û pê de) hatiye paşxistin û hêvî heye ku derfetên pêkanînê berdest bin. Lewre li ser bingehê şewazê “*diqedînim*” a dema niha “*bîqedînim*” a dema bê hatiye destnîşankirin; ango dem û derfetên pêkhatina “*diqedînim*”ê ya dema niha ji bo “*bîqedînim*”a dema bê hatine guhastin.

Di *raweyên daxwazî yên li ser rayeka dema bihurî avakirî* de hevokeke daxwazî, mercî û nemisoger a pêknehatî heye û li benda hevokeke temamker e; bi gotineke din, pêkhatina bûyereke neqewimî ya kevn bi hinek mercên neteqez ve hatiye girêdan û bicihanîna van mercan jî encameke misoger nade. -Ji ber egera nîvergatîviya kurmanciyê- divê bê zanîn ku lêkerên van raweyan li gorî gerguhêzî-negerguhêziyê teşe digirin. Ji mînaka “*Te goştê nepijî xwaribe, ji te girtiye û divê biçî ser pizîşkekî; lê heke te nexwaribe, dîsa jî divê biçî nexweşxaneyê.*” diyar e ku rayeka dema niha ya lêkera negerguhêz “*bûyîn*”ê (b-) hatiye dawîya lêkera “*xwarin*”ê ya gerguhêz; lê belê ne ku rayeka dema bihurî ya lêkerê (“*xwar*”), bes rayeka dema niha ya lêkera “*bûyîn*”ê (b-) li gorî dema bihurî hatiye kişandin û qertafa kesandinê wergirtiye (“*xwar*”+i+“*be*”).

Di *raweyên daxwazî yên pêknehatî* de hevokeke daxwazî ya pêknehatî heye; lê êdî dem û derfetên pêkanîna wê daxwazê ji dest çûne. Diyar e ku hemî bûyerên van raweyan di demeke bihurî de qewimîne û ji ber daxwazeke pêknehatî teşeyê lêkerê bi tevahî guheriye. Her çiqas lêker li ser rayeka dema bihurî hatibe avakirin jî, -li gorî gerguhêzî-negerguhêziyê- qertafa raweya fermanî /bi-/ tê pêşiya vê rayekê û qertafa daxwaza pêknehatî /-a/ jî tê dawîya lêkerê. Ji mînaka “*Min ev stran bistraya, min ê ji wî xweştir nestraya.*” diyar e ku rayeka dema bihurî ya lêkerê “*stra*” ye û ev lêker gerguhêz e; lê qertafa raweya fermanî /bi-/ hatiye pêşiya vê rayekê û qertafa daxwaza pêknehatî /-a/ jî li dawîya lêkerê bi cih bûye. Dîsa di mînaka “*Ez bisekinîma dê bigota tirsiyaye û nesekinîma jî dê bigota mineta xwe negirtiye.*” diyar e ku rayeka dema bihurî ya lêkerê “*sekinî*” ye û ev lêker negerguhêz e; lê qertafa raweya fermanî /bi-/ hatiye pêşiya vê rayekê û qertafa daxwaza pêknehatî /-a/ jî li dawîya lêkerê bi cih bûye û piştê qertafa kesandinê wergirtiye. Di çîrokiya dema bihurî ya nêzik (dema borî ya têdeyî) de jî cureyekî raweyên daxwaza pêknehatî heye. Wekî mînak: lêkera “*gotin*”ê ya gerguhêz û “*hatin*”a negerguhêz di çîrokiya dema bihurî ya nêzik de wekî “*gotibû*” û “*hatibû*” tên kişandin; lê ji bo diyarkirina daxwazeke pêknehatî divê qertafa daxwaza pêknehatî /-a/ yê wergirin. Wê hingê -ji ber ku gerguhêz e- lêkera kişandî ya “*gotibû*” dibe “*gotibûya*”; her wiha -ji ber ku negerguhêz e- “*hatibû*” jî piştî qertafên kesandinê qertafa daxwaza pêknehatî /-a/ wergirtiye (“*hatibûma, hatibûyayî, hatibûya, hatibûna*”).

Pîşeyê amrazên raweyî:

Her wekî berê jî hatibû gotin, zimannasên kurd raweyên daxwazî û sêwirandinê ji aliyê dirûvên lêkerê û amrazên raweyî ve vekolane; îcar wan dîtîye ku amrazên raweyî li ser şeş çiqilan şax vedidin: “*raweya xwestekî*”, “*raweya daxwazî*”, “*raweya destûrî*”, “*raweya mercî*”, “*raweya pêwistiyê*” û “*raweya nemisogeriyê*”. Sedema vê navandinê jî hinek amrazên raweyî yên mînanî “*bila, xwezî/xwezila, heke/ku/ger, divê/gotî, dibe ku/reng e/wihareng e/mumkin e*”yê ne ku tên pêşiya lêkeran û wateyê raweyî didin hevokê. Lewre wan “*pîşeyê amrazên raweyî*” li gorî van amrazan wekî “*xwestekî*” (*bêamraz û digel hin baneşan û lêkerên handanê*), “*daxwazî*” (*xwezî, xwezila*), “*destûrî*” (*bila*), “*mercî*” (*heke, ku, ger*), “*pêwistî*” (*divê, gotî, pêwist e, gere, hewce ye, lazim e*) û “*nemisogerî*” (*dibe ku, reng e, wihareng e, pêkan e, belku*) diyar kiriye.

1. Raweya xwestekî: Gava bicihanîn û sepandina karekî pêknehatî tê pêşniyarkirin û xwestin ev rawe tê bikaranîn; her çiqasî bişibihe raweya destûrî jî, ji ber tunebûna amraza “*bila*”yê ya destûrî tenê wekî pêşniyarek û xwestinekê dimîne. Ev rawe li ser bingehê rayeka dema niha ava dibe; li şûna qertafa dema niha /di-/yê qertafa raweya fermanî /bi-/ tê pêşiya rayeka lêkerê û hemû qertafên kesandinê werdigire. Ji mînaka “*Ez bixwim û tu jî li devê min binêrî?*” diyar

e ku gotindar ji bihîstyarî dixwaze ku di karê pêknehatî de hevpişkê wî be. Carinan ji bo xurtkirina rêjeya xwestinê hinek lêkerên wekî “were”, “bihêle” jî berî raweyê tên bikaranîn: “(De) Were, em bi tevayî **bixebitin**, ez deynên xwe **bidim** û tu jî çend qurişan **biavêjî** binê bêrika xwe.” “(De) Bihêle, ez **bibim** malxweyê mala xwe û tu jî **nekevî** mesrefên zêde.”

2. Raweya daxwazî: Gava bicihanîn û sepandina karekî pêknehatî bi amrazên wekî “xwezila” û “xwezî” tê daxwazkirin û nîgaşkirin ev rawe tê bikaranîn.

Carinan ev rawe wekî daxwazekê li ser bingehe rayeka dema niha ava dibe, li şûna qertafa dema niha /di-/yê qertafa raweya fermanî /bi-/ tê pêşiya rayeka lêkerê û hemû qertafên kesandinê werdigire: “Xwezî ez **bixebitim**, tu jî jê **bixwî** û ewê han jî.”

Carinan wekî daxwazekê şikbar li ser bingehe rayeka dema bihurî ava dibe û di nava xwe de şik û gumanekê dihewîne. Ev rawe li gorî gerguhêzî-negerguhêziya lêkeran li ser kesên sêyem û degme caran li ser kesên duyem pêk tê; lêkera “bûyîn”ê jî li ser rayeka dema niha tê dawîya rayeka dema bihurî ya lêkerê û qertafên kesandinê yan jî mêjerê werdigire: “Xwezî ew neketibe dafikê.”, “Xwezî wî negotibe û wan jî şermazar nekiribe.”, “Xwezî baran nebariyabe û kincên li ser bênd dîsa şil nebûbin.”

Carinan wekî daxwazekê pêknehatî li ser bingehe rayeka dema bihurî ava dibe; ev rawe jî li gorî gerguhêzî-negerguhêziya lêkeran teşe digire, qertafa raweya fermanî /bi-/ tê pêşiya rayeka lêkerê û qertafa daxwaziya pêknehatî /-a-/ jî piştî qertafên kesandinê tê dawîya lêkerê. Heke lêker gerguhêz be, cînavkên koma duyem tên bikaranîn; lê heke lêker negerguhêz be, cînavkên koma yekem cih digirin. Divê raweyê de daxwazekê pêknehatî ya kevn wekî mirazekî nîvcomayî yan jî têkçûyî tê vegotin: “Xwezî te rastî bigota û wê jî bertekeke ew qasî tund nîşan nedaya.” (gerguhêz) “Xwezila tu hinekî zû bihatayî û em digel hevalan biçûna şanoyê.” (negerguhêz)

Carinan jî wekî daxwazekê pêknehatî, mirazekî nîvcomayî yan jî têkçûyî li ser bingehe rayeka dema bihurî ava dibe; ev raweya ku mînanî çîrokiya dema bihurî ya dûr tê vegotin, li gorî gerguhêzî-negerguhêziya lêkeran teşe digire; lêkera “bûyîn”ê jî li ser rayeka dema bihurî tê dawîya rayeka dema bihurî ya lêkerê û qertafên kesandinê yan jî mêjerê werdigire: “Xwezî te rastî gotibûya û wê jî bertekeke ew qasî tund nîşan nedabûya.” (gerguhêz) “Xwezila tu hinekî zû hatibûyayî û em digel hevalan çûbûna şanoyê.” (negerguhêz)

3. Raweya destûrî (bilanî): Di vê raweyê de ji bo bicihanîn û sepandina karekî pêknehatî bi amraza “bila”yê destûr tê dayîn û di hin devokan de ev amraz wekî “bira”yê jî tê bilêvkirin; lewre jê vê raweyê re raweya bilanî tê gotin. Her wekî ku berê jî hatibû gotin, di rastiyê de ev rawe fermaneke nerasterast e; bi navgîniya kesekî dîtir, ferman li ser kes an jî aliyên sêyemîn tê ferzkirin. Ji ber ku raweya fermanî ya rasterast tenê li ser kesên duyemîn tê ferzkirin, kesên sêyemîn li derveyî fermanê dimînin û divê ji bo wan jî destûrek hebe ku ji wê fermanê sûd wergerin; îcar ji bo vê yekê bi destî navgînekî fermaneke nerasterast ji kesên sêyemîn re jî tê ragihandin û nîşaneyê wê destûrê jî amraza raweyî ya “bila”yê ye. Wisan e, di raweya destûrî de fermaneke sist, destûreke eşkere (bi ragihandina “bila”yê) û daxwazek heye; her wiha fermana ku bi riya navgînekî tê ragihandin, pirî caran pêwîst dîke ku hevokên hevedudanî bîn avakirin. Îcar ji mînaka “Jê re bibêje, bila vegere malê.” diyar e ku hem du hevok bêyî gihanekan li pey hev hatine rêzkirin hem destûr û gaziyek hatiye ragihandin hem jî bi ser kesekî navgîn re fermaneke sist (daxwazek) li bihîstyarê sêyemîn hatiye barkirin. Carinan hêvî û daxwaziyeke pêknehatî jî bi vê raweyê tê vegotin û amraza raweyî ya “bila”yê peywira gihanekan werdigire. “Bila bavê min sax û silamet ji vê rêwîtiyê vegere, ez ê kirasê canê xwe di riya Xwedê de bidim.”

Carinan rawe destûrî wekî daxwazekê yan jî fermaneke nerasterast li ser bingehe rayeka dema niha ava dibe, li şûna qertafa dema niha /di-/yê qertafa raweya fermanî /bi-/ tê pêşiya rayeka lêkerê û hemû qertafên kesandinê werdigire: “Bila karker li taqê jêrîn **bixebitin**, em jî

derkevin taqê jorîn û kêmasiyên heyî tesele bikin.”, “-Hinek destûrê dixwazin ku riya malê bidî wan. -Bila werin.”

Carinan wekî daxwazê şikbar li ser bingehê rayeka dema bihurî ava dibe û di nava xwe de şik û gumanekê dihewîne. Ev rawe li gorî gerguhêzî-negerguhêziya lêkeran li ser kesên sêyem û degme caran li ser kesên duyem pêk tê; lêkera “*bûyîn*”ê jî li ser rayeka dema niha tê dawîya rayeka dema bihurî ya lêkerê û qertafên kesandinê yan jî mêjerê werdigire: “*Bila pez neketibe rezê xelqê û ziyar nekiribe, heta berêvarê birçî bimîne jî tiştêk nake.*”

Carinan wekî daxwazê pêknehatî li ser bingehê rayeka dema bihurî ava dibe; ev rawe jî li gorî gerguhêzî-negerguhêziya lêkeran teşe digire, qertafa raweya fermanî /bi-/ tê pêşîya rayeka lêkerê û qertafa daxwazîya pêknehatî /-a-/ jî piştî qertafên kesandinê tê dawîya lêkerê: “*Bila min ew bidîta, min dizanibû min ê çi bigotayê.*” (gerguhêz) “*Bila ew jî hinekî zû bihata û bigihîsta Newrozê.*” (negerguhêz)

Carinan jî wekî daxwazê pêknehatî, mirazekî nîvcomayî yan jî tîkçûyî li ser bingehê rayeka dema bihurî ava dibe; ev raweya ku mînanî çîrokiya dema bihurî ya dûr tê vegotin, li gorî gerguhêzî-negerguhêziya lêkeran teşe digire; lêkera “*bûyîn*”ê jî li ser rayeka dema bihurî tê dawîya rayeka dema bihurî ya lêkerê û qertafên kesandinê yan jî mêjerê werdigire: “*Bila destê xwe sivik girtibûya û kel û pelên xwe berî rofirînê firotibûna.*” (gerguhêz) “*Bila (bira) kalbûn-pîrbûn tunebûya, mirin ji xwe emrê Xwedê bû.*” (negerguhêz)

4. Raweya mercî: Di vê raweyê de bi riya amraza mercî “*heke*”yê li beşeke hevoka hevedudanî şert û mercekê tê barkirin; lewre pêkanîn, bicihanîn û sepandina karekî bi vê mercê ve tê girêdan. Wisan e, du pêşeyên sereke yên “*heke*”yê hene: 1. herî kêma du hevokan bi hev ve girêdide û peywira gihanekê bi cih tîne. 2. şert û mercekê datîne ber pêkanîn, bicihanîn û sepandina karekî. Amraza mercî “*heke*” di devokên kurdî û hinek tekstên kevn de wekî “*ku*”, “*ger*”, “*eger*” û “*heger*” jî tê bikaranîn; lê tevahiya wan heman tiştî destnîşan dike. Her çawa hebe, amraza “*heke*”yê bikeve pêşîya kîjan hevokê, mercekê lê bar dike û bêyî pêkanîna wî mercî destûr ji bo hevoka duyem nayê dayîn; wisan e, hevoka amrazdar hertim mercî ye û hevoka duyem jî karê destûrdayî nîşan dide. Ji aliyê xalbendiyê ve hevoka mercî hertim bi bêhnokekê ji hevoka destûrdayî tê veqetandin: “*Heke teze hatin, kevn xelat in.*” (ji gotinên pêşîyan)

Dîmen û bergeha raweya mercî gelekî berfireh e û du teşeyên sereke yên amraza mercî “*heke*”yê hene: hem raweyên pêşkerî hem jî raweyên daxwazî saz dike. Bi gotineke din, ji dema lêkerê diyar dibe bê ka hevoka amrazdar a mercî li gorî raweyên pêşkerî yan jî li gorî raweyên daxwazî hatiye saz kirin.

a. Bi “*heke*”yê saz kirina raweyên pêşkerî: Di vê rewşê de dirûv û teşeyê lêkerê yê li gorî demên asayî kişandî şêwazê raweya pêşkerî diyar dikin û mebest ji lêkerê, lêkera wê hevokê ye ku amraza mercî “*heke*” hatiye pêşîyê: “*Heke carekê ziman vebû, êdî lal nabe.*” (“*ziman vebû*”: dema bihurî ya nêzik/dema borî ya têdeyî), “*Heke te serma kiriye, betaniyekê li xwe bipêçe.*” (“*te serma kiriye*”: dema bihurî ya dûdar), “*Heke mar hildikişiya darê, wisan e hêlînek dîtibûye.*” (“*mar hildikişiya*”: dema bihurî ya berdest), “*Heke tu dikana wî dizanî, ji kerema xwe re nîşanî min bide.*” (“*tu dizanî*”: dema niha), “*Heke ew dê pirtûkê bi rastî jî serdanpê bixwîne, ez dikarim bi deynî bidimê.*” (“*ew dê bixwîne*”: dema bê)

b. Bi “*heke*”yê saz kirina raweyên daxwazî: Di vê rewşê de dirûv û teşeyê lêkerê yê li gorî raweyên daxwazî şêwazê raweya daxwazî diyar dikin û dîsa mebest ji lêkerê, lêkera wê hevokê ye ku amraza mercî “*heke*” hatiye pêşîyê. Îcar hevoka mercî:

Carinan wekî daxwazê li ser bingehê rayeka dema niha ava dibe, li şûna qertafa dema niha /di-/yê qertafa raweya fermanî /bi-/ tê pêşîya rayeka lêkerê û hemû qertafên kesandinê werdigire: “*Heke ez bixebitim û tu jî bixwî, ev yek kedxurî ye.*”

Carinan wekî daxwazeke şikbar li ser bingehê rayeka dema bihurî ava dibe û di nava xwe de şik û gumanekê dihewîne. Ev hevok li gorî gerguhêzî-negerguhêziya lêkeran li ser kesên sêyem û degme caran li ser kesên duyem pêk tê; lêkera “*bûyîn*”ê jî li ser rayeka dema niha tê dawîya rayeka dema bihurî ya lêkerê û qertafên kesandinê yan jî mêjerê werdigire: “*Heke kew neketibe dafîkê, ka dafîk û qûtê rijandî?*”, “*Heke wî wisan negotibe, ez nikarim wî şermezar bikim.*”, “*Heke baran nebariyabe, kincên li ser bênd niha ziwa bûne jî.*”

Carinan wekî daxwazeke pêknehatî li ser bingehê rayeka dema bihurî ava dibe; ev rawe jî li gorî gerguhêzî-negerguhêziya lêkeran teşe digire, qertafa raweya fermanî /bi-/ tê pêşiya rayeka lêkerê û qertafa daxwaziya pêknehatî /-a-/ jî piştî qertafên kesandinê tê dawîya lêkerê. Heke lêker gerguhêz be, cînavkên koma duyem tînan bikaranîn; lê heke lêker negerguhêz be, cînavkên koma yekem cih digirin. Divê raweyê de daxwazeke pêknehatî ya kevn wekî mirazekî nîvcomayî yan jî têkçûyî tê vegotin: “*Heke te rastî bigota, wê jî bertekeke ew qasî tund nîşan nedida.*” (gerguhêz) “*Heke tu hinekî zû bihatayî, em ê digel hevalan biçûna şanoyê.*” (negerguhêz)

Carinan jî wekî daxwazeke pêknehatî, mirazekî nîvcomayî yan jî têkçûyî li ser bingehê rayeka dema bihurî ava dibe; ev raweya ku mînanî çîrokiya dema bihurî ya dûr tê vegotin, li gorî gerguhêzî-negerguhêziya lêkeran teşe digire; lêkera “*bûyîn*”ê jî li ser rayeka dema bihurî tê dawîya rayeka dema bihurî ya lêkerê û qertafên kesandinê yan jî mêjerê werdigire: “*Heke te rastî gotibûya, wê jî bertekeke ew qasî tund nîşan nedida.*” (gerguhêz) “*Heke tu hinekî zû hatibûyayî, em ê digel hevalan çûbûna şanoyê.*” (negerguhêz)

5. Raweya pêwistiyê (divêfî): Di vê raweyê de bi riya amrazên pêwistiyê yên wekî “*divê, gotî, pêwist e, gere, hewce ye, lazim e*”yê daxwaziyeke pêwist li hevokê tê barkirin; bi vî awayî pêkanîn, bicihanîn û sebandina karan wekî pêwistiyekê tê vegotin. Wisan e, pîşeyê sereke yê lêkera “*viyan*”ê û peyvên din nîşandan û bilêvkirina pêwistiyekê ye; “*viyan*” piranî bi şewazê dema niha “*divê*”yê derdikeve pêşberî mirovî û peyveke resen a kurmanciya wêjeyî ye: “*Gunah û zuhd û tamat hilnagirit xerabat/ Kesê bi vî derî ret divê bikit riayet*” (ji dîwana Cizîriyî)

Îcar amraza pêwistiyê “*gotî*” piranî li devera Aranê tê bikaranîn û di nava xebatên kurdên celalî û Sovyeta kevn de derbas dibe; hevoka Cizîriyî ya jorîn bi vê devokê wiha tê gotin: “*Kesê ku di vî deriyî here gotî riayetê bike*”. Her çî ku peyva “*pêwist*”ê ye ji zaravayê soranî ketiye nava kurmanciyê; amraza pêwistiyê “*gere*”ya ku di devokan de wekî “*gerê*” û “*gerek e*” jî tê bilêvkirin, peyveke hevpar a kurdî û tirkîyê ye û li ser bingehê wê zanyariyeke rasteqîn nekete destê me. Lê belê her du peyvên “*hewce ye*” û “*lazim e*”yê teqez erebî ne; bi ser erebîzanan re derbasî nava kurmanciyê bûye.

Divê bê gotin ku amrazên pêwistiyê “*divê, pêwist e, hewce ye, lazim e*” her yek bi serê xwe hevokê e; lewre hevokên wekî “*Divê/ pêwist e/hewce ye/lazim e biçim.*” hevedudanî ne, di navbera amraza pêwistiyê û berdevamiya hevokê de gihaneka “*ku*”yê ya veşartî heye. Her çî ku amraza “*gotî*”yê ye, hevalneveke li ser bingehê raweya çêbiwar e ku dê piştî qala wê bê kirin.

a. Bi “divê”yê sazkirina raweyên pêşkerî: Tenê dîmen û bergeheke raweya pêwistiyê heye ku amrazên pêwistiyê “*divê, gotî, pêwist e, hewce ye, lazim e*”yê raweyên daxwazî saz dikin; lê di zimanê wêjeyî de lêkera “*viyan*”ê ji bo mebestên pêşkerî jî tê bikaranîn: “*Min tu viyayî*” (ango “*tu xwestî*”: dema bihurî), “*Min rêberê divê.*” (ango “*ji min re pêwist e*”: dema niha), “*Rojekê dê te bivê.*” (ango “*dê pêwistiya te pê hebe*”: dema bê)

b. Bi “divê”yê sazkirina raweyên daxwazî: Di vê rewşê de dirûv û teşeyê lêkerê yê li gorî raweyên daxwazî şewazê raweya daxwazî diyar dikin û dîsa mebest ji lêkerê, lêkera wê hevokê ye ku amrazeke pêwistiyê hatiye pêşiyê. Îcar raweya pêwistiyê:

Carinan wekî daxwazekê li ser bingehê rayeka dema niha ava dibe, li şûna qertafa dema niha /di-/yê qertafa raweya fermanî /bi-/ tê pêşiya rayeka lêkerê û hemû qertafên kesandinê werdigire: “*Divê ez bixebitim û van zarokan birçî nehêlim.*”

Carinan wekî daxwazekê şikbar li ser bingehê rayeka dema bihurî ava dibe û di nava xwe de şik û gumanekê dihewîne. Ev hevok li gorî gerguhêzî-negerguhêziya lêkeran li ser kesên sêyem û degme caran li ser kesên duyem pêk tê; lêkera “*bûyîn*”ê jî li ser rayeka dema niha tê dawîya rayeka dema bihurî ya lêkerê û qertafên kesandinê yan jî mêjerê werdigire: “*Divê kew neketibe dafikê, ka dafik û qûtê rijandî?*”, “*Ez wî nas dikim, divê wî wisan negotibe.*”, “*Divê baran nebariyabe ku em bikaribin zeviyê cot bikin.*”

Carinan wekî daxwazekê pêknehatî li ser bingehê rayeka dema bihurî ava dibe; ev rawe jî li gorî gerguhêzî-negerguhêziya lêkeran teşe digire, qertafa raweya fermanî /bi-/ tê pêşiya rayeka lêkerê û qertafa daxwaziya pêknehatî /-a-/ jî piştî qertafên kesandinê tê dawîya lêkerê. Heke lêker gerguhêz be, cînavkên koma duyem tîn bikaranîn; lê heke lêker negerguhêz be, cînavkên koma yekem cih digirin. Divê raweyê de daxwazekê pêknehatî ya kevn wekî mirazekî nîvcomayî yan jî têkçûyî tê vegotin: “*Divê te rastî bigota, wê jî bertekeke ew qasî tund nîşan nedida.*” (gerguhêz) “*Divê tu hinekî zû bihatayî ku em digel hevalan biçûna şanoyê.*” (negerguhêz)

Carinan jî wekî daxwazekê pêknehatî, mirazekî nîvcomayî yan jî têkçûyî li ser bingehê rayeka dema bihurî ava dibe; ev raweya ku mînanî çîrokiya dema bihurî ya dûr tê vegotin, li gorî gerguhêzî-negerguhêziya lêkeran teşe digire; lêkera “*bûyîn*”ê jî li ser rayeka dema bihurî tê dawîya rayeka dema bihurî ya lêkerê û qertafên kesandinê yan jî mêjerê werdigire: “*Divê te rastî gotibûya ku wê jî bertekeke ew qasî tund nîşan nedaya.*” (gerguhêz) “*Divê tu hinekî zû hatibûyayî ku em digel hevalan çûbûna şanoyê.*” (negerguhêz)

6. Raweya gumanbariyê (dibetî): Di vê raweyê de bi riya amrazên gumanbariyê yên wekî “*dibe ku, reng e, belku, mumkin e*”yê daxwaziyeke gumanbar li hevokê tê barkirin; bi vî awayî şik û gumanek dikeve ser pêkanîn, bicihanîn û sepandina karan. Wisan e, pişeyê sereke yê amrazên gumanbariyê nîşandan û bilêvkirina gumanbariyekê ye. Îcar ji amrazên gumanbariyê “*dibe ku*”, “*reng e*” kurdî ne; lê belê amrazên gumanbariyê “*belku*” û “*mumkin e*” lap erebî ne, nivê pêşîn “*bel*” amrazekê gumanbariyê ya erebî ye, li ser şêwazê “*dibe ku*”yê gihaneka “*ku*”yê wergirtiye, her wiha “*mumkin*”ê jî peyveke neteqeziyê ye û dema niha ya lêkera “*bûyîn*”ê hildaye.

a. Bi “dibe ku”yê sazkirina raweyên pêşkerî: Amraza gumanbariyê “*dibe ku*” hertim tenê hevokê ava dikin; lê gava bi gihanekan hevokên hevedudanî hatin sazkirin, carinan şik û guman dikeve ser beşa duyem a hevoka hevedudanî jî: “*Di wê navberê de dibe ku mamoste hat û hûn li derve bûn, lewma we gotina wî nebihîst.*” (dema bihurî), “*Dibe ku a niha li wê derê baran jî dibare, berf û bahoz jî hene.*” (dema niha), “*Dibe ku ew ê êvarê werin.*” (dema bê)

b. Bi “divê”yê sazkirina raweyên daxwazî: Di vê rewşê de dirûv û teşeyê lêkerê yê li gorî raweyên daxwazî şêwazê raweya daxwazî diyar dikin û dîsa mebest ji lêkerê, lêkera wê hevokê ye ku piştî amrazekê gumanbariyê hatiye. Îcar raweya gumanbariyê:

Carinan wekî daxwazekê gumanbar li ser bingehê rayeka dema niha ava dibe, li şûna qertafa dema niha /di-/yê qertafa raweya fermanî /bi-/ tê pêşiya rayeka lêkerê û hemû qertafên kesandinê werdigire: “*Dibe ku ez van rojan bixebitim û van deyn û dûyên xwe yên heyî kuta bikim.*”

Carinan wekî daxwazekê gumanbar li ser bingehê rayeka dema bihurî ava dibe. Li gorî gerguhêzî-negerguhêziya lêkeran li ser kesên sêyem û degme caran li ser kesên duyem pêk tê; lêkera “*bûyîn*”ê jî li ser rayeka dema niha tê dawîya rayeka dema bihurî ya lêkerê û qertafên

kesandinê yan jî mêjerê werdigire: “*Dibe ku kew **neketibe** dafikê, ka dafik û qûtê rijandî?*”, “*Bi qasî ku ez wî nas dikim, dibe ku wî wisan **negotibe***.”, “*Dibe ku baran **nebariyabe** û wê hingê em ê bikaribin zeviyê cot bikin*.”

Carinan wekî daxwazeke gumanbar a pêknehatî li ser bingehê rayeka dema bihurî ava dibe; ev rawe jî li gorî gerguhêzî-negerguhêziya lêkeran teşe digire, qertafa raweya fermanî /bi-/ tê pêşiya rayeka lêkerê û qertafa daxwaziya pêknehatî /-a-/ jî piştî qertafên kesandinê tê dawîya lêkerê. Heke lêker gerguhêz be, cînavkên koma duyem tîn bikaranîn; lê heke lêker negerguhêz be, cînavkên koma yekem cih digirin. Di vê raweyê de daxwazeke gumanbar a pêknehatî wekî mirazekî nîvcomayî yan jî têkçûyî tê vegotin: “*Dibe ku te rastî **bigota**, min dê dengê nekira*.” (gerguhêz) “*Dibe ku tu hinekî zû **bihatayî**, em ê digel hevalan biçûna şanoyê*.” (negerguhêz)

Carinan jî wekî daxwazeke gumanbar a pêknehatî, mirazekî nîvcomayî yan jî têkçûyî li ser bingehê rayeka dema bihurî ava dibe; ev raweya ku mînanî çirokiya dema bihurî ya dûr tê vegotin, li gorî gerguhêzî-negerguhêziya lêkeran teşe digire; lêkera “*bûyîn*”ê jî li ser rayeka dema bihurî tê dawîya rayeka dema bihurî ya lêkerê û qertafên kesandinê yan jî mêjerê werdigire: “*Dibe ku te rastî **gotibûya**, min dê jî bertekeke ew qasî tund **nîşan nedaya***.” (gerguhêz) “*Dibe ku tu hinekî zû **hatibûyayî**, em ê digel hevalan çûbûna şanoyê*.” (negerguhêz)

D. Raweya çêbiwar

Ev cureyê raweyê karekî pêkhatî yê lêkera kutabûyî nîşan dide ku ji aliyê teşeyê ve ji lîkertiye derbasî rewşa navdêrî û rengdêriyê bûye; lewre li gorî dem û kesan ve nayê kişandin. Raweya çêbiwar li ser rayeka dema bihurî ya lêkerê û qertafa /-î/yê tê sazîkirin ku di zimannasiya ingilîzî de bergînda “*past participle*”ê ye. Lêkera ku qertafa raderiyê jê hatiye avêtin û qertafa raweya çêbiwar (/î/) gihîştîye dawîya wê, êdî ber bi hevalnaviyê hatine guhastin; lê carinan (her wekî ku taybetmendiyê hevalnavan e) wekî navdêran jî tê bikaranîn. Ji mînakê “*Hevalê ketiyan Xwedê ye*.” diyar e ku lêkera “ketin”ê ji lîkertiye derketiye û bûye navdêr; ango, rayeka dema bihurî bi avêtina qertafa raderiyê (/in/) bûye “ket”, qertafa raweya çêbiwar (/î/) gihîştîye dawîya wê û lêker êdî vegeriya hevalneveke, lê wekî navdêrekî hatiye bikaranîn (di vê nimûneyê de bûye raveber û li gorî mêjera pirjimarî teyîyaye). Divê bê zanîn ku raweya çêbiwar -bêyî ku li cureyê wê bê nihêrtin- ji hemû lêkeran tê bidestxistin: “*çûyîn→çû→çûyî*” / “*hatin→hat→hatî*” (negerguhêz û xwerû), “*bijartin→bijart→bijartî*” / “*hinartin→hinart→hinartî*” (gerguhêz û xwerû), “*revandin→revand→revandî*” / “*vegotin→vegot→vegotî*” (gerguhêz û pêkhatî), “*dagirkirin→dagir kir→dagirkirî*” (gerguhêz û hevedudanî) / “*kutabûn→kuta bû→kutabûyî*” (negerguhêz û hevedudanî), “*jihevdeketin→ji hev de ket→jihevdeketî*” (gerguhêz û daçekdar), “*li hev peçandin→li hev pêçand→lihevpeçandî*” (negerguhêz û daçekdar). Divê ev rêbaza rastnivîsa kurdî jî li vir bê dubarekirin: lêkerên hevedudanî û daçekdar ên ku bi raweya çêbiwar derbasî rewşa hevalnavî û navdêriyê bûne, -her wekî ku di raderiyê de bi hev ve dihatin nivîsandin- dîsa bi hev ve tîn nivîsandin (“*kutabûn→kuta bû→kutabûyî*”, “*jihevdeketin→ji hev de ket→jihevdeketî*”).

Lêkerên alîkar

Lêkerên ku tîn pêşiya lêkereke din û hevokên hevedudanî çêdikin, lêkerên alîkar in; carinan rasterast tîn pêşiya lêkereke û carinan jî hinekî cureyên din ên peyvan hildigirin navbera xwe û lêkereke din. Ji mînakê “*Tu dikarî hilkişî ve darê?*” û “*Min dixwest silavekê bidim hevalan*.” diyar e ku di nimûneya pêşîn de lêkera “karîn”ê rasterast hatiye pêşiya lêkera “hilkişîn”ê; lê di hevoka duyem de peyva “silav”ê ketiye navbera lêkerên “xwestin” û “dayîn”ê.

Cureyên lêkerên alîkar:

Li gorî wate û peywirê lêkerên alîkar li ser du beşan tên dabeşkirin: “*lêkerên alîkar ên pêşkerî*” û “*lêkerên alîkar ên raweyî*”.

a. Lêkerên alîkar ên pêşkerî:

Hinek lêkerên mîna “*bûn, dayîn, hatin, kirin*” tên pêşiya (her wiha dawiya) lêkerêke din û hevokên (her wiha lêkerên) hevedudanî çêdikin; carinan rasterast tên pêşiya (her wiha dawiya) lêkerêke û carinan jî hinek cureyên din ên peyvan hildigirin navbera xwe û lêkerêke din.

Lêkera “bûyîn”ê ya negerguhêz di hevokên navdêrî yê pêşkerî de karê pêveberê bi cih tîne; her wiha bi karên demên bihurî, dema bê û raweya fermanî radibe. Gava mirov hevoka “*Ez xwendekar im.*” a dema niha li gorî demên bihurî, demên bê û raweya fermanî bikêşe, rewşeke wiha derdikeve holê: “*Ez xwendekar bûm.*” (dema bihurî ya nêzik) “*Wê çaxê ez xwendekar bûme.*” (dema bihurî ya dûdar), “*Tu wê çaxê bûbûyî çend salî?*” (dema bihurî ya dût), “*Tu wê çaxê bibûye çend salî?*” (çîrokiya dema bihurî ya dût) “*Ez ê bibim xwendekar.*”, (dema bê), “*Ez dikim bibim xwendekar.*” (dema bê ya nêzik), “*Xwendekar be, zana be!*” (raweya fermanî) Ji aliyekî din ve lêkera “*bûyîn*”ê di demên bihurî yê dût û dûdar de jî digihêje dawiya lêkera bingehîn, li gorî qertafên kesandinê û mêjerê tê kişandin: “*Min zevî cot nekiribû.*” (dema bihurî ya dût), “*Meger nexweş ji mêj ve miribûye.*” (dema bihurî ya dût)

Lêkera “dayîn”ê ya gerguhêz di hevokê de avaniya dançêker saz dike; bi gotineke din, gava karek bi destê kesekî din tê qedandin lêkera “*dayîn*”ê tê bikaranîn. Di avaniya dançêker de li şûna kesê ku karekî dike, kesê ku karekî dide kirin dibe kirdeyê hevokê. Di vê rewşê de lêkera “*dayîn*”ê li gorî hemû deman tê kişandin û lêkera bingehîn hertim wekî raderê dimîne: “*Ez zeviyê bi traktorê didim cotkirin.*” (dema niha), “*Min zevî da cotkirin.*” (dema bihurî ya nêzik/dema borî ya têdeyî), “*Te name daye şandin?*” (dema bihurî ya dût), “*Min siwara dabû şuştin.*” (dema bihurî ya dût), “*Meger wî deynê ji mêj ve dabûye reşkirin.*” (çîrokiya dema bihurî ya dût), “*Wî her hefte siwara xwe dida şuştin.*” (dema bihurî ya berdest), “*Ez ê dîwêr ji nû ve bidim jenandin.*” (dema bê), “*Ez dikim vî karî bidim rawestandin.*” (dema bê ya berdest), “*Bernameyê bide destpêkrin!*” (raweya fermanî)

Lêkera “hatin”ê ya negerguhêz di hevokê de avaniya tebatî saz dike; bi gotineke din, gava kirdeyê karê pêkhatî ne diyar be, ji kirdeyî zêdetir karê pêkhatî (bireser) li pêş be, ew hevok tebatî ye. Wisan e, di avaniya tebatî de li şûna kirdeyî karê pêkhatî tê destnîşankirin. Di vê rewşê de lêkera “*hatin*”ê li gorî piraniya deman tê kişandin û lêkera bingehîn hertim wekî raderê dimîne: “*Zevî bi traktorê dihê/tê cotkirin.*” (dema niha), “*Zevî hat cotkirin.*” (dema bihurî ya nêzik/dema borî ya têdeyî), “*Name hate şandin?*” (dema bihurî ya dût), “*Siwara hatibû şuştin.*” (dema bihurî ya dût), “*Gelo deynê me hatibûye reşkirin?*” (çîrokiya dema bihurî ya dût), “*Her hefte siwara dihat şuştin.*” (dema bihurî ya berdest), “*Dîwar dê ji nû ve bihê/bê jenandin.*” (dema bê)

Her çi ku lêkera “kirin”ê ya gerguhêz e, di dema bê ya nêzik û çîrokiya dema bê ya nêzik de wekî lêkera alîkar cih digire. Ji mînaka “*Ji german dikim bibehecim.*” diyar e ku lêkera “*kirin*”ê ya alîkar ketiye şûna amraza dema bê (“*dê*”) “*Ji german ez dê bibehecim.*” ; lewre lêkera piştî wê “*behecîn*”ê pêşgira dema bê (/bi-/) wergirtiye. Di çîrokiya dema bê ya nêzik de lêkera “*kirin*”ê ya alîkar bi şewazê dema bihurî ya berdest de ye, qertafa raweya daxwazî /-a/yê werdigire dawiya xwe û dibe “*dikira*”; her wiha lêkera bingehîn jî bi şewazê dema bihurî ya raweya daxwazî ya pêknehatî ye: “*Min dikira nameyek bişanda.*”

b. Lêkerên alîkar ên raweyî:

Hinek lêkerên gerguhêz ên mîna “*karîn/kanîn/şiyay, zanîn, hezanîn, xwestin, wêrîn*”ê tên pêşiya lêkerekê din û hevokên hevedudanî çêdikin; carinan rasterast tên pêşiya lêkerekê û carinan jî hinek cureyên din ên peyvên hildigirin navbera xwe û lêkerekê din. Ji ber ku ev cureyên lêkeran wateyeke raweyî didine hevokê, wekî “*lêkerên alîkar ên raweyî*” (modal auxiliary verb) hatine binavkirin; her wiha şewazê bikaranîna wan yek e û mîna hev tê kişandin.

Lêkerên “karîn” û “kanîn”ê şewezarên heman peyvê ne û lêkera “*şiyay*”ê jî hemwateya wan e. Îcar ev her sê lêkerên gerguhêz hêz û qabiliyeta pêkanîn, bicihanîn û sepandinê destnîşan dikin; bi gotineke din, gava mirov dibêje “*dikarim*”, “*dikanim*” an jî “*dişêm*” tê wê wateyê ku hêz û derfetên wî têra kirina karekî dikin. Lêkera “*karîn*”ê hema hema li gorî hemû deman tê kişandin; lê lêkera “*şiyay*”ê şewazê dema wê ya niha bêhtir navdar e: “*Tu dikarî/dişeyî biajoyî?*” (dema niha), “*Di dawiyê de nexweşî karî rabe ser xwe.*” (dema bihurî ya nêzik/dema borî ya têdeyî), “*Tajiya wî kariye nêçîrê bigire.*” (dema bihurî ya dûdar), “*Wî şiyabû/karibû bigota, çima negot?*” (dema bihurî ya dûr), “*Heke nikaribûye bixwe, zorê nedinê.*” (çîrokiya dema bihurî ya dûdar), “*Me nedikarî xwe zêft bikira.*” (dema bihurî ya berdest), “*Ez ê bikarim biaxivim.*” (dema bê), “*Tevza piyê min derbaz dibe, hema dikim bikarim bimeşim.*” (dema bê ya nêzik), “*Çawa ku lawê xelqê dikare, tu jî bikare!*” (raweya fermanî ya rasterast), “*Raweste, bila bikaribe birîna xwe bi destê xwe derman bike.*” (raweya fermanî ya nerasterast)

Lêkerên “zanîn” û “hezanîn”ê hema hema dijraberî hev in; ji ber ku di “*zanîn*”ê de piştrastkirin û agehdarbûnek heye, lê di “*hezanîn*”ê de şik, guman û tawewasek heye. Divê bê gotin ku şewazên bikaranînê yên lêkera “*hezanîn*”ê gelekî kêmtir in û lêkera “*zanîn*”ê berbelavtir e: “*Ez jî dizanim çêkim, lê niha mijûl im.*” (dema niha) “*Dotira rojê şivên zanî miha sîs hatiye dizîn.*” (dema bihurî ya nêzik/dema borî ya têdeyî), “*Tajiya wî zaniye çawa nêçîrê bigire.*” (dema bihurî ya dûdar), “*Madem ku wî zanibû bigota, bila bigota?*” (dema bihurî ya dûr), “*Heke nizanibûye bistrê, bila xwe riswa nekira.*” (çîrokiya dema bihurî ya dûdar), “*Me nedizanî bilîsta, lê dîsan jî me xwe dihejand.*” (dema bihurî ya berdest), “*Tu dê rojekê bizanibî kî dost e û kî jî dijmin e.*” (dema bê), “*Li ser zimanê min e, hema dikim bizanibim bersivê bibêjim.*” (dema bê ya nêzik), “*Lawên xelqê çawa dizanin, hûn jî bizanin!*” (raweya fermanî ya rasterast), “*Bihêle, bila bizanibe rast biaxive.*” (raweya fermanî ya nerasterast). Ji mînakê “*Min hedizanibû tu dikarî vî barî rakî.*” diyar e ku gotindar ji zanebûna xwe ketiye gumanê û piştî ceribandînê pê hesiyaye ku zanîna wî şaş bûye: “*Ez hedizanim nehatiye.*” (dema niha), “*Siyabendî hezaniye dikare karxezalê saxî saxî bigire, lê karxezalê ew bi ser strûyên ve kiriye û avêtiye kendalê kûr.*” (dema bihurî ya dûdar), “*Min hezanibû nikare bireve, lê topalo ez mat kirim.*” (dema bihurî ya dûr), “*Hezanibûye mar miriye, lê nihêriye ku tenê kovelan daye û serê xwe veşartiye.*”

Lêkera “xwestin”ê daxwaza pêkanîn, bicihanîn û sepandina karekî vedibêje. Sazkirina wê raweyê dişibihe demên asayî û ji bo pêkanîna daxwazê demeke diyarkirî nayê destnîşankirin. Divê bê gotin ku şewazên bikaranînê yên lêkera “*xwestin*”ê gelekî berbelav in: “*Ez dixwazim bextê xwe biceribînim.*” (dema niha), “*Şivên xwest miha sîs bidoşe.*” (dema bihurî ya nêzik/dema borî ya têdeyî), “*Nêçîrvanî xwestiye nêçîrê sax bigire.*” (dema bihurî ya dûdar), “*Madem ku wî xwestibû bigota, bila bigota?*” (dema bihurî ya dûr), “*Heke nexwestibûye bistrê, bila xwe riswa nekira.*” (dema bihurî ya dûdar), “*Me nedixwest bilîsta, lê dîsan jî me dilê hevalan neşikand.*” (dema bihurî ya berdest), “*Tu dê rojekê bixwazî bizanibî*

kî dost e û kî jî dijmin bûye.” (dema bê), *“Lawên xelqê ji xwe re keçan dixwazin, tu jî bixwaze!”* (raweya fermanî ya rasterast).

Lêkera “wêrîn”ê rewşeke razber a hêza giyaneweran vedibêje. Sazkirina vê raweyê dişibihe demên asayî û şewazên bikaranînê yên lêkera “wêrîn”ê yên erênî ewqasî ne berbelav in: *“Ez diwêrim bikim, lê ziyana kirinê ji nekirinê zêdetir e; loma jî nakim.”* (dema niha), *“Şivên newêrî miha sîs bidota.”* (dema bihurî ya nêzik/dema borî ya têdeyî), *“Nêçîrvanî newêriye nêçîrê sax bigire.”* (dema bihurî ya dûdar), *“Madem ku wî newêribû bigota, bila qe negota?”* (dema bihurî ya dûr), *“Heke newêribûye bistrê, bila xwe riswa nekira.”* (çîrokiya dema bihurî ya dûdar), *“Me nediwêrî bilîsta, lê dîsan jî me dilê hevalan nedişikand.”* (dema bihurî ya berdest), *“Tu dê rojekê biwêrî avjeniyê bikî, nekeve tatêla wê lo!”* (dema bê), *“Dibêjin mêrê çê ew mêr e ku ji jina xwe newêre, tu jî newêre!”* (raweya fermanî ya rasterast).

Avaniya lêkeran

Avanî, ango avahisazî taybetmendiyeke lêkeran e ku hem têkûzî û nivîşkaniya lêkeran hem jî di hevokê de rewşa berbiçav an jî veşartî ya kirde û bireseran nîşan dide; îcar lêkera têkûz bûyerê vedigerîne kirdeyî û lêkera nivîşkan jî bûyerê vedigerîne bireserê, her wiha li gorî rewşa berbiçav an jî veşartî ya kirde û bireseran tê zanîn bê ka ew hevok lebatî, tebatî yan jî dançêker e. Ji aliyê avaniyê ve lêker li ser sê beşan tên dabeşkirin: *“lêkerên gerguhêz an jî negerguhêz”, “lêkerên lebatî yan jî tebatî”, “lêkerên çêker an jî dançêker”*.

-Gerguhêzî-negerguhêzî: Mijara gerguhêzî û negerguhêziya lêkeran bi bireserê diyar dibe: Heke lêker bireserekê bixwaze û bêyî wê kêmasiyek di hevokê de hebe, *“gerguhêz”* e; lê heke bêyî bireserê tu kêmasiya wateyî dernekeve, *“negerguhêz”* e. Di mînaka *“Ez çûm.”* de lêkera *“çûyîn”*ê li gorî dema bihurî hatiye kişandin û pêwistî bi pirsên wekî *“ku”* û *“çawa”*, *“çima”* yê nîn e; lê belê di mînaka *“Min xwar.”* de kêmasiyeke wateyî heye ku divê bersiva pirsê *“çi”* yê bê dayîn. Gava mirov her du lêkeran berawird bike, her du jî li gorî dema bihurî hatine kişandin; lê belê di mînaka yekem de cînavk xwerû (netewandî) ye (*“ez”*) û di mînaka duyem de tewandî ye (*“min”*). Wisan e, li gorî dema bihurî cudahiyeke di navbera kişandina her du lêkeran de heye; gelo çima her du lêker jî li gorî dema bihurî hatine kişandin û cînavkên cuda hatine bikaranîn? Îcar bersiva vê pirsê mijara gerguhêzî û negerguhêziya lêkeran rave dike; wisan e, her du cureyên lêkeran bi awayekî cuda tên kişandin. Taybetmendiya lêkerên gerguhêz ew e ku di dema niha û bê de li gorî kirdeyê tên kişandin (*“Ez dixwim.”*, *“Ez ê bixwim.”*); lê di dema bihurî de li gorî bireserê teşe digirin. Ji mînaka *“Min/te/wê/wî/me/we/wan nanek xwar.”* diyar e ku lêkera *“xwarin”*ê hem jî bo kirdeyê yekjimar (*“min/te/wê/wî”*) hem jî ji bo kirdeyê pirjimar (*“me/we/wan”*) bi heman şeweyî hatiye kişandin; wisan e, kişandina lêkerê li gorî bireserê pêk hatiye ku *“nanek”* e. Heke bireser, ango *“nan”* pirjimar bûya, hevok dê wiha bûya *“Min/te/wê/wî/me/we/wan nan xwarin.”* Xuya ye ku navdêra *“nan”*î ya bireser bandor li ser lêkerê kiriye û pirjimariya xwe tê de nîşan daye. Îcar gava em lêkera *“çûyîn”*ê li gorî dema niha û bê bikşînin, em dinêrin ku mîna lêkera *“xwarin”*ê tê kişandin (*“Ez diçim.”*, *“Ez dê biçim.”*); her wiha gava em heman lêkerê (*“çûyîn”*) li gorî dema bihurî bikêşin, em dibînin ku hemû cînavkên wê dîsan xwerû (netewandî) ne (*“Ez çûm, tu çû yî, ew çû, em/hûn/ew çûn.”*). Zimannasiya kurdî vê rewşê bi têgiha *“niv-ergatîvi”* yê ve girêdide; ji ber ku mijara gerguhêzî û negerguhêziya lêkerên kurdî tenê di demekê de (dema bihurî) xuya dibe û di demên din de cudahiyeke di navbera her du cureyan de tune. Divê bê zanîn ku raderên lêkeran hem li gorî gerguhêzî-negerguhêziyê hem jî li gorî dengsaziyê ji lêkerên kişandî yên kesên pirjimar tên veqetandin. Wekî mînak: lêkera *“hatin”*ê negerguhêz e; di dema bihurî de kêşa wê ya ji bo kesên pirjimar *“Em hatin, hûn hatin, ew hatin”* e û dişibihe radera lêkera *“hatin”*ê. Îcar kirpandina *“hatin”*a rader û *“hatin”*a kesên pirjimar ne yeksan e; ji ber ku di raderan de kîteya dawîn (qertafa radertiyê)

kirpandî ye (**hatin**) û di lêkerên kişandî de jî kêteya berî qertafa radertiyê kirpandî ye (**hatin**). Her dîsan lêkera “*xwarin*”ê gerguhêz e û heke bireser pirjimar be wekî “*xwarin*”ê tê kişandin: “*Min/te/wê/wî/me/we/wan nan xwarin.*” Di vê rewşê de jî kirpandîna “*xwarin*”a rader û “*xwarin*”a bireserê pirjimar ne yeksan e; ji ber ku di raderan de kêteya dawîn (qertafa radertiyê) kirpandî ye (**xwarin**) û di lêkerên kişandî de jî kêteyên berî qertafa radertiyê kirpandî (**xwarin**) ne.

-Lebatî-tebatî: Avaniya lebatî û tebatî di hevokê de rewşa berbiçav an jî veşartî ya kirde û bireseran nîşan dide; wisan e, lêker li ser bingehê gerguhêzî-negerguhêziyê bi awayê “*lebatî*” (“*Min (kirde) dîwarek jenî.*”), “*tebatî*” (“*Dîwarek (bireser) hate jenandin.*”) tîn kişandin. Wisan e, heke lêker qala kirdeyê xwe bike, hevokeke lebatî ye; heke lêker rasterast qala kirdeyê xwe neke û bireserê derxe pêş, hevokeke tebatî ye. Ji mînakên “(*Min*) *Dîwarek jenî.*” û “*Dîwarek hate jenandin.*” diyar e ku di hevoka yekem de kirde berbiçav e (“*Min dîwarek jenî.*”) an jî nuxamtî ye (“*Dîwarek jenî.*” → “*Wî (kirde) dîwarek jenî.*”) û lebatî ye; di hevoka duyem de kirde ewqasî ne girîng, lê belê li şûna kirdeyî qewama tiştêkî, ango bireser derketiyê pêş (“*Dîwarek (bireser) hate jenandin.*”) û hevokeke tebatî ye.

Divê bê zanîn ku avaniya tebatî ya ku bi alîkariya lêkera “*hatin*”ê tê sazîkirin, hema hema li gorî hemû deman tê kişandin; lê belê lêkera sereke neguherbar e û lêkera kişandî tenê “*hatin*” e, her wiha neyîniya vê avaniyê jî di lêkera “*hatin*”ê de pêk tê: “*Zevî dihê/tê (nayê) cotkîrin.*” (dema niha), “*Zevî hat (nehat) cotkîrin.*” (dema bihurî ya nêzik/dema borî ya têdeyî), “*Nameya fermî hatiye (nehatiye) wergirtin?*” (dema bihurî ya dûdar), “*Zevî hatibû (nehatibû) cotkîrin.*” (dema bihurî ya dûr), “*Meger nexweş ji mêj ve hatibûye (nehatibûye) dermankîrin.*” (çîrokiya dema bihurî ya dûdar), “*Bername beş bi beş dihat (nedihat) weşandin.*” (dema bihurî ya berdest), “*Mijarek dê bê (dê neyê) nîqaşkîrin.*” (dema bê), “*Dike ku civîn bê (neyê) lidarxistin.*” (dema bê ya nêzik), “*Bila ev pirtûk li Rojînê bê (neyê) vegerandin!*” (raweya fermanî ya nerasterast)

-Çêker û dançêker: Ev avanî nîşan dide bê ka karê pêkhatî ji aliyê kirdeyî bi xwe ve hatiye sepandin an jî kirdeyî bi destî yekî din karek daye sepandin. Divê bê zanîn û neyê jibîrkirin ku avaniya lêkeran a tebatî û dançêker li ser bingehê lêkerên xwerû û negerguhêz nayê avakirin; bi şîroveyeke zelatir, kişandîna lêkera “*bûyîn*”ê ya xwerû û negerguhêz wekî “*hat bûyîn*” û “*da bûyîn*” qedexeyê ye. Wisan e, hemû lêkerên bi vî şewazî yên wekî “*ketin, revîn, şikîn, kişîn, mayîn...*”ê li gorî avaniya lêkeran a tebatî û dançêker (wekî “*hat/da ketin, hat/da revîn, hat/da şikîn, hat/da kişîn, hat/da mayîn...*”) nayên kişandin. Wisan e, gava di hevokê de kirdeyî karek bi xwe pêk anî be, lêkerekê çêker bi kar aniye (“*Zozanê şiv xwar.*”); lê heke karek bi kesekî din dabe kirin jî lêkerekê dançêker bi kar aniye (“*Dayikê bi destî Zozanê sévek li zarokî da xwarin.*”). Ji mînakê dixuye ku avaniya dançêker bi alîkariya lêkera “*dayîn*”ê tê sazîkirin; lewre wekî ku neyîniya avaniya tebatî di lêkera “*hatin*”ê pêk dihat, neyîniya avaniya dançêker jî di lêkera “*dayîn*”ê de diqewime: “*Zevî dide/tê (nade) cotkîrin.*” (dema niha), “*Zevî da (neda) cotkîrin.*” (dema bihurî ya nêzik/dema borî ya têdeyî), “*Nameya fermî daye (nedaye) wergirtin?*” (dema bihurî ya dûdar), “*Zevî dabû (nedabû) cotkîrin.*” (dema bihurî ya dûr), “*Meger nexweş ji mêj ve dabûye (nedabûye) dermankîrin.*” (çîrokiya dema bihurî ya dûdar), “*Bername beş bi beş da (neda) weşandin.*” (dema bihurî ya berdest), “*Mijarek dê bida (dê neda) nîqaşkîrin.*” (dema bê), “*Dike ku civînê bide (nede) lidarxistin.*” (dema bê ya nêzik), “*Bila vê pirtûkê li Rojînê bide (nede) vegerandin!*” (raweya fermanî ya nerasterast)

-Raweyên zindî û kutabûyî: Ev beşa rêzimana kurdî ji aliyê tevahiya zimannasên kurd û kurdnasên biyanî ve hatiye paşguhkirin û hinekî dişibihe zimanê rûsî. Nayê zanîn bê ka gelo ev cureyên raweyan ji ber dagirkeriya rûsî ya li bakurê welêt pêk hatiye; yan ji ber ku her du

ziman ji heman malbata zimanî ne, ji aliyê erdnîgariyê ve hevsaye (cîran) ne û ev beşa rêzimanê xeleşa girêdanê ye ku her du zimanan ber bi reh û rîşeyên nêzik ve diajo? Di çarçoveya nimûneyên pêşkêşkirî de dê bê dîtî ku raweyên kurdî du cure ne: “*raweyên zindî*” û “*raweyên kutabûyî*”. Cudahiya di navbera her du raweyan de diyarkirina zayenda navdêrên vegotî û kesên pêwendîdar e. Bêguman bi îrsar diyarkirina zayendê cureyekî rewanbêjiya çîrokî ye ku hema hema li ber windabûnê ye. Ji bo zelalkirina mijarê em ê du nimûneyan bidin:

Li gorî vê polînkirinê raweyên zindî:

“*Ez zeviyê cot dikim.*” (dema niha)

“*Min zevî cot kir.*” (dema bihurî ya nêzik/dema borî ya têdeyî)

“*Min zevî cot kiriye.*” (dema bihurî ya dûdar)

“*Min zevî cot nekiribû.*” (dema bihurî ya dûr)

“***Meger mêrikî/jinikê zevî cot kiribûye.***” (çîrokiya dema bihurî ya dûdar)

“*Hêdîka diaxivî û dimeşiya.*” (dema bihurî ya berdest)

“*Ez ê biçim bajêr.*” (dema bê)

“*Ez dikim biçim bajêr.*” (dema bê ya nêzik)

“*Vê pirtûkê bide Rojînê!*” (raweya fermanî ya rasterast)

“*Bila vê pirtûkê bide Rojînê!*” (raweya fermanî ya nerasterast)

Li gorî vê polînkirinê raweyên kutabûyî:

“*Ez a/î zeviyê cot dikim.*” (dema niha)

“*Min a/î zevî cot kir.*” (dema bihurî ya nêzik/dema borî ya têdeyî)

“*Min a/î zevî cot kiriye.*” (dema bihurî ya dûdar)

“*Min a/î zevî cot nekiribû.*” (dema bihurî ya dûr)

“***Meger mêrikî/jinikê zevî cot kiribûye.***” (çîrokiya dema bihurî ya dûdar)

“*Jinik/mêrik a/î hêdîka diaxivî û dimeşiya.*” (dema bihurî ya berdest)

“*Ez a/î biçûma bajêr.*” (dema bê)

“*Min a/î dikir biçûma bajêr.*” (dema bê ya nêzik)

“*Te yî ev pirtûk bida Rojînê!*” (raweya fermanî ya rasterast)

“*Bila hevlekî ev pirtûk bidaya Azêd!*” (raweya fermanî ya nerasterast)

a. Raweyên zindî:

Ev cureyê raweyê ye ku wekî “*raweyên pêşkerî*”, “*raweyên fermanî*”, “*raweyên daxwazî û şayesekirinê*” tên dabeşkirin, bi berfirehî hatin şîrovekirin. Her wekî ku berê jî hatibû gotin, ***raweyên pêşkerî*** dema karekî qewimî, niha diqewime an jî dê biqewime nîşan didin ku hinekên wan li ser rayeka dema bihurî û hinekên wan jî li ser rayeka dema niha ava bûne: Dema bihurî ya nêzik (“*hatim*”), dema bihurî ya dûdar (“*hatime*”), dema bihurî ya dûr (“*hatibûm*”), çîrokiya dema bihurî ya dûdar (“*hatibûme*”), dema bihurî ya berdest (“*dihatim*”) li ser rayeka dema bihurî ava dibin; her wiha dema niha (“*diçim*”), dema bê (“*dê biçim*”) û dema bê ya nêzik (“*dikim biçim*”) jî li ser rayeka dema niha ava dibin. ***Raweyên fermanî*** jî li ser rayeka dema niha ya lêkerê tên avakirin; di raweya fermanî ya rasterast de qertafa /di-/yê ya li destpêka lêkerê bi qertafa /bi-/yê re tê guhertin, ferman li ser bihîstyarên (muxatabên) yekjimar û pirjimar tê ferzkirin. Ji ber ku ferman li kesên duyemîn ên yekjimar û pirjimar tê kirin, tenê cînavkên kesandinê yên /-e/ û /-in/ê digihêjin dawîya lêkerê: “*bike/bikin*”, “*biçe/biçin*”, “*bihê/bihên (bê/bên, were/werin)*”, “*bixwe/bixwin*”... Îcar raweya fermanî ya nerasterast jî li ser bingehê raweya bilanî tê avakirin û ferman li ser kes an jî aliyên sêyemîn tê ferzkirin. Cudahiya şeweyî ya di navbera her du cureyan de “*amraza raweyî ya /bila/yê*” û kesê eleqedar e. Ji nimûneya “*De, bila rabin û bixwînin*” diyar e ku fermaneke nerasterast, ango bi navgîniya kesekî li ser hinek aliyên pêwendîdar hatiye ferzkirin. ***Raweyên daxwazî û şayesekirinê*** qala xwezîyên pêknehatî, xwestekên nîgaşî û daxwazên kevn dikin ku

li ser sê koman pareve dibin: “raweyên daxwazî yên pêknehatî” (“bikira”, “kiribûya”), “raweyên daxwazî yên li ser bingehe rayeka dema bihurî” (“kiribe”) û “raweyên daxwazî yên li ser bingehe rayeka dema niha” (“bikim”).

b. Raweyên kutabûyî:

Beriya ku em vê mijarê şîrove bikin û bi nimûneyan zelaltir bikin, me dil heye ku paragrafêkê pêşkêş bikin û piştê li serê biaxivin:

“Diya min digot ku ez î li zozanê bûme. Li gorî salixên wê, zozan a li fêza gund bûye; bavê min î bîst û pênc salî bûye, ew a bi xwe jî teze ketibûye bîstî. Rojekê bavê min î li gera waran sekinibûye û dûrbîn avêtibûye kêrtê li fêza zomeyê. Zomeya wan a ewqasî ne giran bûye, her kesî karibûye şivanê xwe nas bike. Bavê min î nihêribûye ku şivan î li ser zindarekî rûniştî ye, bizina kever a li pêşiya semerê pêz e. Di wê navberê de dengê hêwirzeyekê ketibûye zomeyê û bavê min î xwe li deng girtibûye. Ha vî konî, ha konê hanê, hey nihêribûye ku li ber konê me ye. Pîrika min a li ser diya min a du canî bûye û gazî bavê min kiribûye:

-Ehmed, mal neketo, min a bigota neçe, lê min a ji ku bizanibûya ku tu yî biçûyayî bintara zomeyê û dengê min î nehata te. Şikir ji Xwedê re ku tu yî hatiyî.

Bavê min î reng lê çûyî û tûk di qirikê de ziwabûyî dibêjê:

-Ez î hay ji serê xwe tunebûme mal avayê, dûrbîn a di destê min de bû û ez î diçûme mala xezûrê xwe ya li perê jêrîn î zomeyê. Min î ji ku bizanibûya ku bûka te ya têteta tengasiyê, tu ya bihatayî hewariyê, min î bida pey dangan û bihatama ber derê konê xwe.

Bi vî awayî ez î li zozanê tîm dinyayê û diya min a li zozanê diwelide kurekî. Ez î hay ji vê yekê tunebûme û heta heft saletiya xwe min î ev bûyer nebihîstibûye. Wexta ku min î dikir biçûma mektebê, min î dinihêrî diya min a tiştinan dibêje dercînarana û min î jî guh didayê bê ka çi digot...”

Her çiqas di devoka Behdînanê ya kurmançî û zaravayê soranî de mînakên wekî “Ev jine nexweş e.” û “Ev lawike jîr e.” bîst dîtin jî, xuya ye ku mebest ji “ev jine” û “ev lawike”yê nîşandan e, ango armanca her du gotinan “ev jina he/han” û “ev lawike he/han” e; lê belê şewazê ku em behsa wê dikin hemû qadên dengnasî, peyvnasî û hevoknasiyê dihingêve. Ji bo zelalkirina tevahiya mijarê divê em taybetmendiyên vê raweyê yên sereke şîrove bikin.

Taybetmendiyên raweya kutabûyî:

1. Di raweyên kutabûyî de zayenda kirdeyan (her wiha carinan jî bireseran) bêyî veqetandekana jî tîst destnîşankirin; di hevokên navdêrî de zayend wekî “Bûk a ducanî ye.” û “Zava yî destbelaş e.” tîst vegotin û ji bo hinek deman wiha tîst kişandin:

mêza (yekjimar)

“Pace ya vekirî ye.” (dema niha)

“Kêr a tûj bû.” (dema bihurî ya nêzik)

“Mase ya şkestî bûye.” (dema bihurî ya dûdar)

nêrza (yekjimar)

“Hesp î xurt e.” (dema niha)

“Keleşêr î qelew bû.” (dema bihurî ya nêzik)

“Tevr î ko bûye.” (dema bihurî ya dûdar)

Di rewşa pirjimariyê de alozî nîn e; pirjimariya her du zayendan jî bi pêveberê tîst nîşandan; lewre qertafên xwe ya asayî “a” û “î”yê werdigirin:

mêza (pirjimar)

“Pace ya vekirî ne.” (dema niha)

“Kêr a tûj bûn.” (dema bihurî ya nêzik)

“Mase ya şkestî bûne.” (dema bihurî ya dûdar)

nêrza (pirjimar)

“Hesp î xurt in.” (dema niha)

“Keleşêr î qelew bûn.” (dema bihurî ya nêzik)

“Tevr î ko bûne.” (dema bihurî ya dûdar)

2. Di veqetandekan de -çi nêrza çi mêza- qertafên zayendê “a” û “î” tên pêşiya raveberê yan jî ravekerê:

mêza (yekjimar û nas)

“A keça mezin mêrkirî bûye.”
“Keça mezin a mêrkirî bûye.”

nêrza (yekjimar û nas)

“Î kurê mezin xwenda bûye.”
“Kurê mezin î xwenda bûye.”

mêza (yekjimar û nenas)

“A keçeka mezin mêrkirî bûye.”
“Keçeka mezin a mêrkirî bûye.”

nêrza (yekjimar û nenas)

“Î kurekî mezin xwenda bûye.”
“Kurekî mezin î xwenda bûye.”

mêza (pirjimar û nas)

“A keçên mezin mêrkirî bûne.”
“Keçên mezin a mêrkirî bûne.”

nêrza (pirjimar û nas)

“Î kurên mezin xwenda bûne.”
“Kurên mezin î xwenda bûne.”

mêza (pirjimar û nenas)

“A keçine mezin mêrkirî bûne.”
“Keçine mezin a mêrkirî bûne.”

nêrza (pirjimar û nenas)

“Î kurine mezin xwenda bûne.”
“Kurine mezin î xwenda bûne.”

3. Zayenda navdêran teqez tê nêşandan: “Bihar a xedar e lawo, dîsan jî kinçeka qalind li xwe bike.”, “Mêrik î nexweş e, î nexweşekî bedhal e.”, “Î zikek jî zozanek e, were em têr bixwin.”, “A piştekan jê ra hebûya, î kesek bi ser siya wî de nedîçû.”, “Î mêrinan ev hesp nal kiriye.”, “A jininan ev tevn a raçandiye.”

4. Durist e ku berî cînavkan jî qertafên zayendê werin; lê piranî piştî cînavkan tên bicihkirin: “Wî çaxî, ez î çardeh salî bûm.”, “Em (jin) a birçî bûn û ew (mêr) î jî birçî bû.”, “Te yî ji wan ra bigota malan bar kiriye.”, “Î em (mêr) nehatin, a tu (jin) çima çûyî?”

5. Di raweyên pêşkerî (her wiha raweyên daxwazî û sêwirandinê) de diyarkirina qertafên zayendê (“a” û “î”) pêwistiyek e:

“Ez a/î zeviyê cot dikim.” (dema niha)

“Min a/î zevî cot kir.” (dema bihurî ya nêzik/dema borî ya têdeyî)

“Te ya/yî zevî cot kiriye?” (dema bihurî ya dûdar)

“Min a/î zevî cot nekiribû.” (dema bihurî ya dûr)

“Meger nexweş a/î ji mêj ve miribûye.” (çîrokiya dema bihurî ya dûdar)

“Jinik a/mêrik î hêdika diaxivî û dimeşiya.” (dema bihurî ya berdest)

“Ez a/î herim bajêr.” (dema bê ya bingehîn)

“Ez a/î biçûma bajêr.” (dema bê ya berdest)

“Min a/î dikir biçûma bajêr.” (dema bê ya nêzik)

“Tu yî vê pirtûk a bidî Rojînê! /Te yî ev pirtûk a bida Rojînê!” (raweya fermanî ya rasterast)

“Bila ev pirtûk a bidaya Rojînê!” (raweya fermanî ya nerasterast)

Ji şîrove û nimûneyan xuya ye ku mijara raweyên kutabûyî cureyekî rewanbêjiya zimanê kurdî ye; tê de vegotinên teqez an jî agehiyên ceribandî yên nenîqaşbar hene. Her wiha ev şêwazê axaftinê yî li ber windabûnê ji aliyê hoza sakayî ya Bazîd, Îdir, Makû û Aranê ve tê axaftin; di nava temenmezînan bi ser şêstî re gelekî berbelav e. Mixabin zimanê nivîskî (yê ku hema dike bibe standard) şêwazên fesahet û belaxata kurdî ya resen dişon û bi ro de dibin. Me ev şêwaz li vir tomar kir; dibe ku rojek ji rojan ji bo vereşandina belge û destkeftiyên dîrokî yên kurdan bi kêrî tişteki were yan jî bibe alîkar.

RAVEKNASÎ

Ravek:

Ravek rewşeke zimanî ya di navbera peyv û hevokê de ye; ne peyv e, ji ber ku herî kêr ji du hêmanan pêk tê. Her wiha ne hevok e jî, ji ber ku hêmana herî girîng a hevokê pêveber tê de tune; lê belê peyva pêşîn ji aliyê peyvên peyhatî ve tê ravekirin, şîrovekirin û bi hûrgiliyekê tê nasandin. Lewre di rêzimana kurdî de raveknasî li paş peyvnasiyê û berî hevoknasiyê hatiye bicihkirin. Wisan e, ravek çi ye? Ravek (îzafe) ew komepeyv in ku bi veqetandekê bi hev ve hatine girêdan û herî kêr ji du hêmanan pêk tên. Ravek bi alîkariya navdêr, hevalnav û cînavkan tên sazîkirin; her wiha carinan hoker û hevokên hokerî jî dibin hêmaneke ravekê. Di ravekê de hêmana pêşîn wekî “*raveber*”ê û hêmana duyem jî wekî “*raveker*”ê tê binavkirin, lê divê bê zanîn ku hejmara hêmanan carinan ji diduyan zêdetir jî dibe. Raveber hertim veqetandekê werdigire û bi ravekerê ve tê girêdan; heke peyveke guherbar be, raveker jî hertim qertafên tewangê hildide. Diyar e ku bêyî veqetandek komepeyv nabin ravek û tekane sazkarê ravekan veqetandek in. Wisan e, ji ber ku veqetandek du peyvên bi hev ve girêdidin, ravek çêdibin; ravek jî “*du yan jî zêdetir peyvên bi alîkariya veqetandek bi hev ve girêdayî*” ne. Di mînakê “*mamosteyê dibistanê*” de peyva “*mamoste*” raveber e û “*dibistan*” jî raveker e; di vê ravekê de veqetandekê du navdêr (“*mamoste*” ~ “*dibistan*”) gihandine hev (/ -ê/: veqetandek nas a yekjimar û nêrza) û peyva “*mamoste*”yî peyva “*dibistan*”ê tewandiye (/ -ê/: tewanga navdêra mêza û yekjimar).

Cureyên ravekan:

Li gorî rêjeya hêmanên komepeyvên ravekî, ravek dibin du beşan: “*ravekên rêzîn*” û “*ravekên zincîrîn*”.

a. Ravekên rêzîn: Her wekî ku berê jî hate gotin, herî kêr du hêmanên ravekê hene ku ji raveberê û ravekerê pêk tên; îcar gava komepeyva ravekî tenê ji du hêmanên xwe yê asayî pêk hatibe, ew ravekeke rêzîn e. Dibe ku di beşeke ravekê de navdêr, cînavk, hevalnav, jimarnav, raderên lêkeran, gihanek û hoker jî cih bigirin: “*seydayê wan*” (navdêr+cînavk), “*ewê hoste*” (cînavk+navdêr), “*karekî qenc*” (navdêr+hevalnav), “*diduyên zarokan*” (jimarnav+navdêr), “*rêza çaran*” (navdêr+jimarnav), “*ewê yekem*” (cînavk+hevalnav), “*zarokê li malê*” (navdêr+hoker), “*ewê li gund*” (cînavk+hoker), “*bikaranîna peyvên*” (radera lêkerê ya ku navdêr e+navdêr), “*geşedanên ku bandorê li rojevê dikin*” (radera lêkerê ya ku navdêr e+gihanek û hevoka hokerî).

b. Ravekên zincîrîn: Heke di komepeyva ravekî de gelek peyv bi hev ve hatibin girêdan, êdî ew ravekeke zincîrîn e û xelet bi xelet tê vereşandin. Ji mînakê “*mamosteyê dibistanê kurdan a li aliyê Mûşa kevnare...*” diyar e ku ev ravek gelekî tîkel e, lê hatiye hêskirin: 1. “*mamosteyê dibistanê*” + 2. “*dibistanê kurdan*” + 3. “*a (dibistanê) li aliyê Mûşa kevnare*” (“*dibistana li aliyê Mûşê*” + “*Mûşa kevnare*”)

Taybetmendiya ravekan:

1. Di raveka navdêran de her du hêmanên komepeyvê jî navdêr in; navdêra pêşîn ji aliyê navdêrên peyhatî ve bi hûrgiliyekê tê şîrovekirin û raveker tewandî ye. Ji mînakê “*keleha Bazîdê*” (“*keleh*”: navdêr, “*Bazîd*”: serenav/bajarê naskirî) xuya dike ku qala keleheke taybet û nas tê kirin ku li Bazîdê ye û ji bilî wê keleheke din a Bazîdê tune; lê heke bê gotin “*keleheke Bazîdê*” wê hingê tê fêmkirin ku li Bazîdê gelek keleh hene. Her wiha heke bê

gotin “*keleha bajarekî Kurdistanê*”, wê hingê kelehên ne li Kurdistanê ji nav tê awartin (tê istîsnakirin); vê carê peyva “*bajar*” nenas e, ango bajarek ji bajaran e. Wisan e, raveber jî raveker jî dikarin nas (binavkirî, diyarkirî) an jî nenas (nebinavkirî, nediyarkirî) bin; lê belê her çawa hebe raveker piçekê rewşa raveberê ronî dike û bi hûrgiliyekê wê şîrove dike.

2. Di raveka hevalnavan de hêmana pêşîn (raveber) navdêr e û hêmana duyem (raveker) hevalnav e; raveber bi veqetandekê nas an jî nenas bi hevalnavê ve hatiye girêdan û her wekî tê zanîn, raveker netewandî ye. Ji mînakên “*sêva sor*”, “*sêveke sor*”, “*sêvên sor*” û “*sêvine sor*” diyar e ku navdêra “*sêv*”ê (raveber) bi veqetandekê bi hevalnaveke neguherbar (“*sor*”) ve hatiye girêdan; ravekerê (“*sor*”) bijardeyên din awartine (rengên din betal kirine) û ravekeke hevalnavan saz kiriye. Her wiha ji ber ku peyva “*sêv*”ê mêza ye, li gorî nasî-nenasî û yekjimarî-pirjimarîyê veqetandek wergirtine.

3. Di raveka cînavkan de durist e ku her du hêman cînavk bin (“*ewê/ewa min*”, ango “*tiştê aydî min*”); her wiha hêmana pêşîn (“*ezê belengaz*”) an jî ya paşîn cînavk (“*destê te*”) bin. Îcar heke raveber cînavk be, hertim xwerû ye, ango netewandî ye; lê gava raveker be, hertim tewandî ye.

4. Di raveka hoker û gihanekan de hokerên cih û bergehên an jî gihanek rewşa ravekerê piçekê zelaltir dikin û pîranî ravekên zincîrî in. Di mînaka “*paleyê ji palê hatî, bû xwediyê vî qatî*” de raveber (“*pale*”) hatiye nasandin û ravekirin ku ew kes “*ji palê hatî*” ye; ango raveker “*ji palê hatî*” ye, hokereke coh û bergehê ye û ne ew kes e ku “*ji malê hatî, ji çolê hatî û hwd*” e. Her wiha ji mînaka “*Kesê ku ji dîrokê tiştêkî hîn nabe, bi tu mamosteyî hînî tiştêkî nabe.*” diyar e ku raveber (“*kes*”) bi gihanekê (“*ku*”) û hevokerê hokerî (“*ji dîrokê tiştêkî hîn nabe*”) hatiye ravekirin û “*ji dîrokê tiştêkî hîn nabe*” ravekera “*kes*”î ye û rewşa wî kesî piçekê eşkere kiriye, raveber ji kesên din awartiyê.

5. Di raveka zincîrî de gelek hêman raveberê şîrove dikin û hûrgiliyên zêdetir didin. Di vê rewşê de carinan birek cureyên peyvê dikarin cih bigirin, bi veqetandek û gihanekan li pey hev bîna rêzkirin. Di mînaka “*pîrejina çil salî ya jinebî*” de rewşa raveberê (“*pîrejin*”) bi du hevalnavan (“*çil salî*”+“*jinebî*”) hatiye ravekirin; ji ber ku navdêra “*pîrejin*”ê mêza ye, veqetandek hatiye dubarekirin (/a/, “*ya*”). Xuya ye ku veqetandekê raveberê heta dawiyê zayend û mêjera xwe ferz dike: “*keça porsor a bedew*” (veqetandekê nas û yekjimar), “*keçeke xama ya xîretkêş*” (veqetandekê nenas “/eke/” û yekjimar), “*lawikên ciwan ên simbêlqeytan*” (veqetandekê nas û pirjimar), “*lawine ciwan ên simbêlqeytan*” (veqetandekê nenas û pirjimar). Dibe ku birek hêmanên cihêreng digel gihanek û veqetandekê ravekerê pêk bînin: “*Bêbextê ku ez kaşî nava van teşqeleyan kiribûm, piştî du rojan xwe dabû aliyekî û ez tenê hiştibûm, a ewê han e.*”, “*Hay ji xwe hebe, hevalê te yê tengijok û kuştîyê di ber xelqê de dikare bi xatirê xelqê ziyaneke bide te jî.*”

Îcar di ravekên zincîrî de dibe ku hinek hêman raveberê yan jî ravekerê şîrove bikin û rewşê zelaltir bikin: Ji mînaka “*koşk û seraya Dehakê sitemkar û zordest ê ku cihan bi zilmê qeland*” diyar e ku hêmanên “*sitemkar û zordest ê ku cihan bi zilmê qeland*” ravekera Dehakî ne û wî pênase dikin; her wiha ji mînaka “*koşk û seraya Dehakî ya ku dişibihî rezên daliqandî yên Babîlê*” diyar e ku hêmanên “*ya ku dişibihî rezên daliqandî yên Babîlê*” ravekera koşk û seraya Dehakî ne û wan pênase dikin.

6. Ravek dikarin bibin hêmanek ji hêmanên hevokê yê wekî kirde, bireser, têrker û pêveberê jî: “*Mirovê ku bi dengê keleşêrî hişyar nabe, dê bi banga melayî jî bi xwe nehese.*” (kirde), “*Min stranên gelêrî yên devera Geliyê Goyan jî bihistine, gelekî xweş in.*” (bireser), “*Şêhîna hespê me ji dûr ve dihat bihistin.*” (têrker), “*Listikvanê filmê ciwanekî amedî ye.*” (pêveber)

HEVOKNASÎ

Hevok:

Hevok ew yekeya zimanî ye ku li gorî rê û rêçikên zimên ji peyvekê an jî çend peyvan pêk hatiye û encama ramanêke kemilî dide; bi gotineke zelaltir rêzkirina dîtin, raman û bûyeran li gorî amûrên zimanî û pêwistiyên derbirînê hevokekê pêk tînin. Di sazkirina hevokekê de hemû peyvên erkdar û watedar dikarin cih bigirin û peywireke temambûyî ragihînin; ango gelek dengên diyarkirî û hemû cureyên peyvan dikarin li gorî rêzikeke keyskirî ya rêzimanî beşdarî pêkanîna hevokê bibin. Madem ku hevok ji bo derbirîna hizr û ramanêke kemilî tên sazkirin, -ji aliyê bikaranîna cureyên peyvan ve-dibe ku ev ramana encamdayî tenê dengê be (/ê/ya bi wateya “erê”yê [“-Tu çuyî wir?” “-Ê.”] û /ê/ya dirêj a bi wateya “tişteki din jî/ji bilî vê yekê/îcar çî”yê [“-Diravên me jî qediyane.” “-Êêê?” “-Divê em rêpiya xwe ji yekî deyn bikin.”]); dibe ku raman tenê bi peyvekê were derbirîn (“-Hat?” “-Na.”/“Kê got?” “-Azêd.”) an jî bi çend peyvan hatibe sazkirin (“Danê sibehê baranêke xurt barî.”). Wisan e, her çiqaşî di zimanê nivîskî de berbelav nebe jî, di axaftina rojane de hevoka kurdî hemû hêmanên zimên û cureyên peyvan bi kar tîne: deng, peyv, komepeyv û hevokekê bingehîn digel her sê hêmanên navbihurî.

Hêmanên hevokê:

Ji bo kemilîna ramanêke herî kêm du hêman pêwist in û divê bersivê bide pirsêke wekî “Kê kiriye?”. Ev her du hêmanên bingehîn “kirde” û “pêveber” in; ango kesê ku karek kiriye (bersiva “kê”yê) û liv û tevgera karê ku qewimiye (bersiva “kiriye”yê). Lê carinan pêwistî bi ramanêke têrwate ya dirêj jî çêdibe û gotindar dixwaze bi dîmenekî berfireh ramana xwe ragihîne guhdarî; di vê rewşê de dikare bersivê bide gelek hêmanên alîkar ên din jî (“-Kê çî kiriye? -Bizinê nanê şivên xwariye.” / “-Kê çawan kiriye? -Mêrik ji nêz de mêriye.” / “-Kê kengê kiriye? -Kulîlk îşev bişkivîne.” / “-Kê çî çima kiriye? -Berdevkê wezaretê ji bo raya giştî daxuyaniyek belav kiriye.” / “Kê çî çawan, kengê û çima kiriye?” / -Paleyî berêvarê ji bo xebata roja dîtir devê kelandiya xwe kuta.”). Di vê temtêlê de qala karê pêkhatî tê kirin û her wiha carinan pêwistî bi cih, dem û amûra pêkanîna karekî jî çêdibe; îcar bireser (karê qewimî) û têrker (agehiyên berfireh ên derbarê karê qewimî de) ji bo tijîkirina vê valahiya agehiyan bi hinek karan radibin.

1. Kirde (fail): Di hevokekê de kesê ku karekî dike kirde ye û bi piranî di destpêka hevokê de cih digire; ango kirde berpirsê karê qewimî ye û bersivê dide pirsê “kê”yê. Di hevoka “Kê xwariye?” de ji lêkera “xwarin”ê dixuye ku karê qewimî û bûyer aşkera ye, lê kesê ku ew kar pêk aniyê ne diyar e. Lê belê hêjayî bibîrxistinê ye ku cureyê lêkeran di nîşandana kirdeyî de diyarker in; wekî mînak: di lêkerên gerguhêz de bûyerên pêkhatî dibin kirde û bersivê didin pirsên “çî” û “kî”yê. Di hevoka “Zîpik dibare.” de kirde “zîpik” e û bersivê dide pirsê “Çî dibare?”; her wisan di hevoka “Bilind stranekê dibêje.” de kirde “Bilind” e û bersivê dide “Kî stranekê dibêje?”. Di avaniya dançêker de her çiqaş karê kirdeyî bi destî yekî din bê kirin jî, -wekî pêwendiya karsaz û karkerî- karê qewimî li xaneyê kirdeyî tê nivîsandin. Di hevoka “Dadgehê rûxandina pireyêke dîrokî da rawestandî.” de diyar e ku dadgehê bi destî dezgehên eleqedar karê rûxandinê daye sekinandin; lê navberkar (wasite) û sepanî kî dibe bila bibe, ji ber ku bi biryara dadgehê kar rawestiyaye, êdî karê qewimî (“rûxandina pireyêke dîrokî da rawestandî”) li xaneyê kirdeyî (“dadgeh”) hatiye nivîsandin. Divê bê zanîn ku carinan kirde bi riya cînavkên kesandinê jî tên diyarkirin; di hevoka “Dikim û nakim, nabe.”

de du kirdeyên nerasterast û veşartî hene: “ez” û “ew”, anga “Ez dikim û nakim, ew (kar/tişt) nabe.”

Ji aliyê cureyên peyvan ve kirde dibin du biran: “kirdeyên navdêrî” û “kirdeyên cînavkî”. Di kirdeyên navdêrî de navdêr û hinek cureyên din ên peyvan ên ku vegeriyan navdêran cih digirin: (“*Qey şeytan ketiye nava vî karî?*”, “*Lêvsorê dîsan dêreyekî sor li xwe kiriye.*”, “*Çar rê diçine Bazîdê.*”, “*Lihevhatin jî çareseriyek e.*”). Di kirdeyên cînavkî de gelek cureyên cînavkan dikarin bibin kirdeyê hevokê: (“*Ez li hêwanê rûniştîme.*”, “*Wî gazî kurê xwe dikir.*”, “*Diçî û naçî, rê naqede.*”)

Ji aliyê teşeyî ve kirde dibin du biran: “kirdeyên yekbêjeyî” û “kirdeyên pîrbêjeyî”. Di kirdeyê yekbêjeyî de tenê navdêr an jî cînavkek peyda dibe: (“*Zarok digiriya.*”, “*Tu çi qasî merd î?*”). Di kirdeyê pîrbêjeyî de gelek hêmanên hevokê dikarin cih bigirin: (“*Nexweşê li ber sekeratê îşev mir.*”, “*Mala me ya ku me par bi bihayekî erzan kirîbû, di hejekê de ziyar pê neket.*”)

Ji aliyê fîzîkî ve kirde dibin du beşan: “kirdeyên aşkera” û “kirdeyên veşartî”. Kirdeyê aşkera bi nav û şanê xwe li nava hevokê ye û di hevoka “*Cenabê Eysa pêxemberê fîlehan e.*” de bi nav û şanê xwe aşkera ye; lê di hevoka “*Dikim û nakim, nabe.*” de bi riya cînavkên kesandinê yê dawîya lêkeran diyar dibe ku kirde “ez” im, min ne navê xwe gotiye ne jî cînavkê xwe daniye û tenê lêker dikare derbarê min de agehiyekê bide ku ev cureyê kirdeyan wekî kirdeyê veşartî tê pênasekirin.

Ji aliyê mêjerê ve kirde dibin du biran: “kirdeyên yekjimar” û “kirdeyên pirjimar”. Kirdeyê yekjimar qala kesekî tenê dike ku bi karekî radibe (“*Tu bi qasî wî avjeniyê nizanî. / Azad jî bûye mamosteyê dîrokê.*”) û di kirdeyê pirjimar de gelek kes heman tiştî dikin (*Xerzan, Behdînan, Botan, Aran, Soran û Xoresan çendek ji deverên kurdnişîn in.* / *Mem, Zîn, Çeko, Tajdîn û Sîfî riya me ronî dikin.*)

Ji aliyê avaniya pêveberê ve kirde dibin du biran: “kirdeyên karker” û “kirdeyên karsaz”. Kirdeyê karker bi xwe kar û barê hevokê dike û karê xwe naspêre yekî din; di hevoka “*Mizgîn îro çûye gund.*” de kirde (“*Mizgîn*”) bi xwe karek qedandiye (“*çûyîna bajêr*”), liv û tevger nespertiye kesekî din. Kirdeyê karsaz bi xwe kar û barê hevokê nake û karê xwe dispêre yekî din ku liv û tevger bi avaniya dançêker diqewime; di hevoka “*Malxweyê malê ji bo mêvanan pezek dabû serjêkirin.*” de kirde (“*malxweyê malê*”) bi xwe karek nekiriye û kar spartiye kesekî din (“*ji bo mêvanan pezek dabû serjêkirin.*”), lê ji ber ku kar bi destûr an jî fermana wî pêk hatiye, ev liv û tevgera nerasterast li ser hesabê wî hatiye nivîsandin.

2. Pêveber: Di hevokê de kar, bûyer û rewşa pêkhatî radigihîne û hertim bi destî lêkerekê kişandî xuya dibe. -Berevajî erebî, rûsî û çend zimanên din- di zimanê kurdî de pêvebera bêyî lêkerê peyda nabe. Wekî mînak: di zimanê erebî de hevok wekî hevokên navdêrî (mubteda û xeber) û lêkerî (fiêl, fail û mef’ûl) tên veqetandin; heke navdêr di rêza pêşîn de be, hevok navdêrî ye (“*Haza beytun.*” / wergera kurdî: “*Ev malek e.*”; wergera peyv bi peyv: “*Ev malek*”). Lê belê heke hevokê bi lêkerekê dest pê kiribe jî, lêkerî ye (“*Yeskunu fî beytin*” / wergera kurdî: “*Di malekê de rûdine.*”; wergera peyv bi peyv: “*Rûdine di malekê de.*”).

Bi rastî cureyekî bi vî şêwazê mîna erebî û rûsî hê hê jî di axaftina rojane ya kurdan de maye û zindî ye; lê çawan bûye, ji mêj ve ye ku di zimanê nivîskî de nayê bikaranîn an jî gelekî kême û di çarçoveya zargotin, stran û helbestan de maye.

Hevoka navdêrî: “*Ev merivek, aha ev jî du meriv; ka te digot ku sê meriv hatine?*”, “*Ez heyran!*”

Hevoka lêkerî: “*Dixwe mîna mêran, dike mîna şêran; helal be jê re.*”

Di straneke kurdî de jî ev şêwazê bikaranînê aşkera ye: “*Yek mûmik, du mûmik, sê mûmik. / Çar mûmik, çardeh mûmik. / Serê malê misqalek. / Bûk li zavê bimbarek.*” Her dîsan di pendeke kurdî de hatiye ku “*Lihevhatin deh caran, lê şerkirin tenê bi carekê.*”

Li ser bingehê van zanyariyên zargotinî mirov dikare bibêje ku ji aliyê pêveberê ve **du cureyên pêveberan** di hevokên kurdî de li kar in: “**pêveberên nelêkerî**” û “**pêveberên lêkerî**”.

Di **pêveberên nelêkerî** de kirde û cureyekî peyvê hevokekê pêk tînin û pêwistî bi lêkerê namîne; bi piranî ji bo mebestên kurtkirî yên rewanbêjîyê tê bikaranîn. Her wekî ku ji hevokên “*Serê malê misqalek.*”, “*Ez axa, tu axa, kî yê here ber baxa?*”, “*Bûk li zavê bimbarek!*” û “*Lihevhatin deh caran, lê şerkirin tenê bi carekê.*” jî diyar e, pêwistî bi lêkerê tune; di hevokê de kirdeyekî navdêrî li kar e û pêveber -ji bilî lêkerê- ji cureyekî din î peyvvan hatiye hilbijartin.

Îcar **pêveberên lêkerî** jî li ser du cureyan pareve dibin: “**pêveberên kiryarî**” û “**pêveberên biryarî**”. **Pêveberên kiryarî** ji bo pêkanîna an jî qewimîna bûyerekê rasterast lêkerê dixwazin û ev daxwaz bi lêkerê li gorî dem û mêjerê kişandî tê dabînkirin; di hevoka “*Mamoste dike û nake, zarok nasekinin*” de lêkerên “*kirin*” û “*sekinin*”ê li gorî dem û mêjerê hatine kişandin. Îcar di **pêveberên biryarî** de ji bo nîşandan û sepandina rewş û biryarekê pêwistî bi alîkariya lêkera “*bûyîn*”ê heye; ango heta ku dawxwaza “*bûyîn*”ê li gorî dem û mêjerê neyê sepandin û nîşandan, raman nakemile û gotin nakeve rêza hevokan. Di hevokên “*Rojîn nexweş e.*”, “*Rojîn nexweş bû.*”, “*Rojîn dê nexweş bibe.*” de ji bo rewşa Rojînê ya niha, her wisan rewşa wê ya bihurî û pêşerojê biryar hatiye wergirtin ku “*nexweş e*”, an “*nexweş bû*” an jî “*dê nexweş bibe*”; lê heke lêkera “*bûyîn*”ê li gorî dem û mêjerê (“*e*”, “*bû*”, “*dê bibe*”) nehatiba bikaranîn divê bihata gotin ku “*Rojîn nexweş.*” ku li gorî kurdiya nivîskî hevok nivîşkan dima. Lewre di vê rewşê de lêkera “*bûyîn*”ê li gorî hemû dem û mêjeran tê kişandin û biryara pêveberê derbasî asta sepandinê dibe, nexwe biryar dê aliqî maba û vegeryaba pêvebereke nelêkerî ya wekî “*Dê nexweş, dot nexweş; min ne xwar ne jî dibêjim ‘oxweş!’*” an jî “*Bav dîn, dê dîn; kur tiredîn.*”

3. Bireser: Gava hevok li ser lêkerê gerguhêz hatibe ava kirin, pêwistî bi kirdeyekî, bi karekî pêkhatî û liv û tevgereke pêkanîne çêdibe; wekî mînak: gava gotindarek bibêje “*Min şand.*”, di hişê guhdarî de pîrsek çêdibe bê ka çi şandiye. Lewre pêwistî bi nîşandana karê pêkhatî (tiştê şandî) çêdibe û wê hingê divê rave bike bê ka çi şandiye; îcar heke bibêje “*Min name şand.*” wê hingê raman dikemile û pîrs ji holê radibe û di vê hevokê de rola “*name*”yê bireserî ye. Wisan e, mirov dikare “**bireser**”ê wiha pênasa bike: “*Bireser ew hêmanê hevokê ye ku di bin bandora liv û tevgera kirdeyê de dimîne; di demên bihurî de bersiva ‘çi’ û ‘kî’yê dide kirde û pêveberê û di demên din de bersiva ‘çi’ û ‘kê’yê dide her duyan.*” Bi gotineke zelaltir, di hevoka “*Roşanî zevî cot kir.*” de bersiva pîrsa “*Roşanî çi kir?*” “*zevî*” ye û bersiva “*çi*”yê (“*zevî*”) bireserê hevokê ye; dîsan di hevoka “*Roşanî Lezgîn nedîtiye.*” de bersiva pîrsa “*Roşanî kê dîtiye?*” peyva “*Lezgîn*” e û bersiva “*kî*”yê (“*Lezgîn*”) bireserê hevokê ye. Lêkerên her du hevokan (“*Roşanî zevî cot kir.*” û “*Roşanî kê dîtiye?*”) demên bihurî demên bihurtî; lê heke ez ev hevok di dema niha de bihatana gotin rewşeke wiha derdikete holê: “*-Roşan zeviyê cot dike. / -Roşan çi dike? Zeviyê cot dike. / -Çi cot dike? -Zeviyê.*” “*-Roşan Lezgîn dibîne. / -Roşan kê dibîne? -Lezgîn dibîne. / -Kê dibîne? -Lezgînî.*” Aşkera ye ku di vê temtêlê de rêbazên ergatîviyê diyarker in.

4. Têrker: Di hevokê de têrker derbarê karê pêkhatî agehiyên berfirehtir ku guhdar serwext bibe; di vê çarçoveyê de qala dem, cih, rewşa pêkhatinê û amûra pêkanîne jî dide. Di vê temtêlê de ji kirde û bireserê zêdetir awayê pêkhatin an jî pêkanîna liv û tevgereke tê nasandin; lewre hokerên ku qewareya lêkerê fireh dikin û daçekên ku wateya hevokê xurt dikin bi terzekî berbiçav roleke diyarker dilîzin. Wekî mînak: di hevoka “*Mamoste rûniştibû.*” hevokekê hêsan e ku tenê kirde (“*mamoste*”) û pêveberê (“*rûniştibû*”) dihevine; lê hevoka “*Şivên pez diçêrand.*” hevokekê ji wê zengîntir e ku li ser kirde (“*şivên*”), bireser (“*pez*”) û pêveberê (“*diçêrand*”) hatiye avakirin. Îcar ji hevokekê wekî “*Şivên danê êvarê pez li nêzikî zomeya ji heft konan pêkhatî diçêrand.*” xuya ye ku ne tenê derbarê karekî pêkhatî de zanyariyek hatiye belavkirin, her wiha dem (“*danê êvarê*”) û cihê bûyerê (“*li*”

nêzikî zomeya ji heft konan pêkhatî”) hatine destnîşankirin; her wisan ji hevokeke wekî “*Mamosteyî serê vê sibehê berî ku dest bi dersdêriyê bike li şaneşînê di nava ramanên tenîsk de qehweyeke kizwanan qaşo bi kibariya rewşenbîrekî û bi destê çepê vedixwar.*” diyar e ku bi riya hevokeke dirêj derbarê dema bûyerê (“*serê vê sibehê berî ku dest bi dersdêriyê bike*”), cihê bûyerê (“*li şaneşînê*”), rewşa kirdeyî (“*di nava ramanên tenîsk de*”, “*qaşo bi kibariya rewşenbîrekî*”) û amûra pêkanînê (“*bi destê çepê*”) de gelek agehiyên serwextker hatine belavkirin. Di van her du hevokan de ser û binê bûyera vegotî ew e ku “*Şivên pez diçêrand.*” û “*Mamosteyî qehweyek vedixwar.*”; lê gotindarî bi dem, cih, rewşa pêkhatinê û amûra pêkanînê dîmenê bûyerê li pêş çavên guhdarî raxistiye, dîtina tevahiya wêneyî dabîn kiriye û di hevokê de bersiv daye hemû hêmanan: “*Kê çi çawan, kengê û çima kiriye?*”

Cureyên hevokê:

Her wekî ku berê jî hatibû gotin, hevok sîwana ramanê ne; di bin banê xwe de deng, peyv, komepeyv û hevokên alîkar vedihewînin. Îcar divê zengîniya vê hêmana zimên (piralîtiya hevokê) ji aliyê teşe û wateyê ve bê nirxandin û şîrovekirin ku cure û peywîrên van cureyan derkevin holê.

1. Ji aliyê teşeyê ve hevok: Hevoka kurdî ya bingehîn ji kirde û pêveberekê pêk tê; ji bilî tekstên zargotinî, axaftina rojane ya gelêrî û xebatên hunerî kirde hertim di destpêkê de ye; lê pêveber dikare rasterast li pey kirdeyê jî were û -heke hebin- dikare piştî bireser û têrkerê jî were. Pêveberên lêkerî yên hevoka kurdî teşeyê wê jî diyar dikin; lewre divê pêveber bi berfirehî bê taselekirin.

a. Ji aliyê hêmanê destpêker ve hevokên kurdî dibin du biran: “*hevokên navdêrî*” û “*hevokên lêkerî*”.

“*Hevokên navdêrî*” û “*hevokên lêkerî*”: Her wekî ku berê jî hatibû gotin û niha jî bi berfirehî tê şîrovekirin, pêveber di hevokê de kar, bûyer û rewşa pêkhatî radigihîne û hertim bi riya lêkereke kişandî xuya dibe. -Berevajî erebî, rûsî û çend zimanên din- di zimanê kurdî yê nivîskî de pêvebera bêyî lêkerê peyda nabe. Wekî mînak: di zimanê erebî de hevok wekî hevokên navdêrî (mubteda û xeber) û lêkerî (fi’l, fail û mef’ûl) tîndar veqetandin; heke navdêr di rêza pêşîn de be, hevok navdêrî ye (“*Zeydun qa’idun.*” / wergera peyv bi peyv: “*Zeyd rûniştî*”). Lê belê heke hevokê bi lêkerê dest pê kiribe jî, lêkerî ye (“*Yeskunu Zeydun fi’l-Beyti*” / wergera peyv bi peyv: “*Rûdine/dijî Zeyd di malê de.*”). Hêjayî gotinê ye ku ereb dibêjin: “*Hevoka ku bi navdêrê dest dike hevokeke navdêrî ye û hêmanên wê ‘mubteda/destpêker’ û ‘xeber/rewşnîşan’ in; destpêker divê navdêr an jî cînavk be, lê rewşnîşan dikare ji gelek cureyên peyvyan peyda bibe. Îcar hevoka ku bi lêkerê dest pê dike jî hevokeke lêkerî ye ku hêmanên wê ‘fi’l/lêker’, ‘fail/kirde’ û ‘mef’ûl/bireser an jî têrker’ in.*” Bi kurtî mirov dikare bibêje ku ereb li gorî peyva destpêkê cureyê hevokê diyar dikin û kurd jî li gorî pêvebera hevoka duhêmanî (ji kirdeyê û pêveberekê pêkhatî) biryarê li ser cureyê hevokê didin; mijar ew qasî hêsan û eşkere ye.

Bêguman ji aliyê hêmanê destpêker ve divê mebest ji hevoka kurdî ya navdêrî ew be ku hêmanên wê DN/C+R bin, ango ji destpêkerê navdêrî/cînavkî û rewşnîşanekê (çi navdêrî, daçekî, hokerî û hwd. û çi jî lêkerî) pêk hatibe; dîsan divê mebest ji hevoka kurdî ya lêkerî jî ew be ku bi lêkerê dest pê kiribe; ango hêmanên wê -her wekî erebî- LK (lêker+kirde), LKB (lêker+kirde+bireser), LKT (lêker+kirde+têrker) yan jî LKBT bin. Ji ber ku em ji aliyê hêmana destpêker ve li mijarê dinêrin; ne ku bi çavê hebûn û tunebûna pêveberekî. Divê em bibêjin ku ev şîroveya li gorî hêmana destpêker nihêrîneke zimannasên ereb e û nihêrîna li ser bingehê pêveberê jî nihêrîneke zimannasên ewropî (grekolatînî) ye.

Ji ber ku her du rewş jî di zimanê kurdî de hene, divê em şîroveyeke beraqil ji mijarê re bibînin. Lewre em dibêjin ku li gorî şîroveya ereban hemû hevokên kurdî ji aliyê hêmanê destpêker ve hevokên navdêrî ne; ji ber ku -ji bilî çendek rewşên awarte- hemû

hevokên kurdî bi navdêr an jî bi cînavkê dest pê dikin: KL (kirde+lêker: “*Baran dibare.*”), KBL (kirde+bireser+lêker: “*Hişyar avê vedixwe.*”), KLB (kirde+lêker+bireser: “*Ez diçim gund.*”), KTBL (kirde+têrker+bireser+lêker: “*Wî bi kêvçî xurek xwar.*”)... Her wiha li gorî şîroveya ewropî jî -ji bilî çendek rewşên awarte- hema hema hevokên navdêrî di zimanê kurdî de (her wiha di zimanên ewropî, îranî û tirkî de jî) peyda nabin; ji ber ku hemû pêveberên navdêrî di dawiyê de bi riya lêkereke alîkar a wekî “*bûyîn*”ê dikarin vegerin hevokên lêkerî. “*Keçik bedew e.*” (dema niha), “*Keçik bedew bû.*” (dema bihurtî), “*Keçik ê bedew be.*” (dema bê)... Şîroveya hera zelal ew e ku li gorî zimannasiya erebî hevoka navdêrî bi rêza DN/C+Ryê ye û hevoka lêkerî jî wekî LKB (an jî LKB, LK, LT...) rêz dibe û hertim bi lêkerekê dest pê dike; îcar li gorî zimannasiya ewropî hevoka navdêrî bi rêza KN/C+PNyê (kirdeyê navdêrî/cînavkî+pêveberê navdêrî) ye û hevoka lêkerî ya bingehîn jî wekî KBL (KLB, KTL, KL, KB...) rêz dibe û hertim bi navdêr an jî cînavkekê dest pê dike.

Dîsan hêjayî bibîrxistinê ye ku zimanê rûsî gelekî ji erdnîgariya ereban dûr e; hema hema qet neketiye bin hevoksaziya erebî, hevokên rûsî yên navdêrî wekî yên erebî ne. Ji ber ku rûs dibêjin: “*Hevoka ku ji kirdeyê navdêrî û pêveberê navdêrî (KN+PN) pêk tê, hevoka navdêrî ye; hevoka ji kirdeyê navdêrî û pêveberê lêkerî (KN+PN) saz kirî jî hevoka lêkerî ye. Wekî ku di mînakê de xuya ye “Natalya bolna./wergera peyv bi peyv: Natalya nexweş.” -her wekî erebî- lêkera ‘bûyîn’ê pêwîst nake; her wisan di hevoka “Natalya zinayet minya./wergera peyv bi peyv: Natalya nas dike min.” de diyar e ku rêz kirina bêjeyan -her wekî erebî- KLB ye.”*

Bi rastî cureyekî bi vî şêwazê mîna erebî û rûsî hê hê jî di axaftina rojane ya kurdan de maye û zindî ye; lê çawan bûye, ji mêj ve ye ku di zimanê nivîskî de nayê bikaranîn an jî gelekî kêr e û di çarçoveya zargotin, gotinên pêşiyar, stran û helbestan de maye.

Hevoka navdêrî: Di zargotin û axaftina rojane ya kurdan de gelek nimûneyên DN/C+R heta îro jî zindî ne: “*Ev merivek, ev jî du meriv; ka te digot ku sê meriv hatine?*”, “*Ez heyran!/qurban!*”, “*Dayê gorî!*”, “*-Apo! -Ha, apo qurban!*”, “*Dê nexweş, dot nexweş; min ne xwar ne jî dibêjim ‘oxweş’!*”, “*Bav dîn, dê dîn; kur tiredîn.*”, “*Diranêş, derman kêş.*”, “*Serî malê misqalek.*”, “*Bûk li zavê bimbarek!*”, “*Mala mêran kaniya zêran.*”, “*Li şeran xal û xwarzî; li xwarinan, mam û birazî.*”, ...

Hevoka lêkerî: Di zargotin û axaftina rojane ya kurdan de gelek nimûneyên LKB û LKT jî zindî ne û carinan derbasî zimanê nivîskî jî dibin: “*Dixwe mîna mêran, dike mîna şêran, helal be jê re!*” (LKT: *Dixwe ew mîna mêran, dike ew mîna şêran, helal be jî-wî ewê re!*), “*Diçe û naçe, nagihêje bajêr.*” (LKB: *Diçe ew û naçe ew, nagihêje ew bajêr.*), “*Dikî û nakî, nabe tişteki.*” (LKB: *Dikî ew û nakî ew, nabe ew tişteki.*)

b. Ji aliyê pêveberên lêkerî ve hevokên kurdî dibin sê biran: “*hevokên xwerû*”, “*hevokên pêkhatî*” û “*hevokên hevedudanî*”; îcar dîsan hevokên hevedudanî jî di navbera xwe de li ser beşên wekî “*hevokên hevedudanî yên serbixwe*” û “*hevokên hevedudanî yên pevgirêdayî*” leva dibin. Divê bê gotin ku di vê babetê de lêkerên xwerû, pêkhatî, hevedudanî û yên bi riya lêkerên alîkar (ên wekî “*bûyîn*”, “*kirin*” û *hwd.*) pêkhatî li gorî dem û mêjerê tên kişandin.

“*Hevokên xwerû*”, “*hevokên pêkhatî*” û “*hevokên hevedudanî*”: Di hevokên xwerû de tenê pêveberê lêkerî (lêkerekî li gorî dem û mêjerê kişandî) hest û ramana kirdeyî rave dike: “*Aşvan gênim dihêre.*”, “*Bêrîvanê pez didot.*”, “*Rizgar berçavkekê dikire.*”. Di hevokên pêkhatî de kirde, bireser an jî têrkerê hevokê bi hevokekê an jî komepeyvekê tên şîrovekirin û pêveberê lêkerî jî bi komepeyveke hokerî tê xurtkirin; lê hemû şîroveyên heyî helwesta pêveberê lêkerî naguhere, ji ber ku tenê pêveberê lêkerî (lêkerekî li gorî dem û mêjerê kişandî) hest û ramana kirdeyî rave dike: “*Ciwanê ku berî du salan çûbû Amedê, îro vegeriya gundê xwe yê li qûntara Sîpanê Xelatê.*”, “*Min hişê wî yê bi qasî du tiliyan bi ser kumê wî re, anî sêrî.*”, “*Dilêrî serê xwe hanzûka û bêyî ku li ser tevgera xwe bifikire zivirande ser aliyê deng.*” Lê di hevokên hevedudanî de tenê pêveberê têra gotindarî nake

ku hest û ramanên xwe rave bike; lewre pêwistiyê bi çend pêveberan dibîne û di rastiyê de gotindar behsa çend bûyeran dike. Di vê temtêlê de gotindar salixên xwe bi alîkariya birek gihanek û komepeyvan bi hev ve girêdide; îcar ev cureyê hevokan bi ser beşên “*hevokên hevedudanî yên serbixwe*” û “*hevokên hevedudanî yên pevgirêdayî*” pareve dibin.

“Hevokên hevedudanî yên serbixwe” û “hevokên hevedudanî yên pevgirêdayî”: Di hevokên hevedudanî yên serbixwe de gotindar qala çendek rewş û bûyerên serbixwe dike, carinan hevokan hema li pey hev rêz dike û carinan jî wan bi gihaneka “û”yê bi hev girêdide û di qalibê hevokekê de ro dike: “*Min xelq hîn kire govendê, êdî kesî destê min negirt.*”, “*Da dû bêhna goştê biraştî, çû û rastî daxkirina keran hat.*”, “*Bavê kal kar pê nabe û diçe ber pêz, zarok jî diçîne olama xelqê.*”. Di hevokên hevedudanî yên pevgirêdayî de gotindar dîsan qala çendek rewş û bûyeran dike; lê vê carê dibe ku hevoka paşîn karê hevoka pêşîn bi gihanekên wekî “*lê*” û “*lê belê*”yê rawestandibe an jî betal bike: Ji hevoka “*Ez ê biçûma xebatê, lê rêpiya min a ku pê herim tune.*” diyar e ku gotindar neçûna xwe bi tunebûna heqê rê ve girêdaye û çûyîna xwe rawestandîye; her wiha di “*Hişê te behr e, lê belê tê de masî peyda nabin.*” de gotindarê ku li masiyan digere, faydeya hişê mîna deryayekê betal kiriye. Dibe ku gotindar bi gihanekên “*hem... hem jî...*”yê, “*ne... ne jî...*” û “*(y)an... (y)an jî*”yê çend bûyeran li dû hev rêz bike: “*Rehmetî hem camêr bû hem jî xwedî li camêran derdiket.*”, “*Ne doşavê dixwim bi deynî ne jî serê xwe di ber deynan de didim şikandin.*”, “*Vî dermanî yan bi xurînî bixwe yan jî çi wexta ku birçî bûyî.*” Divê bê gotin ku gihanekên sedemî, gihanekên demî û amrazên raweyî jî hevokan bi hev ve girêdidin û gelek bûyeran li dû hev rêz dikin.

2. Ji aliyê wateyê ve hevok: Hevok komeke peyvan e ku hest, raman, rewş û tevgeran bi riya pêveberê radigihînin; wisan e, ji bo ku ev koma peyvan wekî hevokekê bê pênasekirin divê biryarek an jî encameke kemilî jê bê fêmkirin. Di hevoka “*Wan vê Newrozê jî govendêke layiqî ciwanan gerand.*” de gotindar bi riya pêvebera lêkerî (“*gerand*”) qala demeke bihurtî dike, lê bûyereke ku berê qewimiye dîsan dubare bûye (“*jî*”), ev bûyereke (“*govendêke*”) ne ji rêzê ye (“*layiqî ciwanan*”), kar qewimiye û kuta bûye (“*gerand*”) û ev kar bi destî kirdeyekî (“*wan*”) hatiye sepandin; her çiqas li vir kirde (“*wan*”) kesê sêyemîn ê pirjimar be jî, lêker li gorî bireserê yekjimar hatiye kişandin ku qanûneke ergatîviyê ye. Bêguman mirov dikare bi heman peyvan gelek hevokan saz bike; lê dibe ku wateyên her yekê gelekî cuda be: “*Wan vê Newrozê govendêke layiqî ciwanan jî gerand.*” (ji bilî çalakiyên din govend jî hatiye gerandin); “*Wan ciwanan jî govendêke layiqî vê Newrozê gerand.*” (ji bilî kesên din wan ciwanan jî heman çalakî li dar xistiye)... Îcar mirov qertafên neyîniyê û yên pirsîyariyê bi kar bîne û demên lêkerê jî biguherîne, dibe ku bi sedan hevokên cuda derdikevin holê ku wateya yekê naşibihe yeke din. Her wekî ku berê jî hatibû gotin, pêvebera hevokên kurdî yan lêkerekê kişandî ye yan jî navdêrek bi destî lêkerekê alîkar vegeriya lêkerekê kişandî; lê belê -pêveber çi lêkerekê kişandî be û çi jî lêkerekê alîkar be- gelek sedem hene ku her hevokek xwedî wateyê cuda be.

a. Di hevokên xwerû de wate: Ji ber ku hevokên xwerû kurt in û tenê ji pêveberê pêk tên, dikarin agehiyekê ragihînin, sedemekê nîşan bidin, fermanekê bidin, pîrsekê bikin an jî erênî û neyîniyekê û hwd rave bikin: “*Nûnerê saziyê dê daxuyaniyekê bide raya giştî.*” (ragihandin), “*Desteya amadekar ji bo Newrozê çalakiyêke pîrozbahiyê li dar dixê.*” (sedemkarî), “*Vê şîrînahiyê bide ber apê xwe.*” (fermanî), “*Ji betlaneya dibistanan re çend roj mane?*” (pîrsiyarî), “*Îro hewa ewrawî ye.*” (erênî) “*Rengê vî faykeyî ne bi dilê min e.*” (neyîni)

b. Di hevokên pêkhatî de wate: Ji ber ku hevokên pêkhatî jî tenê ji pêveberê pêk tên, hem bi rola hevokên xwerû radibin hem jî dikarin derbarê kirde, bireser û pêveberê de agehiyên berfirehtir ragihînin: “*Destekî veşartî straneke Hesên Zîrek a li ser Komara Mehabadê wergerandiye Sirûda Engereyê ya ku tirk gelekî pesna xwe didin.*”, “*Keleha bajêr a ku zêdetirî çar sed salî li ber xwe dabû di vê erdheja dawîn a bi 7 pileyî de bi leza bayê qiyametê hanzûka hilweşiya.*” Aşkera ku ev hevok li gorî KLB û KBTL hatine saz kirin; di hevoka

yekem de kirde û bireser bi hevokine alîkar hatine şîrovekirin, lê di hevoka sêyem de kirde û bireser bi hevokên alîkar û pêveber jî bi têrkerekê zêdetir hatine nasandin. Dîsan aşkera ya ku awayê xwerû yê hevoka yekem wiha ye: “*Destekî stran wergerandiye sirûdekê.*”; her wisan awayê xwerû yê hevoka duyem jî wiha ye: “*Keleh di erdhêjê de hilweşiya.*”

c. Di hevokên hevedudanî de wate: Hevokên hevedudanî hem taybetmendiyên hevokên xwerû û pêkhatî dihewînin hem jî dikarin bi mebestên curecureyî hevokên hemwate, nêzwate, diywate, hevdeng saz bikin: “*Baraneke xweş dibarî, kubar kubar ji ewran berjêrî xweliyê dibû û nazik nazik ji esmên dadikete erdê.*” (hevoka hemwate), “*Li wê çalakîyê ez î ewqasî kêfxweş bûm û wisan niqutî dilê min ku li wê derê her tişt bi dilê min diqewime.*” (hevoka nêzwate), “*Her kes dikare li pey sitemkaran dijûnan rêz bike, lê ka ew xîretkêşê ku li pêşberî sitemkarekî bédeng namîne û zilma wî şermezar dike.*” (hevoka diywate; gihaneka “*lê/lê belê*” yê di hemû zimanan de wateya hevoka pêşîn berevajî dike), “*Hem gir e hem gir(r) e.*” / “*Geh libê geh li bê.*” (hevokên hevdeng; *gir*: 1. mezin 2. dir/gurêx; *libê*: fermo, kerem ke, ji erebî ye û *li bê*: bila li ber bayî here!) Carinan hevokek dibe sedemkarê hevokeke din: “*Êdî tehma malbavanê jî nemabû û nedîçûyê; ji ber ku mezin çûbûn rehetê û hol hola Çolê û Polê bû.*” (hevokên sedem û encamê) “*Heta ku neşoyî, van sewze û mêweyan nexwe!*” (hevoka fermanî-şertî)

ÇAVKANIYÊN SEREKE

Bahoz Baran (2012), Rêzimana kurmancî, weşanên Belkî: Amed.

Celadet Alî Bedir-Xan (2002), Elfabêya kurdî û bingehên gramera kurdmancî, Nefel: Stockholm.

Deham Ebdulfettah (2006), Cînav di zimanê kurdî de, Enstîtuya Kurdî ya Amedê: Amed.

Deham Ebdulfettah (2006), Kar (lêker) di zimanê kurdî de, Enstîtuya Kurdî ya Amedê: Amed.

Deham Ebdulfettah (2006), Nav di zimanê kurdî de, Enstîtuya Kurdî ya Amedê: Amed.

Îzedîn Nasso (2003), Şîrovekirina gramêra kurdî, Berlîn.

Qanatê Kurdo (1981), Zimanê kurdî, weşanên Komkarê, Frankfurt.

Reşîd Kurd (1990), Rêzimana zimanê kurmancî, Kombenda Kawa: Beyrût.

Samî Tan (2015), Rêzimana Kurmancî, Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê: Sitembol.

ÇAVKANIYÊN ALÎKAR

A. V. Williams Jackson (1892), An Avestan Grammar In Comparison With Sanskrit (Part 1), W. Kohlhammer: Stuttgart, r. V-xxxiii.

Abdulkhakim Gunaydin, İncil, Kur'an-ı Kerim'den önce Kürtçe basıldı... Değirmenciyan: Ermeniler Kürdofil oluyorlardı.

Ahmet Turan, Yezidi İnanç ve İbadetleri.

Bêrîvan Matyar. (2022), Nirxandina pirtûka “Zêrka Zêra, Cureyên Edebîyata Gelêrî ji Dêrdora Mêrdînê”, kovara Folklor û Ziman. 3(1).

Besim Atalay (2006), Divanu Lugat'it-Turk, Turk Tarih Kurumu Basimevi: Ankara: ISBN 975-16-0405-2, c. III.

Çakir Seyhan Suvarî, Tufan Mitosu ve Cudî Dagingin Yezidi Kimligi İnşasındaki Rolu.

David Crystal (2008), A Dictionary of Language and Linguistics, Malden-Oxford: Blackwell.

Diyar Evdilkerîm Seîd Halo (2011), Yasayên Dengî di Kurdiya Jorî da: Govara Behdînan, Spîrêz: Duhok.

Dr. Elî Sallabî, Et-Te'bîru we'l-Beyanu fî De'weti Adem eleyhi's-selam.

Ebdusselam Necmedîn Ebdullah, Şêzad Sebrî Elî (2011), Zimanvaniya Tiyorî, Spîrêz: Duhok.

Ehmedê Tefezulî û Gavriyêl Sergeyeviç Xromov, Sasanian Iran: Intellectual Life.

Ehmedê Tefezulî, Diraxt-i Asurig.

Ehsan Yarshater (1984), "Afrasiab", *Encyclopædia Iranica*, Volume I/6: Afghanistan–Ahriman, Routledge & Kegan Paul: London and New York, ISBN 978-0-71009-095-9.

Eldar Hasanoglu, Kurt Yahudiler.

Elî Paksirişt (2020), "Gelo Pehlewiya Eşkanî Heman Kurdiya Navîn e?" *Zend*, weşana Enstîtuya Kurdî ya Sitembolê, hejmara 27an.

Engin Opengin (2014), *Kadim Kurtçenin Izinde*, *Kurt Tarihi Dergisi*, hej. 11.

Erdogan Alparslan (2021), *Ferhenga Edebiyata Kurdî ya Klasîk*, teza lîsansa bilind; *Zanîngeha Dicleyê*, Enstîtuya Zanistên Civakî, Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî.

Franklin Southworth (2004), *Linguistic Archaeology of South Asia*, Routledge, ISBN 978-1-134-31777-6.

Fuad Heme Xurşîd (1989), *Zimanê kurdî û belavbûna cografî ya zaravayên wî (beşa yekem)*, kovara *Têkoşer a Yekîtiya Karker û Xwendekarên Kurd li Belçîkayê*, hejmara 32an.

Geoffrey Haig (2008), *Alignment change in Iranian languages: A construction grammar approach*, Mouton de Gruyter: Berlin; her wiha binêrin: Geoffrey Haig & Ergin Opengin (2015), *Gender in Kurdish: Structural and socio-cultural dimensions*. Teoksessa Hellinger, Marlis & Motschenbacher, Heiko (toim.), *Gender across languages* 4.

Gernot Windfuhr (2009), *The Iranian languages*, Routledge: London.

Habib Borjian (2009), *Median Succumbs to Persian after Three Millennia of Coexistence: Language Shift in the Central Iranian Plateau*, *Journal of Persianate Studies* 2 (2009).

Hesen Xalib (2001), *Nezeriyyet'ul-Ilmi fi'l-Quran we Medxelun Cedîdun li't-Tefsîr*, *Dar'ul-Hadî: Beyrût*.

Ibn Cerîr Et-Teberî (1991), *Tarîx'ur-Rusuli we'l-Mulûk*.

Ibn'ul-Werdî Es-Sadîqî (2014), *Xerîdet'ul-Ecaibi we Ferîdet'ul-Xeraib*, *Dar'ul-Kutub'il-Ilmiyyeh: Beyrût*.

Încîl (Mizgîniya Îsa Mesîh li gor Yûhenna), *Kitabi Mukaddes Şirketi: Sitembol*, 1997.

Jac. Augusti Thuani, *Historiarum sui temporis tomus primus*, (bi latîni), S. Buckley: Londini, 1733, c. 4.

John Cunnison Catford (2001), *A Practical Introduction to Phonetics* (2nd ed.), Oxford University Press.

Joseph Hammer, *Ancient Alphabets And Hieroglyphic Characters of Ahmad Bin Abu Bakr BinWahshih*, London, 1806 (Ashmolean Oxford Museum, 8 Jul 1962, barkoda wê: 302079777%, jimareya tomarkirinê: 381.2 Ham).

Kadri Yildirim (2005), "Çend Gotin Derbarê Elîyê Termaxî û Pirtûka wî da".

Klein Jared, Joseph Brian & Fritz Matthias (2017), *Handbook of Comparative and Historical Indo-European Linguistics: An International Handbook*, Walter De Gruyter, ISBN 978-3-11-026128-8.

Mariya Valeryavna Gonçarova (2022), "Statûsnaya xarakterîstîka janrov voenno-delovoy reçî v voennom înstîtûtsiyal'nom diskûrse", kovara «KANT» №3 (44)

Martin van Bruinessen, *Onyedinci yüzyılda Kürtler ve dilleri: Kürt lehçeleri üzerine Evliya Çelebi'nin notları*.

- Mary Boyce (1975), *A Reader in Manichaean Middle Persian and Parthian*, E. J. Brill:Leiden.
- Mary Boyce, *Ayadgar-i Zareran*.
- Murad Alî Ciwan, *Amasya Bagimsiz Kurd*.
- Murad Alî Ciwan, *Osmanlılardan önce batı Anadolu'da devlet kuran Menteseogullarının Kurdlugu*.
- Mustafa Kugu (2017), *15. Yüzyıla Ait Şehname Tercümesi (giriş-metin-sözlük)*.
- Noam Chomsky (2004), *Language and Mind: Current thoughts on ancient problems*, Part I & Part II. <Lyle Jenkins (ed.), *Variation and Universals in Biolinguistics*. Amsterdam: Elsevier, r. 379-405.>; her wiha ji bo vê gotarê jî bnr: Noam Chomsky (2005), *Three factors in language design*, *Linguistic Inquiry*. 36 (1).
- Nurullah Alkaç (2019), *Osmanlı kaynaklarında kadim Kürtler*.
- Osman Aslanoglu (2019), “Di Mem û Zînê de hunerên wêjeyî”, *e-Şarkiyat Ilmi Araştırmalar Dergisi/Journal of Oriental Scientific Research (JOSR) ISSN:1308-9633*, c. 11, h.1 (23).
- Pandurang Damodar Gune (1918), *An Introduction to the Comparative Philology*, The Oriental-Booksupplying Agency: Poona.
- Prods Oktor Skjærvø, “IRAN vi. IRANIAN LANGUAGES AND SCRIPTS (1) Earliest Evidence,” *Encyclopaedia Iranica*, XIII/4.
- R. G. Kent (1950), *Old Persian: Grammar Texts Lexicon*, American Oriental Society.
- Raham Asha, *Draxte Asurîg*, *The verbal contest between a goat and a Babylonian date-palm*. 00:12.
- Rojen Barnas (1991), “Termên edebî”, *kovara Kurmancî ya Enstîtuya Kurdî ya Parîsê*
- Ronald Eric Emmerick, “*Historical Survey of the Iranian Languages*.”
- Scott L. Harvey & Jonathan Slocum, “*Old Iranian Online*”.
- Selîm Temo, *Afganistan'da bir Kürt devleti – III*.
- Şapûr Şabazî, “Îrec”, *Encyclopædia Iranica*, Volume XIII/2: *Industrialization II–Iran II*, Routledge & Kegan Paul: London and New York.
- Şêzad Sebrî Elî (2011), *Wata di navbera sîmantîk û pragmatîkê da*, Spîrêz: Duhok.
- The New Oxford American Dictionary* (2005), 2nd edition, Oxford University Press. ISBN 978-0-19-517077-1.
- Umîd Demîrhan, *Alfabeya kurdî ya hera kevnare û alfabeyeke alternatîf*”.
- Umîd Demîrhan, *Alfabeya kurdî ya hera kevnare û alfabeyeke alternatîf*.
- Vardan Voskanian, *Etymology of the word Iran*.
- Yara Sarim (2022), “Zargotin”, *kovara Sîwan*, h. 10.
- Zana Farqînî (2023), “*Dermanê sarêjkirina zimanê derbexwarî: Zargotin*”, *malpera Botan Timesê*.
- Zekeriyya b. Mehmûd b. Muhemmed El-Qezwînî (2013), *Asar'ul-Biladi we Exbar'ul-Ibad, Dar'ul-Kutub'il-Ilmiyyeh*: Beyrût.